وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ

لَهُ الْمِنَّةُ وَالْحَمْدُ

کہ

کتاب مستطاب حکمت آموز ہر شیخ و شاب

شرح حِکَم عطاء اللّٰہی

تالیفِ منیف

زبدۃ السالکین عمدۃ العارفین محی السنۃ ماحی البدعۃ حضرت مولینا و مرشدنا

خواجہ حاجی حافظ محمد حسن صاحب مجددی دامت برکاتہم الفائضہ

سجادہ نشین درگاہ ٹنڈہ سائیںداد ضلع حیدرآباد (سندھ)

بتصحیح تام

جناب حضرت مولانا مولوی حکیم حاجی حافظ خواجہ محمد ہاشم صاحب مجددی دام مجدہٗ

بسعی و انصرام

راقم آثم حکیم ابو الرائین معراج الدین احمد نقشبندی عفی عنہ

مدیر اخبار الفقیہ امرتسر

در مطبع الفقیہ کٹنگ پریس ہال بازار امرتسر مطبوعہ شد

سنہ ۱۳۵۱ھ

(قیمت فی جلد ایک روپیہ ماع محصول ڈاک)

Marfat.com

یا فتاح

بسم الله الرحمن الرحیم

شرح حِکَم فارسی

الحمد لله وکفی وسلام علی عبادہ الذین اصطفی خصوصًا علی افضل البشر صاحب قاب قوسین او ادنی صلی الله علیه و علی اله واصحابه البررة التقی **امّا بعد** بر ضمائر برادران اسلام عمومًا واخوان الطریقه خصوصًا مخفی مبادکه کتاب مستطاب حِکَم تصنیف منیف شیخ العارفین امام المحققین ابو الفضل تاج الدین احمد بن محمد بن عبد الکریم بن عطاء الله اسکندری نور الله ضریحه در علم توحید و معامله العبد مع ربه از بهترین کتب مصنفه این فن شریف ولب لباب وعطر گلاب آن است باوجود اختصار عبارات رفعت مبانی وکثرت معانی واشارات رائقات ولطارات عالیات آن خارج از حیطهٔ تحریر است در لغة عربی بران شروح متعدده در تحریر آمده اند فقیر محمد حسن مجددی در سنه ۱۳۴۲ یک هزار و سه صد و چهل و دو شرف مطالعه بعض شروح آن کتاب یافت هوسی در دل گذشت که اگر بر عبارات شریفه حِکَم شرحی بلغة فارسی در تحریر آید هر آینه برای عوام طالبان حق زیاده تر مفید خواهد بود که فهمیدن عبارات عربیه در این ایام بر طبائع اکثر عوام شاق است باوجود قلت استعداد علمی وکثرت عوائق لازمی توکلاً علی فضله العمیم تاریخ غرّه ماه ربیع الاوّل سنه مذکوره در تحریر شرح فارسی با مراعات اختصار شروع افتاد باید دانست که چون ابو الهوسان را غواصی بحر

Marfat.com

معانی کلام عارفان بقدر طاقت واستعداد خود است قعر دریا اگر از مروارید پر است
اما غواص بمقدار نصیب خود ازاں حصہ برمی آورد پس التزام استیفاء معانی کلام
عارفاں چوں منی دور از کار را بہیچ گونہ نمی زیبد اما بحکم مالا یدرک کلہ لا یترک کلہ بضاعۃ
مزجاۃ خود را ہدیہ ناظرین میکند اگر صواب یابند فمنہ تعالے واگر خطا مبینند فمن نفسی
وہا انا اشرع فی المقصود وہو الغفور الودود۔ قولہ من علامات الاعتماد علی العمل
نقصان الرجاء عند وجود الزلل ۱۲ یعنی از نشانہ ہائے اعتماد بر عمل خود یکے ایں
است کہ امید و رجا کہ بدرگاہ پروردگار قبل از وقوع گناہ بود آں امید بعد از وقوع
گناہ رو بنقصان آرد۔ زیرا کہ اعتماد عارفاں بر عمل نیک خود نیست واعتماد را لائق جزا
و تعالے نمیدانند اگرچہ اعمال صالحہ باشند و خود را در تحت قضا و قدر او تعالے مجبور
دانستہ اند نہ از طاعات خشنود نہ از ترک آں محزون می شوند و خود را بکلی باو تعالی سپردہ
اند و ہر کہ در وقت وقوع در زلتی رجاش کم گشت علامت آں است کہ او تکیہ بر اعمال
کردہ است وایں ہم یک وسیلہ ایست از وسائس شیطانی مر سالکاں را زیرا کہ
خوف و رجا دو باز و اند برائے مرد مسلم وآں ہر دو باید کہ بہم برابر باشند و ہر دو بحد اعتدال
باشند کہ نہ خوف مفضی بیاس گردد و نہ رجا منجر بہ تہتک شود و رجا نہ بسبب اعمال
نیک است بلکہ محض بسبب افضال او تعالی جلشانہ است و آنکہ بسبب وقوع گناہ
رجاش کم شود معلوم است کہ رجاء او بسبب اعمالِ خود بود کہ نقصان عمل سبب نقصان
رجا گشت شیطان مردود خوف را کہ یک بازوئے اسلام است بسبب ارتکاب گناہ
شکست و رجا را کہ بازوئے دوم اسلام است بسبب ناامیدی شکست اللہم احفظنا
من مکاید الشیطان بفضلک یا رحمان۔ قولہ ارادتک التجرید مع اقامۃ
اللہ ایاک فی الاسباب من الشہوۃ الخفیۃ وارادتک الاسباب مع
اقامۃ اللہ ایاک فی التجرید انحطاط عن الہمۃ العلیۃ یعنی ارادۂ

تو مر تنہائی وقطع اسباب را باوجود آنکہ حق تعالیٰ کارہائے ترا موقوف بر اسباب کردہ
باشد ایں از قبیل شہوۃ نفسانیہ مخفیہ است وارادہ تو مر اسباب را باوجود اینکہ کارہائے
ترا او تعالیٰ بے توسط اسباب میسر میکند زیرا آمدن است از مرتبۂ ہمت علیہ مقصود
حضرت شیخ درایں معرفت اینکہ بندہ را بجز اذعان وتسلیم دیگر چیزے نشاید شیطان لعین
بسا اوقات بصورت ناصح پیش آمدہ متدین را گوید کہ تا بہ کے گرفتار سبب باشی
نمی بینی کہ فلان و فلان ترک اسباب کردہ بخدا رسیدہ اند وا ورا فریفتہ بترک اسباب
یا بہ اعتراض قلبی بر مالک خود میرساند وبہمیں صورت نصح نزد مجردین پیش آمدہ میگوید
کہ عالم عالم اسباب است انبیا واولیا در طلب سبب بودند تو کہ اسباب گذاشتۂ
خلاف روش بزرگان میکنی پس او را فریفتہ از تجرید باسباب میکشد یا باعتراض قلبی بر
خالق خود او را گمراہ میکند۔ بداں اے عزیز کہ او تعالےٰ حسب حکمت بالغہ خود مخلوق
خود را بہ دو نوع آفریدہ است نوعیست کہ کارہائے او را موقوف بر اسباب ظاہری
نمودہ است بغیر استعمال آں اسباب کارش معطل ومہمل است نوعیست کہ کارہائے
او را بغیر توسط اسباب حل میکند قصۂ حبیب عجمی وحسن بصری رضی اللہ عنہما وعبور
حبیب بے توسط کشتی وعبور حسن در کشتی مشہور است حضرت شیخ میفرماید ہر نوعیکہ
ترا آفریدگار تو بآں نوع مقرر کردہ است طریق عبودیت امضا بر ہماں تقدیر خالق خود
است وارادہ خلاف آں نمودن خلاف بندگی وعبودیت است زیرا کہ بندہ را با ارادہ
خود چہ کار لازم کہ بر ارادہ پروردگار خود قائم باشد دریں جا کسی گمان نہ برد کہ نوعی کہ
کارہائے او بغیر توسط اسباب میسر می شوند بہتر از نوع دیگر خواہند بود زیرا کہ بہتریٔ
بندہ بحسب قرب درگاہ مقدس الٰہی است جلشانہ وآں وابستۂ ایں وآں نیست
آنجا محض تفضل وانعام است بسا کسانیکہ وابستہ اسباب اند تقرب او بدرگاہش
زیادہ ازاں اند کہ مجرد انند وبسا مجردانند کہ تقرب اوشان زیادہ از وابستگان

Marfat.com

اسباب اند ذلك فضل الله يوتيه من يشاء اما ایں قدر ہست کہ وابستگان اسباب باشرط
استقامت بر قدم انبیا اند علیہم الصلوات والتسلیمات ومجردان مستقیم الاحوال بر قدم
اولیا اند وشتان بین المرتبتین اے عزیز باوجود تعلقات اسباب استقامت نہایت
مشکل سعادتمند آں باشد کہ تعلقات شتی سبب پراگندگی احوالش نشود وہمین است جہاد
اکبر وہمیں است مرتبۂ اولوالعزمی وہمین است راہ بندگی کہ باوجود ممانعت ومداخلت اسباب
استقامت را کار فرماید کار مردان دین این است از حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم منقول
است کہ فرمودند شیبتنی ھود والواقعۃ یعنی ضعیف وناتواں وپیر مرد کرد مرا سورۂ
ہود وواقعہ مفسران می نویسند کہ در سورۂ واقعہ احوال واحوال قیامت بالاستیفا مذکورند و
در سورۂ ہود کریمہ فاستقم کما امرت وجود مبارک آں سرور دنیا ودین را علیہ الصلوۃ
والتسلیم ضعیف وناتواں ساخت اے عزیز از اینجا احوال خود را قیاس گیر دعوی استقامت
بکدام لیاقت ترا سزا است سرور عالم صلے اللہ علیہ وسلم الزام استقامت می کابد از خوف
ایں امر جلیل القدر ترسان ولرزان است اھدنا الصراط المستقیم کہ قلب فاتحہ است
بصدق دل از خدائے خود بخواہ شاید کہ بدرجۂ اجابت رسد ایں کار دولت است اکنوں تا کرا رسد
قولہ سوابق الھمم لا یخرق اسوار الاقدار یعنی توفیق ہمت ہائے عالی نمی
تواند شکافت قلعہ محکم تقدیر یزدانی را۔ ہمم جمع ہمت است وآں اینکہ طائفہ مرتاضین
توجہ قلبی بہمت تامہ برائے جریان بعض امورات از خیر وشر میکنند واثر آں در بعض مواد ظاہر
می شود وسحر وآسیب چشم ہم از ایں قبیل است حضرت شیخ پیش از بیان تدبیر ایں مقولہ
آورد کہ ایں ہمم وسحر وغیرہ آں وقت مؤثر می افتند کہ موافق تقدیر آیند ورنہ از اں ہیچ اثر
نمی تواند شد پس چونکہ ایں چیزہا بلا موافقت تقدیر بیکار اند تدبیر بندہ برائے بہتری خود
بغیر موافقت تقدیر چہ می تواں کرد بندۂ بیچارہ بکدام در باز وقلعہ ہائے مقدرات پرصدگاہ
را میتواند شکست ایں قلعہ را ہم سنگ منجنیق تقدیر باید میتواند بر ہم زدن لا یحمل

Marfat.com

عطایا الملک الاعطایاہ مثل مشہور است در اینجا رمزی است مخفی و آن اینکہ بر اعمال نیک خود تکیہ کردن نباید و بر ہمت خود مغرور شدن اہلی است کہ خاتمہ ستور است و تقدیر او تعالےٰ در حقش نامعلوم اگر او را شقی نوشتہ بودند باعمال صالحہ آں تقدیر مبدل نمیگردد آری بحکم او تعالےٰ تقدیر ازل مبدل میتواند شد قصہ شیطان لعین کہ ہفت ہزار سال در تحت سایہ عرش بندگی بجا آورد و ہیچ نوع عبادت باقی نماند کہ او بجا نیاورد اما شکر تقدیر غالب آمد او را شقی ازل و مطرود ابد ساخت شیخ ملا معین ہروی در اسرار الفاتحہ نوشتہ است کہ روزی فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ ابلیس را بہ دروازۂ حرم مدینۂ مطہرہ دید کہ استادہ است بازویش محکم گرفت گفت اے کم بخت اینجا چہ کاری و ترا بایں مکان چہ مناسبت گفت بگذار اے ابن الخطاب و بگذر من ہفت ہزار سال در تحت عرش سجدۂ خالق یگانہ کردم و جزا او را نپرستیدم بیک نافرمانی مطرود و مخذول گشتم و تو بہ پنج سجدۂ خود مغرور می شوی تا دیروز ترا امید یم کہ در پیش بت سجدہ میکردی و حالا مرا گرفتۂ عمر در گریہ افتاد و او از دستش رہائی یافت شعر یارب اگر گنہ روی زمین کردستم۔ لطف تو امید است کہ گیرد دستم گفتی کہ بروز عجز دستت گیرم یا عاجز ترازیں مخواہ کہ اکنوں ہستم۔ قولہ۔ ارح نفسك من التدبیر فما قام بہ غیرك عنك لا تقوم بہ لنفسك ہ یعنی آرام کن خود را از تدبیر معاش زیرا کہ آں مقدار تکفل و تدبیر کہ رب تعالےٰ برائے حصول معاش تو بر ذمہ کرم خود کردہ است تو آں مقدار تدبیر برائے خود کردن نمی توانے۔ تدبیر خلق برائے حصول امور دنیوی بطریق انہماک و اعتقاد حقانیت آں مذموم است کہ حق تعالےٰ متکفل رزق است و بندہ مامور بتعبد است آری تدبیر بجہت تعبد کردن منافی ایں حکم نیست مطلب آنکہ تدبیر را خادم تقدیر باید دانست نہ تقدیر را خادم تدبیر کہ تقدیر فعل خالق و تدبیر کار مخلوق است۔ و ایں فرمودہ شیخ منافی استعمال اسباب نیست بلکہ مقصود ازاں ترک اعتماد بر تدبیر خود و تفویض امور باو تعالےٰ

Marfat.com

کردن است از بزرگی پرسیدند ما تزید گفت اربد ان لا اربد عارفے آں راشنید و
گفت ایں شخص باز ہم ارادہ را نگذاشت والعارف من لا ارادۃ لہ۔ اے عزیز بندۂ
عاجز چہ تدبیر می تواند کہ تدبیر او مبنی بر وہم وخیال است وتدبیرے کہ مالکش در حق او
سنجیدہ مبنی بر علم وحکمت است غلامان ظاہری از تدبیر خورد ونوش ومسکن وملبس خود
فارغ اند میگویند کہ مولا یم میدہد مولا یش کہ غلام حقیقی پروردگار است اعتماد بر وعدۂ
صادقہ او تعالیٰ وما من دابۃ فی الارض الا علی اللہ رزقہا نمی تواند نمود شب و
روز در غم آں میکاہد انا للہ وانا الیہ راجعون۔ قولہ۔ اجتہادک فیما ضمن لک
وتقصیرک فیما طلب منک دلیل علی انطماس البصیرۃ منک یعنی کوشش
تو دراں امورے کہ پروردگار تو ضامن آں است وکوتاہی تو دراں امور کہ از شما خواستہ
است وبر شما فرض کردہ است نشانے است بر کوری باطن تو۔ حضرت ابراہیم خواص رح
فرمودہ است تمامی علوم در دو کلمہ جمع می تواند شد وآن اینکہ تکلیف مکن در کارے کہ
بر تو نداشتہ است وضائع مکن وقت آنچہ بر تو لازم کردہ است آنرا۔ وتعبیر حضرت
مصنف بلفظ اجتہاد اشعار است بانکہ اگر بغیر تعب واجتہاد وکوشش حصول رزق بطریق
مشروع شود آں ممنوع نیست اما انہماک دراں دلیل کوری باطن است زیرا کہ اگر باطن
بنور یقین منور بودی ہر آئینہ بر وعدۂ ضمان پروردگار خود اعتماد داشتی وکوشش رزق
بہ نسبت کوشش اتیان اوامر واجتناب نواہی کم کردی اما قضیہ برعکس است اے
کاشکے کہ عشر عشیر کوشش حصول رزق در حصول اوامر شرعی بجا می آورد حق تعالیٰ
می فرماید وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون الآیہ شیخ اسماعیل مقری
در قصیدہ می فرماید ؎

تَرَجّٰی فکیف ترجو العفو من غیر توبۃ ولست ترجو الرزق الا بحیلۃ
وھا ھو بالارزاق کفل نفسہ ولم یتکفل للانام بجنۃ

وما زلتَ تسعی فی الذی قد کفیتہ وتهمل ما کلّفتہ من وظیفۃ
تسیئ بہ ظنا وتحسن نثارۃ علی حسب مایقتضی الهوی بالقضیہ

دایں مقولہ شیخ نیز منافی استعمال اسباب نیست بشرطیکہ اسباب را خاص بجہۃ اذعان امر باستعمال آرد واعتماد بروعدۂ صادقۂ او تعالے کند نہ بر اسباب کہ اسباب در تحت حکم مسبب الاسباب اند عاجز و ناتوان گاہی سبب سازی میکند و گاہی سبب سوزی مولانا چہ خوش فرمودہ ؎

ازسبب سازیش من سودائیم وزسبب سوزیش سو فسطائیم

اے عزیز بسا اوقات اسباب حصول مقصود جملہ مہیا می شود واثری براں مترتب نمی شود مثلاً زمین بدست آوردن و کاشتن آں وآب دادن آں اسباب است باوجود ایں ہمہ فصل گاہی بآفت سماوی و ارضی ہلاک و ناچیز می شود پس تکیہ بر اسباب سفاہت است والسلام۔ قولہ لا یکن تاخر امد العطاء مع الالحاح فی الدعاء موجبًا لیأسِكَ۔ یعنی نشاید ترا اے بندہ دیری عطاء او باوجود کوشش و نیاز تو در دعا سبب نا امیدی تو۔ وجہ آں خود می فرماید فی قولہ ضمن لك الاجابۃ فیما یختارہ لك لا فیما تختارہ لنفسك و فی الوقت الذی یرید لا فی الوقت الذی ترید۔ یعنی ضامن و متکفل شدہ است پروردگار تو برائے تو اجابت دعا را دراں امور کہ او اختیار فرماید نہ دراں امور کہ تو آنرا اختیار کنی و دراں وقت کہ او خواہد نہ دراں وقت کہ تو خواہی۔ درمقولہ اولے فرمود کہ دیری اجابت دعا سبب نا امیدی تو نشود و وعدہ ادعونی استجب لکم را خلاف واقع ندانی کہ البتہ اجابت دعا ہے تو میکند اما دو چیز درمیان است کہ تو مر آنرا نمیدانی یکے آنکہ استجابت دعا دراں کار می فرماید کہ او تعالے برائے تو مصلحت داند نہ در ہر امری کہ تو آنرا طلب کنی زیرا کہ بسا اوقات بندہ چیزے میخواہد کہ دراں ضرر معنوی او باشد

Marfat.com

پس اگر اکرم الاکرمین وارحم الراحمین دعائے او ازاں مطلوب ضرر برگشتا نده در مطلوب نفع اجابت می فرماید فذلک من کمال رافته ورحمته علیک دوم آنکه اجابت دعا میکند اما دراں وقتی که او خواهد اگرچه او تعالےٰ در دادن مطلوب درہماں وقت قادر است اما حکمت بالغه او دیری میخواهد که در تعجیل اجابت ضررهائے معنوی تو می بیند یکے ازاں اینکه اگر بروقت حاجت روائے کند موجب عجب داعی میگردد وعجب مهلک قلب است دوم اینکه پروردگار الحاح وزاری بندهٔ خود خوش دارد کہ بسبب آں رفع درجات بندہ می شود ازاں وجه در قبول دعا دیری می فرماید سوم اینکه بسا اوقات دعائے او بحسب تقاضائے بشریت از ایلام ظالم وانجاح مطلب انجاح مطلب زیاده از مقدار مطلوب شرعًا واردی شود ودر دیری اجابت رجوع بحق می شود بسبب آرامی نفس از غلیان طبیعت چهارم اینکه شاید بنده رجوع بحق کند و تفویض امور بجملگی به او تعالےٰ کند واز طلب باز آید وبموجب ولَمَنْ صبر وغفر ان ذٰلك لمن عزم الامور عمل نماید که آں درجهٔ اعلےٰ مقربین است دیگر هم دراں اسرار است که تحریر ادائے مافی الضمیر نمی تواند نمود انسان بیچاره بحکم آنکه عجول وجهول است چند گاهے برائے کارے دعا میکند چونکه اثر اجابت نمی بیند نا امید شده اند دعا باز می ماند ونمی داند که من فتح له فی الدعاء فتح له فی الاجابة آخر دعا عیش بهدف اجابت خواهد رسید از حضرت انس رضی الله عنه روایت است که حضرت رسول اکرم صلے الله علیه وسلم فرمود ما من داع یدعو الا استجاب الله له دعوته او صرف عنه مثلها سوءا او حط عنه ذنوبه بقدرها مالم یدع باثم او قطیعة رحم پس اجابت بهر حال متحقق است چنانچه وعده فرموده است اما کیفیت اجابت مفوض باو تعالےٰ است فافهم ولا تکن من القاصرین - خواجه شیرازی خوش فرموده است ؎

گو بند سنگ لعل شود در مقام صبر آری شود ولیک بخونِ جگر شود

قولہ لا یشکنّك فی الوعد عدم وقوع الموعود وان طلع الشمس من المغرب لئلا یکون ذٰلك قدحًا فی بصیرتك واخمادًا لنور سریرتك ۵

یعنی در شک نیارد ترا اے بندہ عدم ظہور موعود در صورت وعدہ اگرچہ آفتاب از مغرب برآید تا کہ نگردد ایں شک نقصان دیدۂ باطن تو و فرو شدن نور معرفت تو۔ ایں مقولۂ حضرت شیخ نیز تائید و تاکید مقولہ سابقۂ ایشاں است کہ لایکن تاخر اٰمال العطاء مع الالحاح فی الدعاء موجبا لیاسك اے عزیز وعدہ ہائیکہ حق تعالےٰ با ما بندگان بتوسط رسول مقبول خود صلی اللہ علیہ وسلم از امور معاش ومعہ وفرمودہ است جملہ حق و راست و ثابت است دیری وقوع آں بسبب حکمتہائے بالغۂ اوست کہ ما یا نرا ازاں آگاہ نفرمودہ است کہ آگاہی آں سبب فتنہ است ما یا نرا الا خواص بندگانش کہ از فتنہ مامون اند آنہا آگاہ اند حضرت شیخ میفرماید کہ جمیع مواعید او تعالیٰ را بصدق دل ممتزج بایمان قبول باید نمود و در وقوع آں شکے در دل نیارا گرچہ دیری آں بطلوع شمس از مغرب گراید وعدہ ہائے امور معاش ہر یک بر موقع خود ظاہر می شوند واہل بصیرت آنرا می بینند وسبب کمال ایقان ایشان می شود ومواعید امور معاد نیز جملہ بلا تخلف در وقتی کہ او تعالیٰ خواہد ظاہر خواہد شد از حشر ونشر وحساب ومیزان وصراط ودخول جنّت ونعیم آں ودخول جحیم وتعذیب آں واگر کسے را دراں شک آید اگر شکش مفضی بسستی آں یقین اوّل گردد خوف کفر واثبات مذہب دہریہ است واگر شکش مفضی بسستی آں یقین نہ گردد بلکہ محض تردد نفسی باشد سبب نقصان دید باطن وفرو نشستن نور صدق ایمانی ہست ربنا لا تزغ قلوبنا بعد اذ ھدیتنا وھب لنا من لدنك رحمۃ انك انت الوھاب قولہ اذا فتح لك وجھۃ من التعرف فلا تبال معہا ان قل عملك فانہ ما فتح لك الا وھو یرید ان یتعرف الیك

---

۵ وان تحین منہ

الم تعلم ان التعرف هو مورده علیك والاعمال انت مهديها اليه واين
ما تهدي اليه مما هو مورده عليك ه يعني وقتيكه بخشايد حق تعالے بر روئے
تو راه شناخت خود پس باك بكن از قلت عمل اركان و كم بودن طاعت ابدان زيرا كه او
بكشوده است اين راه شناخت را بر تو مگر باين اراده كه معرفت خود بتو عطا فرمايد آيا نمى
دانى كه دروازه معرفت انطرف او بر تو گشاده مى شود و اعمال بدنى هديه تست بطرف او
تعالے وچه مناسبت دارد هديه تو با عطائے او تعالے وتقدس - بدان اے عزيز كه
طاعات و اعمال دو قسم اند بدنے چون نماز و روزه و حج و زكوٰة و نوافل اينها و قلبى چون
تصديق و اذعان و توحيد و ايقان كه تعبير از اين قسم بمعرفت ميشود هرگاه اين را شناختى
پس بدان كه اعمال بدنى بمنزلهٔ قشر است مر اعمال قلبى را و اصل ايمان و اساس اسلام
و نجات از نيران و دخول جنان موقوف بر اعمال قلبيه است پس مقصود شيخ ازين عبارت
اينكه با وجود حصول معرفت اگر نوافل اعمال حسى كم باشد ازان باك مدار كه مدار معامله بر
اعمال قلبيه است اصحاب كرام حضرت خير الانام عليه افضل الصلوٰة و السلام در اعمال
حسى چندان اعتنا نداشتند و جد و جهد آن برگزيدگان درگاه بر سلامتى قلب مصروف
مى بود و قلوب آنها ببركت صحبت كثير البركت حضرت رسالت مآب صلے الله عليه وسلم
صاف و منور بود ند ازان جهة هيچ يكى از اولياء اُمت اگرچه باعلى درجات ولايت رسد
بمنزله ادنے صحابى نتواند رسيد در حديث شريف وارد است ما فضل ابو بكر
عليكم بكثرة صلوٰة و صوم و لكن بشىء وَقَرَ فى قلبه آن شى چه بود آن
كمال ايمان بود كه ايمان نزد احناف فى نفسه زيادة و نقصان قبول نمى كند اما بحسب
صفائى و تيرگى فرق آسمان و زمين دارد بلكه زيادة ازان اين را بمثالے روشن كنم
اطلاق نور بر هر چيز روشن مى شود اما چه نسبت نور چراغ را با نور ستاره درخشان و چه
نسبت نور ستاره را با نور ماهتاب و چه نسبت نور مهتاب را با نور آفتاب عالمتاب

Marfat.com

وچہ نسبت نور آفتاب را با نور معرفت قلب عارف وچہ نسبت نور قلب عارف را با نور الٰہی جلشانہ اللہ نور السمٰوٰت والارض وھکذا ومن لم یجعل اللہ لہ نورا فمالہ من نور رجوع باصل مطلب واگر بر کسے دریچۂ معرفت نکشودہ باشند ہر چند بکوشد بمنزل نتواند رسید در ریاضات ظاہری برابہمہ ہندو جوگیان کفار پیش قدم بسیاری از طوائف بنی آدم اند اما ازاں بجز خسران وحرمان نصیب شان نیست شیخ می فرماید کہ معرفت عطائے اوتعالےٰ است بر تو واعمال ہدیہ تست بحضرت او تعالےٰ وچہ مناسبت دارد دادن تو با دادن او تعالےٰ کہ داد او تعالےٰ بحسب شان عظمت کبریائے اوست وداد تو بحسب ذلّت وناتوانی تو خواہد بود ان الھدایا علےٰ مقدار مھدیھا مثل مشہور است قولہ تنوّعت اجناس الاعمال التنوّع وابہات الاحوال ہ یعنی با قسام جدا جدا پیدا کرد اعمال را تا کہ متضرع شود بر آں اقسام متفرقہ انواع واردات الٰہیہ حق سبحانہ وتعالےٰ بکمال قدرت خود عطایای خود کہ متعلق بندگان خاص خود مقرر فرمودہ است بانواع مختلف آفریدہ است از قبیل معرفت ومحبت واخلاص وحضور ومکاشفات ومواصلات الےٰ غیر ذلک من النعم المعنویۃ التی لاتکاد تحصیھا بنا براں اعمال صوریہ بنی آدم را نیز بانواع مختلفہ امر فرمودہ چوں صوم وصلوٰۃ وحج وزکوٰۃ واقسام مبرات وآں نعم معنویہ بمنزلہ اصول واین اعمال بمنزلہ فروع آفریدہ ہر کسی کہ فرعی را ازیں بصدق گرفت باصلی از اصول نعم کہ این فرع متضرع براں اصل باشد می رساند واگر اعمال یک قسم بودی ہر آئینہ عامل آں بیک نعمت کہ اصل آں عمل است می رسیدی واز نعیم دیگر بہرہ نداشتی وذلک التنوّع من کمال رحمتہ وراٰفتہ علی عبادہ وان تعدّ وا نعمۃ اللہ لا تحصوھا قولہ الاعمال صور قائمۃ واراواحھا وجود سر الاخلاص فیھا یعنی اعمال ظاہری بمنزلہ صور تہائے مصورہ بے روح اند واروا ح این صور وجود

Marfat.com

حقیقت اخلاص است دراں صور۔ شیخ دراین مقولہ خود می فرماید کہ اعمال ظاہری چوں ادا مرشرعیہ و اعمال باطنی قلبی چوں تسلیم و اذعان و صبر و رضا و افکار و افکار جملہ بمنزلۂ صور تہائے منقشہ اند و روح این صور وجود اخلاص است اگر اخلاص نباشد این صور ہیچ بکار نیایند و معلوم است کہ از تمثال بے روح بغیر دید شبح دیگر چہ می آید بلکہ معتقد این شبح ہائے بے رُوح چوں عابد اصنام است بغیر وجود اخلاص ہیچ در ہیچ است در حدیث شریف وارد است لما سئل عن الاحسان قال ان تعبد اللہ کانك تراہ فان لم تکن تراہ فانہ یراك اخلاص و احسان گویا بہم مترادف المعنی اند و تحقیق این مبحث در مقولہ پنجاہ و چہارم تحت قولہ علیہ الصلوٰۃ والسلام من کانت ھجرتہ الی اللہ و رسولہ الی آخرہ خواہد آمد بہر حال اخلاص روح اعمال و مغز طاعات و نور معرفت و حقیقت ایمان است و بدونہ خرطا تقتا و رسل مقبول صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم باوجود حصول کمال مرتبہ عبودیت در دعا می فرمودند اللھم ارزقنی الاخلاص والحضور فی طاعتك والشوق والذوق فی عبادتك کما فی الحصن وغیرہ و حضرت شیخ در قول خود وجود سر الاخلاص اشارہ بآن فرمود کہ اخلاص صوری مفید نیست تا کہ اخلاص حقیقی نباشد کہ اظہار اخلاص، اخلاص نیست و کتمان اخلاص اخلاص است وما یعقلہا الا العالمون باللہ تعالیٰ والعارفون لحد واللہ تعالیٰ

قولہ ادفن وجودك فی ارض المخمول فما نبت مما لم یدفن لم یتم نتاجہ یعنی دفن کن وجود خود را در زمین گمنامی زیرا کہ ہر نباتے کہ تخم آں در زمین مدفون نشدہ باشد میوہ نخواہد داد۔ اے عزیز این وجود تو بمنزلہ تخم نباتات است اگر آنرا در زمین گمنامی و عجز و نیاز و شکستگی بطریق استقامت شرعی مدفون کنی ازاں تخم درختی بوجود خواہد آمد کہ اصلہا ثابت و فرعہا فی السماء خواہد بود بلکہ سماکترین پایۂ عروج آں خواہد بود شاخہائے این درخت باشاخہائے سدرۃ المنتہیٰ می پیوندد و متلون بزنگ او

Marfat.com

می شود و صور کائنات بر اوراق او منقش می شود و مورد انوار و قابل اسرار می گردد و اگر این تخم وجود خود را مدفون ارض خمول نکردی و بر ظاہر زمین گذاشتی گندۂ آب ہوا یا لقمۂ مرغ و مور ہوس خواہد شد و اگر بروید مثل شجرہ خبیثہ کہ پراگندہ شود شاخہائے او و بیقرار ماند اصل او خواہد بود و باید دانست کہ مقصود شیخ ازین مقولہ عزلت بمعنائے گوشہ گیری رہبانیت نیست کہ لا رہبانیۃ فی الاسلام وارد شدہ است بلکہ مقصود ازاں خلوت در انجمن و سفر در وطن و نظر بر قدم است کہ اصول طریقہ حضرات نقشبندیہ است قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم و معنای این کلمات و مقصود ازاں در محل خود مذکور است ؎

از درون شو آشنا و ز بروں بیگانہ وش ۔۔۔ اینچنیں زیبا روش کم می بود اندر جہاں

این زیبا روش حق تعالیٰ بفضل خود اکابر نقشبندیہ را عطا فرمود و من نیز نحوہم

؎ این سعادت بزورِ بازو نیست ۔۔۔ تا نہ بخشد خدائے بخشندہ

قولہ ما نفع القلب شیئ مثل عزلہ یدخل بہا میدان فکرہ ۵

یعنی نفع نہ بخشید دل را ہیچ چیز چنانچہ نفع بخشید او را انتہائی او و قطع او از ماسوی اللہ تعالیٰ کہ داخل میشود بآں در میدان فکر او تعالیٰ۔ ازیں عزل نیز عزلت ظاہری مراد نیست بلکہ مراد عزلت باطنی است کہ تعبیر ازاں بقطع ماسوی اللہ تعالیٰ رفتہ و ایں قطع میسر نیست بلکہ بمحض افضال او تعالیٰ و نظر تربیت مرشد کامل میسر می شود کہ دنیا و مافیہا بلکہ آخرت و مافیہا بسبب غلبہ محبت الٰہی بر دل او سرد شود اگر جنت خواہد بہ سبب آں خواہد کہ محل رضائے اوست تعالیٰ و تقدس و اگر از دوزخ نجات خواہد برائے آں خواہد کہ محل سخط اوست تعالیٰ شانہ و ہمیشہ بحکم و بتفکرون فی خلق السمٰوات والارض در بحر تفکر مصنوعات برائے پے برون معرفت صانع آں غرق می باشند و از آثار بہ مؤثر رسیدہ اند ۵

Marfat.com

وفی کل شیئ لہ ایۃ تدل علی انہ واحد

قولہ کیف یشرق قلب وصور الاکوان منطبعۃ فی مراتہ ام کیف یرحل الی اللہ وھو مکبل بشھواتہ ام کیف یطمع ان یدخل حضرت اللہ وھو لم یتطھر من جنابۃ غفلاتہ ام کیف یرجو ان یفھم دقائق الاسرار وھو لم یتب من ھفواتہ

یعنی چہ طور روشن گردد دل وجان آنکہ صور ممکنات منقش شدہ است در آئینۂ او آیا چہ طور رجوع بخدائے خود کند بندہ وحال آنکہ او محبوس است در دام شہوتہائے خود وآیا چہ طور امید میکند کہ بار یابد در حضور پروردگار وحال آنکہ او پاک نشدہ است از جنابت غفلتہائے خود وآیا چہ طور امید میکند کہ بفہمد دقائق اسرار الٰہی را وحال آنکہ او تائب نشدہ است از معاصی وواہیات خود۔ بدان کہ قلب انسان بمنزلہ آئنہ است کہ باہر چہ مقابل شود صورت آں در و نقش شود پس ولے کہ بسبب غفلت گرفتار ماسوی اللہ است ومقابل آں افتادہ وصورت آن در او منقش گشتہ ودر ہمان خیال شب و روز حیران و متفکر است اگر بے حضوری است از ہماں سبب است واگر غفلت است ازاں است واگر غم والم است ازاں است کہ ماسوی اللہ بصورت اضداد در او منطبع گشتہ او بیچارہ بکدام طاقت توافق اضداد میتواند کرد ولے کہ بسبب دوام ذکر الٰہی از ربقۂ غفلت رستہ است آں مقابل افتادہ است انوار ذکر وفکر را وصورت آں در او منطبع است او از ماسوی اللہ بیخبر است واگر خواہد کسی کہ آئینۂ دل او مقابل ہر دو طرف شود ممکن نیست ؎

ہم خدا خواہی وہم دنیائے دوں ایں خیالِ تو محال است وجنوں

آری ظاہر و باطن بہ برکت صحبت مردان حق میتواند شد کہ باطن باخدا وظاہر با خلق باشد وآں دراین زمان چوں کبریت احمر نایاب شدہ است رجوع بمطلب شیخ می فرماید۔

Marfat.com

بندۂ کہ محبوس دام شہوتہائے نفس امارہ است چہ طور رجوع بخدائے تعالیٰ میتواند کرد آری اگر ازین دام بسببی برآید یمکن کہ رجوع بخدائے خود کند وماذلک علی اللہ بعزیز باز میفرماید چہ طور امید بار یافتن حضور پروردگار میکند و او از جنابت غفلت پاک نشدہ است در اینجا اشارہ باین است کہ غفلت در حق سالک ام الخبائث و ناپاک کنندہ دل است چونکہ نماز کہ طاعت بدنی است در حالت جنابت ناجائز حضور و معرفت پروردگار کہ اعلیٰ ترین طاعات قلبی است چہ طور در حالت جنابت غفلت حاصل خواہد شد کہ حضور و غفلت بہم ضد اند و چہ طور امید دارد کہ دقائق اسرار کلام الٰہی و کلام مصطفائی علیہ الصلوٰۃ والسلام و کلام اہل اللہ و اسرار وارده بر قلب عارف را قابل شود و او از معاصی خود تا ہنوز پاک نشدہ است زیرا کہ معاصی چون زنگ دل او را فرا گرفتہ است کلا بل ران علی قلوبھم ما کانوا یکسبون اشارہ بآن است این ہر چہار فقرات حضرت شیخ مانعۃ الجمع و مانعۃ الخلو نیستند و اشارہ بآن است کہ اگر صور ممکنات از دل و ورکنی دلت منور انوار الٰہی گردد و اگر ترک شہوات کنی رجوع بخدا آسان خواہد شد و اگر از غفلت بیدار شوی حضور او تعالےٰ میسرت گردد و اگر از معاصی تائب شوی دقائق اسرار خواہی فہمید و این نعم با اضداد جمع نمی تواند شد و کسانیکہ بعین جمع اضداد اند گرفتار ہوس و عناد اند فافہم ولا تکن من الجاہلین۔ قولہ الکون کلہ ظلمۃ و انما انارہ ظہور الحق فیہ فمن رای الکون ولم یشہد الحق فیہ اوعندہ او قبلہ او بعدہ فقد اعوزہ وجود الانوار وحجبت عنہ شموس المعارف بسحب الاثار ہ یعنی ممکنات عالم بتمامہ تاریکی است و آنچہ دراں روشنائی است از سبب ظہور انوار حق است تعالےٰ و تقدس دراں پس ہر کہ بہ پسند کونات را و آں نور حق کہ مظہر اوست دراں نہ بیند و نہ آں نور را نزد

Marfat.com

او ببیند و نه پیش ازاں و نه پس ازاں پس بدرستیکه محتاج گردد و در پس گذاشت
اورا وجود انوار الٰہی و درا برافتاد از او آفتاب معرفت او تعالٰے جلشانه وعم نواله
ایں مقوله حضرت شیخ نه بر مشرب وحدت وجود است کما زعم بعضهم
بلکه مقصود شیخ ازیں آنکه دلیل از اثر بر مؤثر و از مصنوع بر صانع و از مخلوق بر خالق
باید گرفت و حدوث و تقلبات آنرا دلیل بر قدم و وجوب او تعالٰے باید کرد و ایں
نیز مرتبهٔ عوام مومنین است اما عارفین کاملین ازاں رسته اند که مخلوق را دلیل
خالق گردانند آنها معامله را از اصل دیده و شناخته اند ممکنات که بداغ حدوث
متسم اند در عین ظلمت اند که حدوث و امکان بمقابله قدم و وجوب ظلمت و تاریکی
است اما چونکه دال اند بر وجود خالق خود ازاں وجه ظهور حق دراں ثابت است
پس هر که آنرا دید و دلیل نگرفت ازاں بر قدرت کامله خالق آں در عین دیدن و
آں اعلیٰ مراتب چهارگانه است و یا نزدیدن و ایں مرتبهٔ دوم معرفت است یا
پیش ازاں و ایں مرتبهٔ سوم یا بعد از دیدن آں و ایں مرتبهٔ چهارم است که ناقص
ترین مراتب معرفت است پس نوری که مستودع قلوب اهل ایمان است از او
محجوب گشت و او را محتاج خود گردانیده. نور آفتاب معرفت ازاو در پرده سحاب غفلت
رفت و لم یبال الله به بای وادٍ هلك نعوذ بالله من الخذلان فانه
الخسران والحرمان. قوله مما یدلك علے وجود قهره سبحانه ان
حجبك عنه بما لیس بموجود معه یعنی از اں علاماتیکه دلالت میکند تراو
وجود قهر حق تعالٰے یکی ایں است که ترا در حجاب انداخت از معرفت او سبحانه بآں
چیزکه او نیست با او سبحانه و تعالٰے حضرت شیخ دراں مقوله سهوی غامض و نکته
سنجیده فرموده است مقصود آنکه صفات قهریه جبروتیه پروردگار که در صورت استغنائے
او تعالٰے از خلق بظهور میرسند و بر نفوس غیر مزکیه شاق و ناگوار می افتند و بنی آدم

Marfat.com

غیر عارف را در مظنۂ سوء و یاس می اندازند صفات رافت و رحمت و حلم و کرم را محمول بر صفاتے کہ اضداد این اند میکنند و حال آنکہ اضداد ایں صفات مذکورہ نزد او تعالےٰ موجود نیستند اے عزیز ایں جا مزلۃ الاقدام است الا بسا مردم حق ناشناس بلکہ از بعضی کہ خود را در سلک خواص می پندارند در اوقات سختی چوں سردی مفرط و گرمی کثیر و بارش سخت و زلازل مہیب و طوفان بحر و غیرہ عوارض ارضیہ و سماویہ نفظ ظلم بہ نسبت پروردگار صادر می شود و در حال سختی میگویند ظلم است العیاذ باللہ و ایں کفر صریح است و کریمۂ ان اللہ لا یظلم مثقال ذرۃً مبطل و معارض آں قول شنیع است و علیٰ ہذا القیاس بعضی کلمات اند کہ مصطلح عوام اند در حق پروردگار جلّشانہ و آں کلمات کفر اند باید کہ ازاں بکلی احتراز کردہ شود و عوام را ازاں منع کردن فرض علماء است یقولون بافواھھم مالیس لھم بہ علم او یحسبونہ ھیّنًا وھو عند اللہ عظیم

قولہ کیف یتصوّر ان یعجبہ شیئٌ وھو اظھر کل شیئٌ ہ یعنی چطور متصوّر می شود کہ حجاب شود او تعالےٰ را کدام چیزے و حال آنکہ او تعالےٰ ظاہر کردہ است ہر چیز را کیف یتصور ان یحجبہ وھو الذی ظھر بکل شیئٌ ہ یعنی چطور متصور می شود کہ حجاب شود او تعالیٰ را کدام چیزے و حال آنکہ او تعالےٰ ظاہر است بہر چیز۔ کیف یتصوّر ان یحجبہ شیئٌ وھو الذی ظھر فی کل شیئٌ ہ یعنی چہ طور متصوّر می شود کہ بپوشاند او تعالےٰ را چیزے و حال آنکہ او تعالےٰ ظاہر است در ہر چیز

قولہ کیف یتصور ان یحجبہ شیئٌ وھو الذی ظھر لکل شیئٌ ہ یعنی چطور متصوّر می شود کہ بپوشاند او تعالےٰ را کدام چیزے و حال آنکہ او تعالےٰ ظاہر شدہ است برائے ہر چیز۔ کیف یتصور ان یحجبہ شیئٌ وھو الظاھر قبل وجود کل شیئٌ ہ یعنی چطور ممکن است کہ بپوشاند او تعالےٰ را چیزے و حال آنکہ او تعالےٰ ظاہر بود پیش از وجود آں چیز کیف یتصور ان یحجبہ شیئٌ

Marfat.com

وھواظھر من کل شیئ ہ یعنی چہ طور متصور می شود کہ بپوشاند او تعالیٰ جلشانہ را چیزی وحال آنکہ او تعالیٰ ظاہر تر است از ہر چیز۔ کیف یتصور ان یحجبہ شیئ وھو الواحد الذی لیس معہ شیئ ہ یعنی چہ طور ممکن است کہ بپوشاند او تعالیٰ را چیزے وحال آنکہ او تعالےٰ سبحانہ آں واحد لاشریک است کہ نیست با او در حقیقت ہیچ چیز۔ کیف یتصور ان یحجبہ شیئ وھو اقرب الیک من کل شیئ ہ یعنی چہ طور ممکن است کہ بپوشاند او تعالیٰ را کدام چیزی وحال آنکہ او تعالیٰ نزدیک است بتو از ہر چیز۔ کیف یتصور ان یحجبہ شیئ ولولاہ لما کان وجود کل شیئ ہ یعنی چہ طور ممکن است کہ بپوشاند او تعالیٰ را چیزے وحال آنکہ اگر نبودی ذات پاک او پیدا نمی گشت وجود ہیچ چیز۔ بداں اے عزیز ایں نہ مقولہ کہ حضرت شیخ بعنوان کیف بتصور ایراد فرمودہ است جملہ را جع بہ توحید و تمجید و اقربیت و معیت و ظہور و قدرت او تعالےٰ است جلشانہ ایں نہ مقولہ گویا دلائل اند برائے مقولہ سابقہ کہ فرمودہ است ومما یدلک علی وجود قہرہ سبحانہ ان حجبک عنہ ما لیس معہ زیرا کہ از روئے عقل محجاب و ساتر چیز غیر او و قابل تستر او می شود پس حضرت شیخ در مقولہ اولے میفرماید کہ چہ طور او تعالےٰ محجوب شود بہ کدام صفتی از صفات ناقصہ یا محجوب تواند شد بہ حجبی از احجام فلکیہ و ارضیہ یا محجوب تواند شد بہ نقصی از نقائص عباد وحال آنکہ جملہ مخلوق او است و مخلوق خالق خود را ساتر نمی تواند شد قولہ یا عجبا کیف یظہر الوجود فی العدم ام کیف یثبت الحادث مع من لہ وصف القدم ہ یعنی چہ عجب کار است چہ طور ظاہر می شود وجود حقیقی در معدوم ذاتے و چہ طور ثابت می ماند حادث ذاتے با آں کہ او را صفت قدم حقیقی است۔ چونکہ حضرت شیخ در مقولات تسعۂ سابقہ ثبوت ظہور او در ممکنات بانواع مختلف بیان فرمود در ایں مقولہ تعجب ازاں میکند و ایں مقولہ مبنی است بر بحثی کہ در میان اہل سلوک

Marfat.com

دائراست کہ وجود مطلق خاص مرخالق ممکنات را است و ممکنات باسرہا عدمیات
اندکہ بسبب پرتو وجود مطلق او تعالیٰ رنگ وجود پیدا کردہ اند چنانچہ در آئینہ بسبب
تقابل صور اشیاء متقابلہ ظاہری شوند و درحقیقت در آئینہ ہیچ نیست ممکنات
بسبب تقابل وجود مطلق ظہور عدمی پیدا کردہ است اما نہ آں ظہوری کہ محض وہمی باشد
و بار تفاع وہم مرتفع شود چنانچہ مشرب بعض اہل زیغ است بلکہ ظہوریکہ قابل تحمل
امر و نہی و لائق ثواب و عقاب باشد۔ پس حضرت شیخ از کمال قدرت الٰہی جلشانہ
تعجب می گیرد کہ اظہار وجود خویش در عدمیات فرمودہ است و ایں عدمیات را مظاہر
صفات قدیمہ خود کردہ اند موجب شعر ؎

کہ بچشمان دل مبیں جز دوست ہرچہ بینی بداں کہ مظہر اوست

باز تعجب می گیرد از قدرت کاملۂ او کہ حادث را چطور ثابت داشتہ است با انکہ او را
صفت قدم ذاتی است وجہ تعجب انکہ قدم منافی حدوث است و با وصف منافات
او را صفت ثبوت عطا فرمودہ است وھو الاول والاخر والظاھر والباطن
وھو بکل شیئ علیم۔ قولہ۔ ما ترک من الجھل شیئاً من ارادان
یظھر فی الوقت غیر ما اظھرہ اللہ ۔ یعنی کمال جہل است اینکہ کسی ارادہ کند
کہ ظاہر کند در وقت واحد غیر آنچہ ظاہر کردہ است آنرا حق تعالےٰ۔ حق سبحانہ و تعالیٰ
تصرف در مخلوق خود حسب ارادۂ ازلی خود میفرماید و مقدرات خود را در مخلوقات
خود در اوقات مقررہ حسب تقاضائے حکمت بالغہ خود ظاہر می فرماید و آں عین حکمت
و مصلحت وقت است پس نہایت جہل باشد اگر کسی حسب ارادۂ ناقصۂ خود اظہار
خلاف آں خواہد۔ اے عزیز ایں مقولہ حضرت شیخ مصروف باہل رضا است کہ کمال
درجہ عبودیت است و آں برگزیدگان را در ہیچ وقت بر ہیچ فعل الٰہی اعتراض قلبی
نیست و ہر تصرفے کہ از جانب مولیٰ جلشانہ در مخلوق خود از احیا و اماتت و تخلیق و

ترزیق وترفع وتنزل وفتح وکسر وعطا ومنع می بینند آنرا عین مصلحت وکمال حکمت می دانند بخلاف اصحاب نفوس غیر مطمئنہ کہ در تصرفات وتقلبات اوضاع واطوار عالم آنچہ مخالف طبع ومنافی مصلحت بظاہر می بینند مصلحت را در خلاف آں دیدہ در دفع ورد آں بہ وسیلہ دعا وغیرہ وسائل می کوشند۔ اللّٰھم ارنا الحق حقا وارزقنا اتباعہ وارنا الباطل باطلا وارزقنا اجتنابہ۔ **قولہ**

احالتك الاعمال علی وجود الفراغ من رعونات النفوس یعنی معطل داشتن اعمال نیک بر موجودی فراغت از تسویلات نفس است اے عزیز این فراغت بکدام وقت ترا حاصل آید وحال اینکہ مشغولے امور دنیویہ نہایتی ندارد اگر یک کار دنیا سرانجام می شود کار دیگر ضرور ترازاں موجود خواہد بود پس فراغت برائے اداء طاعت کجا دستیاب خواہد شد پس بر عاقل لازم کہ باین تسویلات وتمحلات نفس فریفتہ نشود چنانچہ امور دنیوی را موقوف بر فراغ امور اخروی نمیکند ہمچنیں امور اخروی موقوف بر فراغ امور دنیوی نکند باوجود آنکہ حق تعالےٰ متکفل امور دنیوی ورسانیدن رزق است ومتکفل امور اخروی نیست واشد ضرورد اہم مہمات بر تو پرداخت امور اخروی است فانہض ولا تکن من القاصرین۔

قولہ لا تطلب منہ ان یخرجك من حالۃ لیستعملك فی ما سواھا فلو اراد لاستعملك من غیر اخراج یعنی مخواہ از خدائے خود اینکہ برارد ترا از حالتی ومقامی کہ ترا در آں مشغول کردہ است ومشغول کند ترا در مقام دیگر زیرا کہ اگر میخواست آنرا حق تعالےٰ مشغول میکرد ترا دراں مقام فوقانی بغیر اینکہ بکشد ترا از مقام اوّل۔ بدانکہ سالکان را در وقت مجاہدات مقامی پیش می آید وطبع بشری تقاضائے تفوق بمقام اعلےٰ ازاں میکند ونوعی از سامت از مقام اوّل حاصل می شود حضرت شیخ ادبے را از اداب طریقت دراین مقولہ بیان میفرماید

Marfat.com

که این تقاضا خلاف مرتبه رضا و منافی ادب مرید است زیرا که اگر او تعالیٰ بخواهد حاصل میکند ترا مقام مطلوب بغیر اینکه ترا از مقام اولین برآرد و دریا بصورت ثمرات هر دو مقام نصیب تو خواهد بود و اگر نخواهد پس خلاف مقتضی تقاضا نمودن سبب نقصان حال و مآل سالک خواهد بود۔ قوله ما ارادت همة سالك ان تقف عند ما كشف لها الا و نادته هواتف الحقيقة الذی تطلب امامك وما تبرجت ظواهر المكونات الا و نادته حقايقها انما نحن فتنة فلا تكفر یعنی اراده نمیکند همت سالک اینکه استاده شود نزد آنچه بر او کشف شده از ظهور مغیبات وغیره مگر آنکه ندا میدهد هاتف های حقیقت آنچه می طلبی پیش ازین است و جلوه نمیکند ظاهر مخلوقات بر دل سالک مگر اینکه ندا میکند حقیقت آن مکونات که باین جلوه فریفته مشو که این جلوه در حق تو فتنه است کافر مشو ای عزیز در راه سلوک امتحانات سخت سالک را پیش می آیند کشف مغیبات و سماع الهامات و ظهور خوارق و ورود معارف و حصول قرب و بروز معیت نتائج اوایل سلوک است آن بیچاره بآن فریفته شده خود را متحقق بآن مقام میداند و در حقیقت منادی الٰہی جلشانہ در سر او ندا میکند که آنچه تو میخواهی و در پے آنی پیش تو است و تو هنوز بآن واصل نشدهٔ و ذات مقدس او تعالیٰ وراء الوری ثم وراء الوری است ؎

در قافلهٔ که اوست دانم نرسم این بس که رسد ز دور بانگ جرسم

و ظاهر مکونات بر عنانے و زیبائے جلوه میکنند و صورت را بشکل حقیقت ظاهر میکنند و حقایق آن مکونات در سر او بآواز بلند ندا میکنند که این ظهور مثالے فتنه است برائے گمراهی تو و نقص همت تو و وقوف بر غیر حقیقت تو پس فریفته آن مشو و ازین ظهورات در گذر و از ظل باصل رو کن و از مثال بحقیقت برس که این ظهورات محض فتنه است کافر مشو و این مزلة الاقدام است بسیاری از سالکان دران هلاک شده اند ؎

Marfat.com

دراین ورطہ کشتی فرو شد ہزار کہ پیدا نشد تختۂ بر کنار

کریمہ احسب الناس ان یترکوا ان یقولوا امنا وھم لا یفتنون ولقد فتنا الذین من قبلھم فلیعلمن اللہ الذین صدقوا ولیعلمن الکاذبین ۵ اے عزیز امتحانات سخت برائے ثبوت دعوٰے ایمان درپیش است بہ دعوٰے ایمان کسی رستگار نمی شود تا حقیقت ایمان بدست نیاید عروض مصائب و ورود مہالک و اقدام بر مخاوف از اوائل امتحانات خفیفۂ مرد مسلم است و ثبات قدم بر صراط مستقیم نزد ظہور فتن کہ از دلائل قیامت اند خصوص درایں زمان پر فتنہ از امتحانات ثقیلہ پروردگار است الحاصل تا کہ ایں ظرف خام وجود در کورۂ آہنگ امتحانات الہیہ پختہ نشود قابل استعمال مجلس شاہان نگردد۔ ربنا لا تزغ قلوبنا بعد اذ ھدیتنا وھب لنا من لدنک رحمۃ۔ قولہ طلبک منہ اتہام لہ وطلبک لہ غیبۃ منک عنہ وطلبک الغیرہ لقلۃ حیائک منہ وطلبک من غیرہ لوجودہ بعدک عنہ یعنی خواستن تو از حق تعالیٰ تہمت است بر او تعالےٰ از جہل بر حالِ تو و طلب تو او را دلیل غیبت و عدم حضور تو است و طلب تو غیر او تعالےٰ را بسبب قلۃ حیاء تو است از جناب اقدس او و طلب تو از غیر او بسبب دوری تو است از او۔ درایں مقولہ چہار قسم طلب بیان فرمودہ است یکی آنکہ از او تعالےٰ چیزے خواہی این خواستن تو تہمت نہادن است بر او تعالیٰ زیرا کہ او تعالےٰ بحال تو علیم است اگر میخواست بغیر خواست تو میداد و او از حال تو بے خبر نیست این فقرہ منافی دعا نیست زیرا کہ دعا اظہار عجز و مذلت خود است و ادعاء امر مشارع است علیہ الصلوٰۃ والسلام باوجود آن کاملین اکتفا بر علم او میکنند مشہور است وقتیکہ نمرود حضرت خلیل را در منجنیق بسوئے آتش انداخت حضرت جبرئیل در رسید عرض کرد الک حاجۃ آیا تا حاجتی ہست کہ ترا مدد کنم فرمود اما الیک

Marfat.com

فلا باز عرض کرد کہ از خدائے خود نجات بخواہ فرمود علمہ بحالی حسبی من سؤالی
از اینجا کسے شبہ نیارد کہ مقام خلیل فوق مقام حبیب باشد علیہما الصلوٰۃ والسلام
کہ حضرت رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم باوجود آنکہ مقامش ارفع واتم بود دعا
میخواستند وامر بدعا میکردند وحضرت خلیل علیہما الصلوٰۃ والسلام اکتفا بعلم او
تعالےٰ نمودند زیرا کہ دعائے حضور انور صلے اللہ علیہ وسلم برائے تعلیم است و
اظہارِ عبودیت بود واین تقاضائے محبوبیت است وآں تقاضائے خلت و
فرق ایں ہر دو مقام حضرت قطب ربانی مجدد الف ثانی در مکاتیب شریف خود
بوجہ اتم فرمودہ است ان شئت فارجع الیہ۔ دوم آنکہ او را خواہی واین نشانۂ
عدم حضور تست کہ او تعالےٰ ہمیشہ حاضر وناظر واقرب الیک من حبل الورید است
سوم آنکہ طلب کنی غیر او تعالےٰ را واین نشان قلت حیاء تست از او تعالےٰ
زیرا کہ نہایت بیحیائے است خواستن غیر او وحال آنکہ او رب وپروردگار تست
اگرچہ آں غیر مقامات قرب باشند کہ بندۂ باحیا را باخواستن مراتب ومقامات
کارے نیست چہارم خواستن تو چیزے را از غیر او تعالےٰ نشان دوری تست
از او زیرا کہ بعد دانستن تکفل او تعالےٰ مر جمیع امور دنیوی تو خواستن از غیر
بیشک نشان بعد است قولہ ما من نفسٍ تبدیہ الا ولہ قدرٌ فیك
یمضیہ یعنی ہیچ نفسی ولحظہ نیست مگر کہ پروردگارِ ترا دراں لحظہ حکمی است
نافذ در تو۔ بدانکہ انفاس خلایق باوجود کثرت ہر یک بر اسہ محل یک حکم جدید
است از پروردگار جلشانہ و ہر نفس بحکم جدید در وجود خلائق زیر و بالا میرود
عبارت شیخ سعدی علیہ الرحمہ مناسب ایں مقام است ہر نفسے کہ فرو میرود
ممد حیات است وچوں بر می آید مفرح ذات پس در ہر نفسے دو نعمتی موجود و بر
ہر نعمتے شکری واجب متحقق نماند کہ بر مشرب سالکان ممکنات در حقیقت بمقابلہ

Marfat.com

وجود مطلق عدمیات ماند وجود وجود بر آنہا در ہر لحظہ از واجب الوجود فیضان میشود واگر یک لحظہ آں حکم وجود نرسد عدم محض و نابود مطلق خواہد شد پس در ہر نفس تقدیر جدید در ہر ذی نفس جاری و ساریست ذلک تقدیر العزیز العلیم

قولہ لا تترقب فروع الاغیار فان ذلک یقطعک عن وجود المراقبۃ فیما ھو مقیمک فیہ ہ یعنی انتظار مکن شاخہائے غیر را و ثمرات اعمال ایشانرا زیرا کہ انتظار ترا از وجود انتظاری کہ او تعالے ترا دراں مقیم و مقرر فرمودہ است حضرت شیخ دراین مقولہ منع می فرماید سالک را از انتظار کشیدن شاخہای غیر او سبحانہ را اگرچہ آں غیر از قبیل اعمال صالحہ باشد یعنی نتائج و ثمرات اعمال را منتظر مباش و در لفظ فروع الاغیار اشارہ است کہ ہر گاہ انتظار فروع اغیار منع است انتظار خود اغیار بطریق اولے ممنوع زیرا کہ ترا پروردگار تو در انتظار خود داشتہ است و انتظار غیر قاطع و منافی دخل آں انتظار حق است خواجہ شیرازی خوش فرمودہ ؎

تو بندگی چو گدایاں بشرط مزد مکن کہ دوست خود روش بندہ پروری داند

قولہ لا تستغرب وقوع الاکدار مادمت فی ھذہ الدار فما ابرزت الا ما ھو مستحق وصفھا دواجب نعتہا ہ یعنی ناگوار آمدن وقوع مصائب را تا کہ ہستی دریں دار فنا پائدار زیرا کہ بموجب حکمت بالغہ او تعالے ظاہر نمی شود مگر آنچیز کہ مستحق توصیف است و واجب است صفت او۔ ای عزیز ہر چیز کہ از اکدار و مصائب و ناملائم طبائع در عالم کون و فساد واقع میشوند آنرا نادر و ناگوار امدان زیرا کہ با دار الاکدار اکدار لازم است و ہر چہ ظاہر میشود از اعطا و منع و نفع و ضر آں بحسب حکمت ہائے بالغہ او تعالے است علمہ احد او لم یعلمہ و فعل محبوب البتہ محبوب و زیبا است و این است طریق بندگی. قولہ ما توقف مطلب انت

Marfat.com

طالبه بربّاك وما تيسّر مطلب انت طالباء بنفسك ۵ یعنی ہیچگاہ موقوف ومعطل نشد مطلبی کہ تو طالب آنے بحول وقوۃ پروردگار خود وآسان نشد ہیچ مطلبی کہ تو طالب آنے بہمت خود مقصود شیخ ازیں مقولہ رجوع سالک است بحول و قوت اوتعالےٰ وتبرا وبیزاری از حول وقوۃ خود ونزد ارباب عقل وفہم ایں مضمون مُسلّم الثبوت است حضرت لوط علیہ السلام قوم خود را گفت لوان لی بکم قوۃ اواوی الی رکن شدید چونکہ از قوت خود تبرا نمود وپناہ برکن شدید آورد در حال فتح یاب گشت بر قوم ظالمین در اوضاع واطوار زمانہ ایں مقصود بہ تجربہ ثابت شدہ است کہ مشکل مشکل است تا کہ امید واعتماد بر خود است ومشکلی آسان است اگر اعتماد وتکیہ بر اوتعالیٰ است لاحول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم قولہ

من علامۃ النجح فی النہایات الرجوع الی اللہ فی البدایات یعنے از نشان رستگاری در آخرت رجوع باوتعالیٰ است در دنیا۔ ہر کہ ۵ ابتداء وشروع کار رجوع بخدائے کریم خود کرد رستگار وبا فلاح خواہد شد در آخر کار ایں مقولہ حضرت شیخ مطلق است در جمیع امور دنیوی واخروی ہر کہ در دنیا رجوع بخدائے تعالےٰ کرد وبصدق دل بر درِ او استاد بداند کہ او را رستگاری ونجات آخرت میسر است وہر کہ در دنیا رجوع بغیر او تعالےٰ کرد از رحمت او محروم ماند ۵

عزیزی کہ ہرگز درش سر نتافت بہر در کہ شد ہیچ عزت نیافت

فامّا من اعطی واتقی وصدق بالحسنی فسنیسرہ للیسری واما من بخل واستغنیٰ وکذّب بالحسنی فسنیسرہ للعسری دلیل است بر آنکہ اگرچہ بحکم جف القلم بما ھو کائن سعادت وشقاوت ہر دو ازلے اند اما ہر یک ازاں علامات دارند رجوع باوتعالیٰ وقیام بحقوق بندگی بطریقے کہ انرا رسول عربی علیہ الصلوٰۃ والسلام ارشاد فرمودہ است علامت سعادت ازلی است و

Marfat.com

رجوع بغیر او تعالے و قصور در حقوق بندگی بطرح مشروع علامت شقاوت ازلی است
قولہ من اشرقت بدایتہ اشرقت نہایتہ یعنی ہر کہ روشن و نیک شد
شروع کارش روشن و نیک خواہد شد انتہای کارش۔ ایں مقولہ حضرت شیخ
بعینہ مضمون مقولہ سابقہ است ع سالے کہ نکوست از بہارش پیدا است ۔
مثل مشہور است مضمون ایں دو مقولہ بطریق کلی و اکثری است پس مصادم نمیتوانند
شد بایں آنچہ بعض مردم مشغول بعمل اہل جنت باشند و در آخر او را شقاوت ازلی
پیش آمدہ جہنمی میگردد و بعض مردم مشغول بعمل اہل دوزخ باشند در آخر وقت او را
سعادت ازلی پیش آمدہ جنتی میگردد کہ ایں طور معاملات گاہ گاہ بطریق ندارت واقع
می شوند و دراں حکم حکم است و اعتبار کلی و اکثری را است حضرت شیخ عبداللہ
انصاری چہ خوش فرمودہ است الٰہی مردم از روز اخیر می ترسند و عبداللہ از روز اول۔
قولہ ما استودع فی غیب السر ائر ظہر فی شواہد الظواہر یعنی
آنچہ مضمر نہادہ شدہ است در اسرار غیبیہ ظاہر می شود علامات آں در صور ظاہری۔
ایں مقولہ نیز اشارہ بمضمون دو مقولہ فوقانیہ میکند ہر چہ در بطون و مکمون عالم اسرار
چیزی مستودع و مضمر است نشانہ ہای آں در عالم ظاہر می شوند ان خیرا فخیر
وان شرا فشر قولہ شتان بین مستدل بہ و مستدل علیہ المستدل
بہ عرف الحق لاہلہ و اثبت الامر من وجود اصلہ والاستدلال علیہ
من عدم الوصول الیہ والامتی غاب حتی تستدل علیہ و متی بعد
حتی تکون الاثار ہی التی توصل الیہ یعنی فرق کثیر است میان انکہ او
استدلال باو تعالیٰ کند و میان آنکہ او استدلال بچیز دیگر بر او تعالے کند انکہ استدلال
باو تعالے کند شناختہ است امر محقق را برائے اہل او و ثابت و محکم کردہ است کار
خود از بنیاد و استدلال بر او تعالے از سبب نارسیدگی اوست باو تعالے جلشانہ

Marfat.com

ورنہ پس کے غائب است او تعالے تاکہ تو بروجود او دلیلی آری و کے دور ہست او تعالے
تاکہ اثار و کونات سبب وصول او شوند تعالے وتقدس۔ بدانکہ واصلین درگاہ مقدس
استدلال باو تعالے کنند بروجود اشیاء وعالم را ظلال اسماء وصفات او دانند و
از نور دلیل بر ظلمت واز وحدت دلیل بر کثرت گیرند و سالکین کہ ازاں مرتبہ بے نصیب
اند دلیل از مخلوق برخالق گیرند و مصنوعات را چونکہ صانع ضروری است از ظلال
دلیل بر اصل گیرند و ظلمت را دلیل نور می کنند از اینجا گفتہ اند شعر وفی کل شیئ
لہ ایۃ تدل علی انہ واحد۔ حضرت شیخ می فرماید کہ طائفہ اولے شناختہ است
اصل مطلب را واز اصل دلیل بر فرع میگیرند زیرا کہ واصلین اند و اصل را ضرورت
وسائل نیست وکسیکہ استدلال از آثار بر مؤثر واز مکونات بر مکون میکنند از سبب عدم
وصول است پس بنا چار در وسائل می آویزند ورنہ او گاہی غائب نیست کہ بروجودش
استدلال از دیگر چیز گرفتہ شود و گاہی دور نیست کہ بر قربش دلیلی آوردہ شود دلیل بر وجود
او ہم اوست دیگر چیز در خور آن نیست کہ بر او دلیل تواند شد ؎

آفتاب آمد دلیل آفتاب　　گر دلیلی باید از وی رو متاب

بینا را بروجود آفتاب ہم دیدن آفتاب دلیل کافی است و آنکہ نابینا است او نابینا
خواہد ماند من کان فی ھذہ اعمی فھو فی الاخرۃ اعمی واضل سبیلا۔

قولہ لینفق ذو سعۃ من سعتہ الواصلون الیہ ومن قدر علیہ
رزقہ السائرون الیہ یعنی نفقہ دہد صاحب وسعت مراد ازاں واصلین است
بجناب قدس او تعالے وآنکہ تنگ شدہ است بر او رزق او مراد ازاں سالکین
است۔ چونکہ مقولہ سابقہ در بحث استدلال خلق را دو طائفہ مقرر فرمودہ یکی واصلین
دوم سالکین و برائے ہر طائفہ آثار مخصوصۂ آں بیان فرمود دراین مقولہ میفرماید
کہ مراد از ذو سعۃ در کریمہ لینفق ذو سعۃ من سعتہ ومن قدر علیہ رزقہ

Marfat.com

فلینفق مما اتاه الله۔ ہمیں دو طائفہ اند و اشارہ بآں است کہ بر واصلین لازم است کہ نعمت محصلۂ خود را بر محتاجان ایثار کنند و دستگیری گمراہاں تیہ ضلالت فرمایند و کسانیکہ سالکین راہ اند بقدر وسع خود ایثار مراتب خویش نمایند ؎

تو دستگیر شو ای خضر پے خجستہ کہ من پیادہ میروم و ہمرہاں سوارانند

قولہ اھتدی الراحلون الیہ بانواء التوجہ والواصلون لھم انوار المواجھۃ فالاولون للانوار وھو لا الانوار لھم لانھم للہ لا لشیٔ دو نرہ یعنی براہِ راست شدند روندگان بسوئے او بسبب روشنائی انوار طلب او شان و آنانکہ واصلین درگاہ قدس اند آنہا را انوار تقابل خود بخود حاصل است پس طائفہ اولے برائے انوار است و طائفہ ثانیہ انوار برائے ایشان است زیرا کہ اینہا برائے پروردگار خود اند و در رقیت ماسوی نیستند۔ حضرت شیخ دریں مقولہ نیز بطریق جدید فرق واصلین و سالکین میفرماید و آں اینکہ سالکان را طلب او تعالیٰ روشنائی راہ است و بآں روشنی از گمراہی نجات یافتہ اند و کشاں کشاں بسوی مقصود میرندش و خشنودی او شان بہمیں انوار است و واصلین درگاہ مقدس مفید انوار نیستند کہ انوار بجہۃ وصول خود اینہا را حاصل است و ایں طائفہ خاص برائے خدائے خود اند و ماسوی را اگرچہ انوار باشد از میان برداشتہ اند پس سالکین در ظلال اسماء و صفات مہتدون بانوار اسماء و صفات اند و واصلین در انوار ذات معمورون بانوار مواجہۃ اند۔ قولہ قل اللہ ثم ذرھم فی خوضھم یلعبون ۵ یعنی بگو اللہ را پس بگذار دیگراں را کہ در باطل خود بازے کنندگاں باشند۔ حضرت شیخ دریں مقولہ گویا استدلال بر احوال واصلین بیان فرمود کہ مقصود شان ذات پاک پروردگار است و بما سوی ہیچ تعلقی قلبی و روحی ندارند و اشارہ باں کہ ہر کہ مشغول ماسوای او تعالیٰ باشد او در باطل بازی کنانند آری

Marfat.com

ہر چہ جز ذکر خدائے احسن است گر شکر خوردن بود جاں کندن است

قولہ تشوّفاک الی مابطن فیک من العیوب خیر من تشوّفاک الی ما حجب عنک من الغیوب ہ یعنی انتظار تو برائے نقائص وعیوب باطنی خود بہتر است از انتظار تو برائے آنچہ پنہان است از تو از اقسام مغیبات اے عزیز مغیبات دو قسم است قسمی است کہ در وجود تو است و قسمی است کہ خارج از وجود تو است مغیبات وجودی نقائص بشری است از عجب و ریا و سمعۃ و حقد و حسد و حرص و طول امل و تکبر و طغیان و غفلت و عجلت و غضب و ظلم و غیرہا من الذمائم و امراض القلب و مغیبات خارجی احوال ماکان و مایکون و انچہ از دائرہ عقل و فہم تو بیرون باشند حضرت شیخ میفرماید کہ ترا بہتر اینکہ اوّل خود را بعیوب خود خبردار کنی و تدارک آن نمائے و دل را از بیماری ہائے مہلک نجات دہی کہ صفات مذکورہ ہر یک مہلک قلب تو ہست و باحوالات خارجی ترا ہیچ غرضی نیست آنچہ ترا بآں احتیاج است آنرا باصلاح آرد و اسرار الٰہی را بمالک آں سپار اگر قلب باصلاح آید مغیبات خارجی خود بخود در آں جلوہ گر خواہند گشت آئینۂ خود را از زنگ رذائل صیقل باید نمود کہ قابل انعکاس اشیا گردد و ایں زنگ دو قسم است عارضی و ذاتی عارضی بمجاہدات زائل میتواند شد و ذاتی را جز تقدیر الٰہی جلشانہ دیگر چیز زائل نتواند کرد شیخ سعدی می فرماید ؎

نہ زنگ عارضی بود بر دل فرعون کہ صیقل یدِ موسیٰ سیاہیش نزدود

بخواند و راہ نداد ش کجا رود بدبخت بہ بست دیدہ مسکین و دیدنش فرمود

قولہ الحق لیس بمحجوب وانما المحجوب انت عن النظر الیہ اذ لو حجبہ شیئ لسترہ ما حجبہ ولو کان لہ ساتر لکان لوجودہ حاصر وکل حاصر لشیئ فہو لہ قاہر وہو القاہر فوق عبادہ ہ یعنی حق تعالےٰ

Marfat.com

در حجاب نیست بلکه تو در حجاب هستی از دیدن او نه بدانکه اگر کدام چیز حجاب او تعالے
می تواند شد هرانیه او را می پوشانید و اگر پوشندهٔ می بود او تعالیٰ را هر آئنه او حابس
می گشت او را تعالیٰ وتقدس و هر چیز که حابس و حاصر باشد مر چیز دیگر را هر آئنه بر
غالب باید بود و حال آنکه او تعالے غالب است بر تمامی مخلوق خود در ایں مقوله حضرت شیخ
بطریق مقدمات منطقیه ثبوت عدم حجاب او تعالیٰ نموده است و حاصل مقدمات
اخراج نتیجه صحیحه شکل اول منطقی این است الحق غالب و کل غالب لیس بمحجوب
فالحق لیس بمحجوب و همچنیں در مقدمات ساتر و حاصر و قاهر اگرچه کلیت کبرے
بقواعد منطقیه در عبارت حضرت شیخ محل نظر است اما ایشاں بجهة استغراق انوا
توحید متوجه قواعد فلسفی نشده اند مقصود اینکه او تعالیٰ را حاجز و حاصر و حابس و ساتر
نیست و نه دیدن تو مر او را نه بسبب حجاب زیرا که هیچ چیز حجاب و ساتر او تعالیٰ
نتواند شد بلکه نه دیدن تو مر او را بسبب ضعف بصر و بصارت تست لا تدرکه
الابصار وهو یدرک الابصار وهو اللطیف الخبیر ؎

گر نه بیند بروز شب پره چشم چشمهٔ آفتاب را چه گناه

قوله اخرج من اوصاف بشریتك عن کل وصف مناقض لعبودیة
لتکون لنداء الحق مجیبًا و من حضرته قریبًا یعنی بیرون شو از اوصاف
بشریت خود از هر عادتے که منافی بندگی است تا که شوی نداء خالق خود را لبیک
گویاں و بحضرت قدس او تعالیٰ نزدیک . اے عزیز مقصود از اوامر و نواهی شرعیه
اظهار بندگی است و بشریت که آغشته نفس اماره و خطرات شیطانیه است او
صافی دارد که منافی و مناقض بندگی است و آں اوصاف در مقوله سابقه قوله
تشوفك الے باطن فیك من العیوب الیٰ آخره مذکور گشته است در ایں
مقوله حضرت شیخ میفرماید که ازاں اوصاف بشریه و ذمائم عادیه که امراض مهلکه

قلب است بیروں آمی تا ندا، او تعالیٰ را اجابت توانی کرد و قرب حضورا و تعالےٰ
یابی و باجود تلوث بنجاسات باطنیہ قابلیت قرب حضور و قابلیت اجابت ندا
حق نداری و آں ندا، آں است کہ در قرآن مجید جا بجا بلفظ یا ایہا الذین اٰمنوا
و بلفظ یا عبادی و بلفظ یا ایہا الانسان و بلفظ یا بنی اٰدم وارد شدہ است
الحاصل ندا، حق را آں وقت لبیک توانی گفت کہ از خباثت اوصاف بشریت
خود را پاک داری و ہر کہ گرفتار اوصاف بشریت از کبر و ریا و سمعہ و عجب و غضب
و حرص وغیرہا باشد و بخلاف ما امر اللہ تعالےٰ کار میکند پس چہ طور ندا، او تعالےٰ
را لبیک توانند گفت کہ او مشغول طغیان و نافرمانی است قولہ اصل کل

معصیۃٍ و غفلۃٍ و شہوۃٍ الرضی عن النفس و اصل کل طاعۃٍ و یقظۃٍ
و عقۃٍ عدم الرضا منک عنہا یعنی بنیاد ہر گناہ و غفلت و شہوت رضامندی
تو است از نفس خود و بنیا ہر طاعت و بیداری از غفلت و پاکی از معصیت
نارضامندی تو است از نفس خود۔ در ایں مقولہ حضرت شیخ اصل کار و بنیاد
صلاح و فلاح بیان فرمود و آں اینکہ بحکم اعدی عدوک نفسک التی بین
جنبیک و بحکم ان النفس لامارۃ بالسوء الا ما رحم ربی ہر چہ ہست
از خیر و شر ہمیں نفس تو است چونکہ وضع جبلی او بر طغیان و سرکشی است و اغراض
بر او امر و نواہی کار ایں بے نصیب است پس بحکم غالب ہر کہ از نفس خود راضی شد
او را خوب دانست بنیاد ہر معصیت و غفلت و شہوات نفسیہ را محکم نہاد و
ازیں آفت رستگار شدن مشکل اگر در اخبار پیشینیاں نظر کنی از قصہ شیطان
لعین و فرعون و نمرود و غیر ہم و تمرد کفار و فجار و ہلاک امم ماضیہ جملہ را بنیاد ہمیں
خوش دانستن نفس خود است و ہر کہ از نفس خود ناراض شد البتہ مقتضیات او
را عمل نخواہد نمود و اصل و بنیاد ہر طاعت و فرمان برداری و بیداری از غفلت

Marfat.com

وپاکی از شرارت را محکم نهاد در عالم بدنام شیطان است واوخود از شامت
نفس خود ملعون ومطعون ومردود ومحروم گشت اگرچه دشمنان جانی ومالی وروحی
انسان بسیار اند اما بدترین واخبث ترین دشمنان نفس انسان است ازان سبب
اعدا عدوک نفسک وارد شده است واگر بصلاحیت آید وباطنیان گرایید بکم
خیارکم فی الجاهلیة خیارکم فی الاسلام چون اوخوب ونفیس وجوهر
بے بہا دیگر چیزے نیست ع تا یار کرا خواهد ومیلش بکه باشد. قوله ولان
تصحب جاهلا لا یرضی عن نفسه خیر لك من ان تصحب عالما
یرضی عن نفسه فای علم لعالم یرضی عن نفسه وای جهل لجاهل
لا یرضی عن نفسه یعنی اگر مصاحبت ورفاقت کنی باجاہلی کہ از نفس خود راضی
نباشد بہتر است برائے تو از صحبت عالمی کہ از نفس خود راضی باشد زیرا کہ چہ سود
جہلی است مرجاہل را کہ او از نفس خود ناراضی باشد۔ چونکہ در مقولہ سابقہ حضرت
شیخ فرمود کہ اصل ہر معصیت وبدی رضا از نفس است واصل ہر طاعت وخوبی
نارضامندی از اوست در اینجا بطریق تاکید آں مقولہ میفرماید کہ مقصود ومدار کار
بر علم وجہل نیست بلکہ مدار امر بر خوشنودی از نفس خود وعدم خوشنودی ازاں است
ومقصود از علم ہمیں تذلیل وتحقیر نفس است اگر ایں مقصود از علم حاصل
نیاید بلکہ بعلم خود مباہی واز نفس خود راضی باشد از صحبت ہمچنین عالم نفس پرور
صحبت آں جاہل بہتر است کہ او خود را ذلیل وحقیر وبدکار شمرد زیرا کہ صحبت
عالم بے عمل موثر ومضر است کہ او بدلائل علمی قباحت خود را برنگ صباحت
می نماید وصحبت جاہل بے عمل کہ خود را بدکار داند آنقدر ضرر ندارد کہ او بدی خود را
برنگ نیکی ظاہر نمیکند۔ اے عزیز در ایں زماں پر فتنہ اکثر خرابی دین وشریعت
از شامت اعمال علماء سوء است تحلیل ما حرمه الله وتحریم ما احله الله

ودین فروشی ومداہنت اہل دنیا کار علماء سوء است فساد العالم فساد العالم مثل مشہور است۔ قولہ شعاع البصیرۃ یشہدک قربہ منک وعین البصیرۃ تشہدک عزمک الوجودہ وحق البصیرۃ یشہدک وجودہ لاعدمک ولا وجودک کان اللہ ولا شیئ معہ وھو الآن علی ما علیہ کان ہ یعنی روشنائی چشم بصیرت می نماید نزدیکی او تعالے باتو وعین بصیرت می نماید ارادۂ تو بحصول محبت ذاتیہ وحق بصیرت می نماید محبت ذاتیہ قطع نظر از است ونیست وجود تو بود او تعالے در ازل ونبود ہیچ چیز با او واو تعالیٰ موجود ست دراین وقت بر آن طرح کہ در ازل بود این مقولہ حضرت شیخ راجع است بمراتب ثلاثۂ یقین اول مرتبۂ علم الیقین است و فوق ازان مرتبۂ عین الیقین است وفوق ازاں مرتبۂ حق الیقین است مقصود اینکہ سالک راہ او تعالے را اول کہ چشم بصیرت میکشاید او تعالے را اقرب بخود از خود میداند واین مرتبہ علم الیقین است ومقامات قرب را طے کردہ چشم بصیرت او ارادہ صادقہ بمحبت ذاتیہ پیدا می کند ودراں ارادۂ محبت فانی میگردد وبا بقیہ شعور از وجود خود واین مرتبۂ عین الیقین است بعد ازاں مقامات ومراتب محبت ذاتیہ را طی کردہ بحقیقت محبت ذاتیہ مشرف می شود ودراں اضمحلال واستہلاک پیدا میکند واز وجود خود وجوداً و عدماً بے شعور میگردد واین مرتبہ حق الیقین است بعبارت دیگر حسب مشرب حضرات نقشبندیہ قدس اللہ اسرارہا لیہا مرتبہ اولیٰ را ولایت اولیا ومرتبہ ثانیہ را ولایت انبیاء ومرتبہ ثالثہ را ولایت علیا وولایت اولوالعزم میفرمایند ومسئلہ وحدت شہود کہ مشرب اکثر اکابر نقشبندیہ است راجع بہمیں مرتبہ ثالثہ است بخلاف مسئلۂ وحدت وجود کہ مشرب اکثر اکابر سلاسل ثلاثہ است قدس اللہ تعالے

Marfat.com

اسرار ہا بجمیع کہ آں راجع بمرتبہ ثانیہ است زیرا کہ دراں مشرب وحدت وجود وجود را
واحد میدانند و مراد از وحدت وجود وجود الوحدۃ است و برایں اصل وجود دیگر مخلوق
را ثابت نمیدارند وازیں اصل شاخہائے عجیب برمی آرند کہ در کتب مصنفۂ قوم تفصیل
مذکور است ومشرب وحدت شہود بمعنی شہود وحدت است یعنی سالک را نظر بر
وحدت او تعالیٰ است قطع نظر از وجود ما سوی وعدمیت آنہا وایں راہ کشادہ وصاف
از غائلہ وطریق اصحاب خیر البریہ علیہ وعلی آلہ الصلوٰۃ والتسلیمات است وحضرت
شیخ نیز در اخیر ایں مقولہ میفرماید وحق البصیرۃ یشہدک وجودہ لاعدمک ولاوجودک
ودر فقرۂ اخیرۂ مقولہ کان اللہ ولاشیئ معہ وھو الآن علی ماعلیہ کان
اشارہ است باینکہ چنانچہ او تعالےٰ در ازل بر وحدت صرفہ بود وحالا نیز برہماں
وحدت صرفہ است تعدد مخلوقات تغیر در وحدت او بہیچ نوع نیاوردہ است
وھو الاوّل والآخر والظاھر والباطن وھو بکل شیئ علیم۔ قولہ لا

تتعد نیتہ ھمتک الی غیرہ فان الکریم لا تیخطا ہ الآمال ہ یعنی مگرداں
ارادہ ہمت خود بما سوائے او تعالیٰ کہ او کریم است فوت نمی شود از او امیدہائے
تو۔ مقصود شیخ ازیں مقولہ ارشاد سالک است بسوئے او تعالےٰ کہ ارادہ و قصد
خود بجز ذات پاک او تعالیٰ نکند وہر چہ مقتضیات نفس است ازاں بگذرد و
ہمت خود را خاص متوجہ طلب رضائے او کند تا کہ قابل قبول شود واشیاء مطلوبہ
ضمناً حاصل او شود واز او غیر او را نخواہد وایں مقام کاملین است آرے
من کان للہ کان اللہ لہ ومن کان اللہ لہ کان لہ کل شیئ ومن
تشعب علیہ المقاصد لا یبالی اللہ بہ بای وادٍ ھلک در اخیر مقولہ
حضرت شیخ می فرماید فان الکریم الی آخرہ یعنی آمال ومقاصد ومطالب
توجملہ نزد او روشن وہویداست واز او ہیچ چیز فروگذار نمیشود داد خود آنچہ خواہ

Marfat.com

وقتی کہ خواہد ترا خواہد داد کہ دوست خود روش بندہ پروری داند۔ قولہ لا
ترفعن الیٰ غیرہ حاجۃً وھو مورد ھا علیک وکیف یرفع غیرہ ما کان
ھو لہ واضعًا من لا یستطیع ان یرفع حاجۃ عن نفسہ فکیف
یستطیع ان یکون لھا من غیرہ رافعًا یعنی حاجت روائے
خود را از غیر او مخواہ حال آنکہ او تعالیٰ رساننده حاجت تواست وچطور برداشتہ
می تواند غیر آں تکلیف را از تو وحال آنکہ واضع آن او تعالیٰ است کسیکہ
نمی تواند از خود دفع ضرر چطور می تواند دفع ضرر را از غیر خود۔ اے عزیز ہر کہ نتواند
نہاد می تواند برداشت وآنکہ نمی تواند نہاد نمی تواند برداشت واضع جملہ مصالح
جسمی وروحی او تعالےٰ است پس در رفع آن نیز التجا باو تعالیٰ باید کرد من لا
یستطیع لنفسہ نفعًا ولا ضرا ولا موتا ولا حیوٰۃ ولا نشورا فکیف
یستطیع ذلک الامور لغیرہ۔ از اینجا کسی گمان نبرد کہ وسائل بیکار اند
زیرا کہ ایں عالم عالم اسباب است واکثرے ارادۂ الٰہی جلشانہ درپس استعمال
اسباب و وسائل ظاہری شود وطلب وسائل مامور بہ او تعالےٰ است کریمہ
یا ایہا الذین اٰمنوا اتقوا اللہ وابتغوا الیہ الوسیلۃ الیٰ اٰخر الاٰیۃ
گویا کہ وسائل را سبب ظہور مراد است خود گردانیدہ است پس ہر کہ را توفیق
استعمال وسائل داد دلیل واضح است بر آنکہ انجاح مطلوبش مقصود و مقضی
معبود است ومن دق باب الکریم انفتح وبندگانِ خاص خود را وسائل
انجاح مطالب عباد کردہ است احیاءً واموتاً ودر تقدیم لفظ واتقوا اللہ بر طلب
وسیلہ دو نکتہ عجیب است اوّل اینکہ اے بندگان خدا از خدا بترسید
وسیلہ را فاعل حقیقی انجاح مطالب خود ندانید کہ فاعل حقیقی او تعالےٰ است
و وسیلہ را بجز شفاعت دیگر طاقت نیست دوم اینکہ از خدا بترسید و برائے

Marfat.com

انجاح مطالب خود بغیر وسیلہ بدرگاہ مقدس او تعالےٰ تقرب مجوئید کہ ہرکس بروئے خود شایان حضور حضرت کبریائی نیست فافہم ولا تکن من القاصرین

قولہ ان لم یحسن ظنک بہ لاجل وصفہ حسن ظنک بہ لوجود معاملتہ معک فہل عودک الا احسانا وہل اسدی الیک الا امتنانا ۵ یعنی اگر گمان نیک تو براو تعالےٰ از جہۃ صفت رحمانیت نشود باری گمان خود نیک کن در حق او تعالےٰ از جہۃ سلوک او باتو یا بجز احسان دیگر سلوک باتو کردہ است و بجز فضل و خوبی دیگر چیز بتو فرستادہ است ایں مقولہ حضرت شیخ در باب تاکید سالک است بر حسن ظن در حق او تعالےٰ و تقدس کہ حسن ظن ملاک امر و توشہ مرد مسلم است در حدیث قدسی وارد است انا عند ظن عبدی بی فلیظن بی ماشاء شیخ می فرماید کہ صفات حسنہ او تعالےٰ کہ اسمائے حسنیٰ اند چوں غفور و رحیم و رحمان و ستار و وہاب و غیرہا برآں دال اند و برائے ثبوت حسن ظن تو کافی اند و اگر قطع نظر ازاں کردہ شود و سلوک و معاملہ او تعالےٰ باتو در خیال آوردہ شود کہ سراسر احسان و امتنان و خوبی و ستر و عفو است دلیلی واضح و برہانے قاطع است برانیکہ بندہ را لازم کہ بر پروردگار خود نیک گمان کند و بداند چنانچہ در ایام حیات بما نیکی کردہ است ہمچنیں در عقبیٰ بما احسان خواہد کرد و اگر بشامت اعمال بد مرا چندی پاداش کند آنہم کمال عدل او ست تعالیٰ و تقدس شانہ و عم نوالہ و احسانہ قولہ العجب کل العجب ممن یہرب مما لا انفکاک لہ عنہ ویطلب ما لا بقاء لہ معہ فانہا لا تعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور ۱۲ یعنی نہایت تعجب است ازاں کس کہ می گریزد از انکہ از او رستگار نمی تواند شد و می طلبد آنرا کہ بے بقاد بے وفا است یا او پس آنکس کوری چشماں ظاہری ندارد بلکہ

Marfat.com

کور و نابینا شده است آن دل که در سینه اوست. حضرت شیخ در این مقوله نهایت تعجب می فرماید از این قضیه که در این زمان معمول و مقبول خلق است گریختن از پروردگار خود و نافرمان شدن از او امر او تعالیٰ با وجود آن که میداند که مرا رجوع باو تعالیٰ هست و از او مرا راه گریز نیست و انهماک در طلب دنیای دنیه و مناصب فانیه زائله با وجود آنکه میداند که این مطلوب من بوفا است و عنقریب مارا جمله گذاشتنی است و بغیر کفن که آنهم در شک است که بما پد یا نیاید دیگر هیچ از مال و متاع دنیوی بما وفا نخواهد کرد این هر دو امر معمول خلق این زمان است پس بجز آنکه گفته شود که این شخص نابینائی دل است دیگر چه باید گفت اے عزیز نابینائی چشم بصر چند روز معدود است و بران اجر مرتب و نابینائے چشم بصیرت ابدی است و بران زجر مرتب است ع

ببین تفاوت ره از کجاست با بکجا

مردم این وقت از کوری بصر پناه میخواهند و طلب مال دنیوی که نابینائے بصیرت می آرد بدعا و او را دمی خواهند اللّٰهم ارنا الحق حقا و ارزقنا اتباعه و ارنا الباطل باطلا و ارزقنا اجتنابه. قوله لا ترحل من کون الی کون فتکون کحمار الرحیٰ یدور والذی ارتحل الیه هو الذی ارتحل عنه ولکن ارحل من الکون الی المکوّن و ان الی ربک المنتهیٰ ه یعنی سفر کن از اثر باثر و از خلق بخلق و اگر چنین کنی مثال تو چون خر آسیا خواهد بود که تمام روز میگردد و آن موضعی که بان در آخر روز میرسد بعینه همان موضع است که در اول روز از ان روان شده است بر تو لازم است که سفر کنی از مخلوق بخلق بدرستیکه نهایت سفر تو درگاه مقدس او تعالیٰ خواهد شد حضرت شیخ در این مقوله تمثیلِ مسافرانِ دنیا را بخوب وجه بیان فرموده است

Marfat.com

که کارشان امور دنیا و ہموم زمانہ است اوّل از بے شعوری صبی بشعور دنیا و از انجا بحصول مراتب دنیوی بذریعہ تجارت و زراعت و ملازمت و حرفت و ہمچنیں افتان و خیزان تا ایام کہولت و شیخوخت و رجوع بارذل العمر لکی لایعلم بعد علم شیئا. باز ہماں بے شعوری کہ در ایام صبا بود میرسد ایں ہم بشر طیکہ مرگش اماں دہد پس مثال او مثال خر آسیا است کہ تمام روز میرود و در آخر روز بر ہمان قدم اول روز استادہ است ایں چنیں نباید بلکہ سفر از مخلوق بخالق و از منازل ہبوط بمراتب عروج و از خلق بامر و از امر بحقائق و از حقائق بحق تعالے جل شانہ باید کرد کہ ابتدا منزل از خاک و انتہایش فوق افلاک بلکہ افلاک کہترین زینۂ عروج تو خواہد بود ؎

ترا ز کنگرۂ عرش میزنند صفیر
ندانمت کہ درایں دامگہ چہ افتادست

وان الی ربك المنتہی ۔ قولہ۔ انظر الی قولہ علیہ الصلوٰۃ والسلام من کانت ہجرتہ الی اللہ و رسولہ فہجرتہ الی اللہ و رسولہ و من کانت ہجرتہ الی دنیا یصیبہا او امراۃ یتزوجہا فہجرتہ الی ما ہاجر الیہ فافہم قولہ علیہ الصلوٰۃ والسلام فہجرتہ الی ماہاجر الیہ و تامل ہذا الامر ان کنت فافہم والسلام ۔ یعنی نظر کن بسوئے معنائے حدیث شریف ہر کہ ہجرت و رجوع او بخدا و رسول او است پس تحقیق کہ او مہاجر بخدا و رسول او است و ہر کہ ہجرت او بسوئے حصول دنیا باشد یا بسوئے زنے باشد کہ آں زن را بنکاح آرد پس او مہاجر دنیا و زن است پس بفہم فرمود و آنحضرت را علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ ہجرت او باں چیز است کہ در قصد دلالۃ او بود و او را مہاجر خدا و رسول نباید گفت و تامل کن درین

کار اگر صاحب فہم و فراست ہستی۔ ایں مقولہ حضرت شیخ گویا کہ تائید و تاکید مقولہ سابقہ است کہ لا ترحل من کون الی کون الی آخرہ یعنی مراتب عروج و قرب او تعالیٰ بہ دعوٰے لسانی حاصل نمی شود بلکہ درایں کار قصد قلبی و ارادہ حقیقی مطلوب است درزمانہ شریفہ شخصی از مکہ مکرمہ بسوئے مدینہ مطہرہ ہجرت کرد و مقصودش تزویج بیوہ زنے بود کہ اورا ام قیس می گفتند پس حضور اکرم صلے اللہ علیہ وسلم فرمود کہ بمجرد ہجرت کسی مہاجر الی اللہ و رسولہ نمی شود تاکہ صداقت نیت با او شامل نباشد و فرمودند کہ فلاں مہاجر ام قیس است و در اوّل ایں حدیث صحیح وارد است انما الاعمال بالنیات و انّ ما لکل امری مانوی فمن کانت ھجرتہ الی آخر الحدیث و در حدیث دیگر وارد ست نیۃ المرء خیر من عملہ تصحیح نیت و خلوص آں مر خالق یکتا را در تمامی اعمال خیر اساس و بنیاد کار است و بدونہ خرط القتاد۔ قولہ لا تصحب من لا ینھضک حالہ ولا یدلک علی اللہ مقالہ یعنی مصاحبت و رفاقت مکن باکسی کہ برانگیختہ نکند ترا بسوئے طاعت حال او و دلالت نہ کند ترا بر محبت او تعالیٰ قال او۔ ایں ارشاد حضرت شیخ مر سالک را نہایت مفید و باوقعت است چونکہ در عبارات کتب بطریق عموم دیدہ می شود کہ صحبت با نااہل نباید و اندریں معنا حافظ شیرازی می فرماید نخست موعظت پیر می فروش این است ع کہ از مصاحب ناجنس احتراز کنید؛ اما تمیز اہل و نااہل و قابلِ صحبت و عدم قابل آں در یک عبارت و جیز چنانچہ شیخ بیان فرمودہ کسی نگفتہ و ایں گویا میزان است بدست سالکان صحبت ہر شخصیکہ برانگیختہ نکند ترا بسوئے طاعت و بدل حال او در پیدا نہ کند در دل تو محبت او تعالیٰ گفتار او پس از صحبت چنیں شخصی اگرچہ شیخ وقت و فلان ابن فلاں باشد بگریز و از او دوری۔

Marfat.com

وعظ بسیار نمی فرمایند فرمودند ہر کہ پند نہ گرفت از حال ما پند نخواہد گرفت از قال ما بلکہ طریق احسن مر طالبان را تعلیم حال شیخ است از وظائف یومی و لیلی و اشتغال بعبادات و مراتب بندگی و ترک مہلکات و فعل منجیات و رابطہ کہ حضرات نقشبندیہ قدس اللہ تعالےٰ اسرارہا لیہا مر طالب را مفید از ذکر فرمودہ اند مقصود شان ازاں تحقق بحال شیخ است۔ قولہ ربما کنت مسیئاً فارأک الاحسان منک صحبتک الی من ہو اسوء حالاً منک یعنی بسا اوقات گنہگار را می نمایند حسابِ او تعالےٰ صحبت او با کسی کہ او بد حال تر باشد از او۔ مقصود شیخ واللہ اعلم ازیں مقولہ آن است کہ اگر صحبت کامل ترا نصیب نشود و بصحبت کسی گرفتار شوی کہ حالت او از حالت تو بدتر باشد پس ہم احسان او تعالیٰ را شاکر باش کہ ترا ازیں چنیں احوالِ بد نجات دادہ است و بر حال خود غرور نیار کہ من چنینم و فلاں چنان است زیرا کہ آنکہ او را بحالِ بد گرفتار کردہ است میتواند کہ حال تو او را دہد و حالِ او ترا دہد ولا یامن مکر اللہ الا القوم الخاسرون۔ پس بہر حال صابر و شاکر باش و ممنون احسان او تعالیٰ شو قولہ۔ ما قل عمل برزہن قلب زاہد ولا کثر عمل برزہن قلب راغبہ یعنی کم نیت عمل قلیل کہ از دل عارف و زاہد آید و بسیار نیست عمل کثیر کہ از دل عاشق دنیا آید۔ بداں کہ مدار عمل و استحقاق درجہ قبولیت آں بکثرت و قلت عمل نیست بلکہ بصدق و اخلاص است چونکہ عمل زاہد از دنیا با خلاص است نزد پروردگار درجہ قبولیت می یابد و عمل راغب دنیا اگرچہ بظاہر کثیر می نماید اما بسبب آنکہ کدورت باطن و محبت دنیا دلِ او را فرا گرفتہ است عملش از درجہ اخلاص ساقط و از مرتبہ قبول ہا بط آمد ازاں سبب در حدیث شریف آمدہ است لو انفق احدکم مثل احد ذہبا ما بلغ مُدّ احدہم او نصیفہ۔ او کما قال صلے اللہ علیہ وسلم کریہ انما یتقبل اللہ من المتقین نص صریح است۔ قولہ احسن الاعمال نتائج حسن الاحوال

Marfat.com

وحسن الاحوال من التحقق فی مقامات الانزال یعنی خوبی عمل و نتیجۂ خوبی احوال است و خوبی احوال از متحقق شدن سالک است بمقام رجوع الی الخلق بامر الخالق صفائی و جلا۔ و نورانیت عمل بسبب اخلاص کامل و محبت ذاتیۂ اوتعالیٰ است و این آن وقت سالک را میسر می شود کہ بعد طی مقامات عروج رجوع الی الخلق بامر الخلاق العلیم برائے ہدایت و ارشاد سبیل فلاح و صلاح ایشاں کند و بر قدم رسول مقبول و متابعت شریعت طاہرہ او صلی اللہ علیہ وسلم کار دعوت خلق الی اللہ کند و معاملہ اش بعد از رفع اسباب پس با سباب تعلق گیرد عبارت حضرت شیخ مشعر است باینکہ صفائی احوال کہ صفائی اعمال نتائج آنست موقوف است بر رجوع عارف بمقام دعوت ؎

پایہ آخر آدم است و آدمی گشت محروم از مقام محرمی
گر نگردد باز مسکیں زیں سفر نیست ازوے ہیچکس محروم تر

قولہ لا تترک الذکر لعدم حضورک مع اللہ فیہ لان غفلتک عن وجود ذکرہ اشد من غفلتک مع وجود ذکرہ فعسی یرفعک من ذکر مع وجود غفلۃ الی ذکر مع وجود یقظۃ و من ذکر مع وجود یقظۃ الی ذکر مع وجود حضور و من ذکر مع وجود حضور الی ذکر مع غیبۃ عما سوی المذکور و ما ذلک علی اللہ بعزیز ہ یعنی ترک مکن ذکر او تعالیٰ را بسبب عدم حضور بجہۃ اینکہ غفلت مضر تر است ترا از ذکر بحضور بلکہ امید است در صورت ذکر بے حضور اینکہ برساند ترا بمرتبۂ ذکر با بیداری و ترقی دہد از ذکر با بیداری بمقام ذکر با حضور و ترقی بخشد از ذکر با حضور بہ ذکری کہ با زوال ماسوی اللہ تعالیٰ باشد و نیست این موہبت عظمی مشکل بر حق تعالیٰ جل سلطانہ و عم نوالہ حضرت شیخ درین مقولات بسیاری از مشکلات راہ سلوک حل فرمودہ و آں اینکہ بسیاری از مبتدیان سلوک بسبب عدم حضور در ذکر اند ذکر باز می مانند و این دیسہ البیت از

Marfat.com

وسایس شیطان کہ سالک را از ذکر باز میدارد حضرت شیخ منع میفرماید ازین خطرہ وارشاد و تاکید ذکر میفرماید کہ بہر حال مشغول ذکر باید بود اگرچہ با غفلت باشد کہ بحکم ومن دق باب الکریم الفتح شاید کہ غفلت بہ بیداری مبدل شود و بیداری بحضور رساندہ وحضور بہ نسیان ماسوی رساند وحق تعالے بران قادر است اما غفلت آفتی است کہ ہیچ چیز تدارک آں نتواند نمود و مرضی است مہلک کہ نجات ازاں غیر ممکن است قال الامام ابو القاسم القشیری رضی اللہ تعالیٰ عنہ الذکر عنوان الولایۃ ومنارالوصلۃ وتحقیق الارادۃ وعلامۃ صحۃ الہدایۃ ودلالۃ صفاء النہایۃ فلیس وراء الذکر شیئ وجمیع الخصال المحمودۃ راجعۃ الی الذکر۔ فضائل ذکر کثیر است ومطولات ازاں مالا مال اند وکریمۂ فاذکرونی اذکرکم حاجت بہ ذکر دیگر مناقب ذکر نگذاشتہ است پس باوجود چندیں سہولت وآسانی از ذکر الٰہی غافل ماندن و در ذکر لایعنی مصروف شدن بجز دلیل بدبختی وبدنصیبی دیگر چہ خواہد بود ؎

ذکر گو ذکر تا ترا جان است
پاکے دل ز ذکر رحمان است

قولہ من علامات موت القلب عدم الحزن علی ما فاتک من الموافقات وترک الندم علی ما فعلتہ من وجود الزلات ہ یعنی از علامات مردن دل غم نکردن است بر فوت اعمال صالحہ وپشیمانی نکردن است بر اعمال قبیحہ۔ بدانکہ دل زندہ آں دل است کہ رابطہ او با مشاہدہ او تعالے مربوط و روزن نور معرفت حق موجود و دل مردہ آں است کہ ازیں نعمت محروم است پس فرح دل زندہ بطاعت وغم او بر فوت آں ضروری است کہ طاعات علامات رضائے او تعالیٰ وسیات روزن رضا ورغبت او تعالے بدل او فیضان میشود پس از ضائے او تعالیٰ خشنود واز سخط او سبحانہ غمگین می شود وہمین است نشان زندگی دل واگر بر ترک طاعات

Marfat.com

وعمل سیئات غمگین نشود ہمین است علامت دلِ مُردہ زیرا کہ روزنیکہ ازاں فیضان نور معرفت رضا و غضب الٰہی میشود مسدود بلکہ مفقود است پس بیچارہ ازکجا آنہمہ در حدیث شریف وارد است من سرّ تہ حسنتہ و ساءتہ سیئتہ فہو مومن وایضاً در حدیث عبداللہ بن مسعود رض مذکور است قال بینما نحن عند رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اذ اتاہ اتٍ فلما حاذانا ورای جماعتنا اناخ راحلتہ ثم مشی الی النبی صلے اللہ علیہ وسلم فقال یارسول اللہ اوضعت راحلتی من مسیرۃ تسع فسیرتہا الیک ستًا واسہرت لیلی واظماءت نہاری وانضیت راحلتی لاسئلک عن اثنتین اسہر ثانی فقال لہ النبی صلے اللہ علیہ وسلم ہن انت قال زید الخیل قال بل انت زید الخیر سل فرب معضلۃ قد سئلت عنہا قال جئت لاسئلک عن علامۃ اللہ فیمن یرید وعلامۃ فیمن لا یرید فقال لہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم بخ بخ کیف اصبحت یا زید قال اصبحت احب الخیر واہلہ واحب ان یعمل بہ واذا فاتنی حزنت الیہ واذا عملت عملا قل اوکثر ایقنت بثوابہ قال ہی ہی بعینہا یا زید ولو اراد اللہ للاخری ہبّاک لہا ثم لا یبالی فی ای واد ہلکت فقال زید حسبی حسبی ثم ارتحل ولم یثبت **قولہ** لا یعظم الذنب عندک عظمۃ تصدک عن حسن الظن باللہ تعالیٰ فان من عرف ربہ استصغر فی جنب کرمہ ذنبہ یعنی بزرگ نشود نزد تو گناہ آں قدر کہ باز دارد ترا از حسن ظن بر او تعالیٰ زیرا کہ ہر کہ حق را برحمت و رافت شناخت حقیر میشمرد گناہ خود در مقابلہ عفو و کرم او۔ اے عزیز بزرگ دانستن گناہ خود دو قسم است محمود و مذموم اگر گناہ خود را بزرگ و کلاں داند باینمعنی کہ نافرمانی مولے است جل شانہ وازاں بترسد و بزودی تدارک آں بہ توبہ کند محمود است و اگر گناہ خود را

Marfat.com

بزرگ داند باین معنی که عفو و کرم الٰہی وسعت رحمت او را قابل عفو آن ندانند و نا امید از رحمت گردد مذموم بلکه کاد ان یکون کفرا خواهد بود در حدیث شریف وارد است والذی نفسی بیدہ لو لم تذنبوا لذهب الله بکم ولجاء بقوم یذنبون فیستغفرون الله تعالیٰ فیغفر لهم و نیز در حدیث وارد است شفاعتی لاهل الکبای من امتی پس نشاید بنده را که گناه خود را آن قدر عظیم داند که عفو و کرم الٰہی را از تدارک آن عاجز داند و نشاید بنده را که گناه خود را آن قدر حقیر داند که عدل او تعالیٰ را از تدارک آن عاجز داند والایمان بین الخوف والرجاء بزرگان گفته اند گناه هر چند عظیم دانسته شود نزد خدائے تعالیٰ حقیر خواهد شد و طاعت هر چند حقیر دانسته شود نزد او تعالیٰ عظیم خواهد گشت و بدانکه گناه با خوف بهتر است از طاعت با عجب که طاعت با عجب رو بنفس دارد و گناه با خوف رو بحق دارد قوله

لا صغیرة اذا قابلك عدله ولا کبیرة اذا واجهك فضله یعنی نیست گناه صغیره اگر ملاقی شوی با عدل او و نیست گناه کبیره اگر ملاقی شدی احسان او را ۔ حاصل این مقوله اینکه هر گاه که صفات او تعالیٰ ظهور کند اعمال بندگان باطل و ناچیز می شوند اگر صفت عدل ظاهر گشت بر آنانکه مبغوض او تعالیٰ اند حسنات او باطل می شوند و صغائر او برنگ کبائر می شوند و اگر صفت کرم و فضل ظاهر گشت بر آنانکه محبوب او تعالیٰ اند باطل و ناچیز می شوند گناهان او و کبائر او برنگ صغائر میکروند۔ قال یحیی بن معاذ رضی الله عنه ان وضع علیهم عدله لم تبق لهم حسنة وان نالهم فضله لم تبق لهم سیئة اللهم اجعل سیئاتنا سیئات من احببت ولا تجعل حسناتنا حسنات من ابغضت پس لازم است بر بندۂ که بر طاعات خود اعتماد نکند اگرچه با علی درجات برساند که اگر میزان عدل سنجید تمامی اعمال مکافات احسان و شکر بعض نعم او ما نخواهند کرد و ان گناهان

خود نا امید نشود اگرچه به نهایت درکات رساند که اگر بمیزان فضل سنجید تمامی معاصی او مقابله یک رحمت او تعالیٰ نتواند نمود ؎

گر شود لطف و کرم درشان من جلوه طاعت دهد عصیان من

قوله لاعمل ارجی المقلوب من عمل یغیب عنك شهوده و یعتقر عنك وجوده ؎ یعنی نیست هیچ عملی امیدوارتر مر دل سالک را ازاں عملی که نابود شود از تو دیدن آں عمل و حقیر شود نزد تو وجود آں - ایں عبارت در اکثر نسخ چنیں وارد شده پس درایں صورت تقدیر مضاف قلوب باید یعنی لاعمل ارجی لصلاح القلوب الی اٰخرہ و اگر بجاے للقلوب للقبول باشد حاجت بحذف مضاف نیست و برایں تقدیر معنایش اینکه سلامت عمل از آفات شرط است برائے قبول آں انما یتقبل الله من المتقین اے عزیز هر کس از خدا طلبان اعمال صالحه بقدر طاقت خود بلکه بقدر قسمت خود بعمل می آرد قبول آں و عدم قبول آں نامعلوم است حضرت شیخ درایں مقوله علامت قبول عمل صالح آں فرمود که آں عمل از آں شخص فراموش باشد و اگر بیادش آید آنرا در جنب سیئات خود نهایت حقیر شمرد عملی که مقبول بارگاه مقدس او تعالیٰ گردد آنرا از دل سالک محوی ساند به دلیل کریمه الیه یصعد الکلم الطیب و العمل الصالح یرفعه هر گاه که عمل صالح رفع شد یاد او در دل عامل آں نمی ماند و اگر یادش باقی باشد رفع آں درست نمی شود فافهم و اغتنم - قوله انما اورد علیك الوارد لتتکون به علیه وارد ؎ یعنی عطا فرمود بر تو معارف را تا شوی ببرکت آں قابل حضور او تعالیٰ - بدانکه بنده تا که ملوث باکدار اغیار است قابل حضور ملک جبار نیست پس هر کرا خواهد اول بر قلبش فیضان انوار معرفت و اسرار صمدیت فرماید که بآں وجه دلش از زنگ تلوث ماسوی پاک و مصفّی گردد بعد ازاں او را

Marfat.com

اجازت حضور خویش میدہد ؎

اوّل از آلائشِ تن پاک شو پس بجریم درِ او خاک شو

قولہ اورد علیک الوارد لیتسلّمک من ید الاغیار ولیخرجک من رق الآثار ہ یعنی عطا فرمود بر تو نور معرفت را تا کہ خلاصی دہد ترا از دست ماسوی اللہ تعالےٰ و تا کہ آزاد کند ترا از بند مکوّنات۔ اے عزیز بندہ تا کہ مشغول ماسوی اللہ تعالےٰ است او در بند و بندگی آنست و بہزار سلسلہ سخت مقید و زنجیر رسومات محبوس و آں نادان خود را آزاد می پندارد اگر عنایت او تعالےٰ دستگیری کرد بر دلش دریچۂ نور معرفت خود می کشاید و بآن روشنائی زنجیر ہائے قید خود می بیند و بجذبہ آں انوار ازاں حبس رہا می شود و اگر عنایت او را دست نگرفت ہمچناں نابینا دراں حبس ماسوی محبوس ماندہ عمر خود بآخر می رساند کریمہ ضرب اللہ مثلاً رجلاً فیہ شرکاء متشاکسون و رجلاً سلماً لرجل ہل یستویان مثلاً دلیل واضح است برایں مدعا۔ قولہ اورد علیک الوارد لیخرجک من سجن وجودک الی فضاء شہودک ہ یعنی عطا فرمود ترا معرفت خود تا کہ برآرد ترا از زندان دیدن نفس بسوی حضور او تعالیٰ۔ ایں مقولہ حضرت شیخ نیز مثبت و مؤید مقولہ سابقہ اوست اورد علیک الوارد لیتسلّمک من ید الاغیار الخ یعنی صفات بشریہ تو کہ مانع اند از حضور او تعالےٰ بمنزلہ زندان است مر زندانیان را او تعالےٰ بمحض کرم عطا فرمود ترا معرفت خود تا کہ برآرد ترا ازایں زنداں و برساند ترا بمیدان شہود و حضور او تعالیٰ عارفان گفتہ اند سبحانک نفسک اذا خرجت منہا وقعت فی راحۃ الابد قولہ الانوار مطایا القلوب والاسرار ہ یعنی انوار ایمان و یقین بمنزلہ مرکوب است کہ دل و سر ترا بحضرت علام الغیوب میرساند۔ بدانکہ لطائف عالم امر در اصطلاح حضرات نقشبندیہ پنج اند قلب و روح و سر و خفی

Marfat.com

واخفیٰ این لطائف را بحکمت پروردگار در سینہ سالک مواضع مقررہ است و اصول این ہا فوق العرش رساند و این لطائف ستودعہ در سینہ سالک تا کہ باصول خود ربط و پیوند نیا بد فنا و بقا بآں غیر ممکن و بجہۃ وصول این عالم سفلی بآں عالم علوی مرکوبے تیز رفتار باید و آن مرکوب انوار معرفت و یقین است کہ بحسن تربیت مرشد کامل حاصل شدہ حامل بار امانت تا حضرت صمدیت گردد آری لا یحمل عطایا الملک الا مطایاہ عطایائے او ہم مطایائے او بر داشتہ میتواند ورنہ من باتن چوں گاہ کجا و سفر عشق کہ از غم این بار گراں ہم کمری شد قولہ النور جند القلب کما ان الظلمۃ جند النفس فاذا اراد اللہ ان ینصر عبدہ امدہ بجنود الانوار وقطع عنہ مدد الظلم والاغیارہ یعنی نور معرفت لشکر قلب سالک است چنانچہ تاریکی غفلت لشکر نفس ہا لک است اگر لطف او تعالےٰ دستگیری بندۂ خود فرماید مدد میرسد ہر او را بہ لشکر نور معرفت و قطع میکند از او مدد لشکر تاریکی ہائے نفس و مشغولے ماسوی اللہ تعالےٰ۔ این مقولہ حضرت شیخ تفصیل مقولہ سابقہ او ست الانوار مطایا القلوب والاسرار یعنی قلب و نفس انسان بہم مقابلہ و مجادلہ دارد آن بخیر میکشد و این بشر آں براہ فرمان می برد و این براہ طغیان و انسان بیچارۂ ناتواں درمیان این کشاکش حیران افتان و خیزاں گاہی زیر فرمان قلب رو بہدایت و گاہی زیر قہرمان نفس رو بضلالت اگر لطف ازلی یاوری فرماید بجہۃ مدد قلب لشکر نور معرفت و یقین میفرستد و مجبور رسیدن بر لشکر نفس و غوایت غالب آمدہ آں نفس امارہ را دستگیر و محبوس کردہ، با یمان جدید او را مشرف می سازد و مبدل از امارگی باطمینان می شود و از سرکشی باذعان میگراید و بحکم خیارکم فی الجاہلیۃ خیارکم فی الاسلام ہر سپہ سالار و مدبر لشکر قلب در روح میگردد بلی ان تصبروا و تتقوا

Marfat.com

وياتوكم من فورهم هذا يمددكم ربكم بخمسة آلاف من الملئكة
مسومين وماجعله الله الا بشرى لكم ولتطمئن قلوبكم به وما
النصر الا من عند الله العزيز الحكيم. پس بر بنده لازم است كه در وقت
مقابله ومجادله اين هر دو لشكر بصدق دل ونياز كامل وعجز وانكسار در گاه
او تعالىٰ طلب امداد كند وبگويد اے پروردگار من واے خالق ومالك من
لشكر دشمن غالب آمده است وكار مرا باتمام رسانيد بجد وجهد خود هر حيله كه
داشتم صرف كردم هيچ فائده حاصل نشد درين وقت عاجزى بجز از مدد تو چاره
نيست مددى فرما واين مغلوب مظلوم را از دست دشمن غالب وارهان پس
بحكم امن يجيب المضطر اذا دعاه ويكشف السوء در لحه اوليه لشكر غيبى مدد
مى شوند وتراز دست دشمن ميرهاند وماذلك على الله بعزيز قوله النور
له الكشف والبصيرة لها الحكم والقلب له الاقبال والادبار يعنى
نور معرفت را كشف حقائق است وبصيرت را ادراك وتميز آن ودل را گاهى اقبال
وگاهى ادبار. اين مقوله حضرت شيخ مؤيد مقوله سابقه است اما بسبب تفنن عبارت
بطرز جديد ونوع ديگر بيان فرموده حاصل كلام اينكه نور معرفت را كشف حقائق است چون
حسن طاعت وقبح معصيت وكشف مغيبات بقدرے كه خواسته پروردگار باشد و
بصيرت سالك بسبب تميز وادراك آن حسن وقبح حاكم است به اخذ حسن وترك قبح
چنانچه بصر بغير نور آفتاب يا نور چراغ ادراك اشياء نتواند نمود همچنين بصيرت بغير نور معرفت
ادراك حسن وقبح معانى ومغيبات نتواند كرد وحكم باخذ وترك بعد ادراك است ودل
سالك را اقبال فتح است اگر او را مدد غيب رسيد وادبار شكست است اگر آن مدد نرسيد
ان ينصركم الله فلا غالب لكم وان يخذلكم فمن ذا الذى ينصركم من
بعده قوله لا تفرحك الطاعة لانها بورثت منك وافرح بها لانها بورثت

Marfat.com

من اللہ الیک قل بفضل اللہ وبرحمتہ فبذلک فلیفرحوا ھو خیر مما یجمعون
یعنی خشنود شو بطاعت باین معنا کہ از تو صادر شدہ است و خشنود شوباں باین معنی
کہ حق تعالے توفیق آں بتو عطا فرمود قل بفضل اللہ و برحمتہ الایہ خشنودی
بعمل خیر من حیث انہ صدر منک مذموم و مجبط عمل است کہ نتیجہ آں عجب است و
عجب مجبط عمل است و خشنودی بعمل خیر من حیث انہ برز من اللہ الیک محمود
است و مطلوب است کہ نتیجہ آں شکر نعمت است و شکر نعمت موجب مزید
آں نعمت است لئن شکرتم لازیدنکم قولہ قطع السائرین لہ والواصلین
الیہ عن رویۃ اعمالہم وشہود احوالہم اما السائرون فلانہم لم یتحققوا
بالصدق مع اللہ فیہا واما الواصلون فلانہم غیبہم بشہودہ عنہا
یعنی قطع کردہ است سالکان راہ او و واصلان درگاہ او دیدن اعمال و احوال
خود را زیرا کہ سالکان را صدق خود محقق نشدہ است با او تعالے دراں عمل و واصلان
خود در انوار شہود او تعالے مستغرق اند و ہر چہ می بینند از او می بینند و خود را
گم کردہ اند۔ دراین مقولہ حضرت شیخ طالبان حق را دو فریق بیان فرمود یکے
سالکین را و دوم واصلین آں درگاہ میفرماید کہ ہر دو طائفہ را او تعالے
توفیق آں دادہ است کہ اعمال و احوال خود را بنظر اعتبار نمی بینند مگر وجہ
نمیدن اعمال فرق است سالکان راہ ازاں وجہ نمی بینند کہ نفوس خود را
در طلب حق متہم دانستہ صدق معاملہ را با مولای خود متحقق نمیدانند پس احوال
و اعمال و مواجید و مکاشفات خود را اعتبار نمی نہند و از خوف استدراج لرزاں
لرزاں اند و واصلان درگاہش ازاں وجہ نمی بینند کہ او را می بینند و فنا را تم
حاصل وقت شان گشتہ خود را و احوال و اعمال خود را فراموش کردہ اند۔
قال الشیخ ابو یزید البسطامی رضی اللہ تعالے عنہ لو وصفت لی نملۃ

Marfat.com

واحدۃ ما بالیت بشیئ بعد ھا اے عزیز عجب راہی است ہر چند نزدیک می شوند خود را دوری پندارند ہر چند آب رحمت می نوشند عطش شان زیادہ می شود ؎

نہ حسنش غایتی دارد نہ سعدی را سخن پایاں
بمیرد تشنہ مستسقی و دریا ہمچناں باقی

قولہ۔ مابسقت اغصان ذل الا علی بذر الطمعہ یعنی بلند نگشت شاخہائے نذلت مگر بر تخم طمع ۔ایں عبارت حضرت شیخ اصلی است عظیم در سلوک باید کہ سالک آنرا بگوش ہوش شنود طمع تخمی است خبیث اگر در دل کسے کاشتہ شود شاخہاش ثمر نذلت و خواری خواہد داد و عزتے کہ حق تعالے بندہ مسلم را بخشیدہ است بموجب کریمہ وللہ العزۃ ولرسولہ وللمؤمنین برباد خواہد رفت طمع بنیاد شر و اصل ضرر و قاطع اصول دین و سالب حسن ظن برب العالمین است قال الشیخ ابو بکر الوراق رضی اللہ عنہ لو قیل للطمع من ابوک قال الشک فی المقدور ولو قیل لہ ما حرفتک قال اکتساب الذل ولو قیل ما غایتک قال الحرمان نقل است کہ امام الاولیاء سیدنا حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ چوں در مسجد جامع بصرہ تشریف فرما شدند حلقہ ہا بر واعظان دیدند جملہ را برخواستانیدند و منع فرمودند تا کہ گذارش بر حلقہ حسن بصری رضی اللہ عنہ افتاد و بر روئے مبارکش آثار صلاح دید فرمودند اے جوان ترا می پرسم از مسئلہ اگر جواب باصواب دادی بہتر ورنہ ترا ہم منع خواہم کرد چنانچہ دیگراں را منع کردیم حسن گفت سل عما شئت قال ما ملاک الدین قال الورع قال فما فساد الدین قال الطمع قال اجلس فمثلک من یتکلم علی الناس انتہی طمع چیست طمع امید در مال دیگراں ورع چیست ورع اجتناب از شبہات حد دان بصدق دل بخالق البریات است عبارات و حکایات عارفان در شان ورع و طمع بسیار ند اما دریں موضع اکتفا

برہمیں مقدار است زیادہ تفصیل ایں مضمون در مقولات آیندہ خواہد آمد قولہ
ماقادك شبئ مثل الوھمہ یعنی مسخر نکرد ترا ہیچ چیز مثل وہم۔ وہم خیال
بے اصل را گویند چونکہ در مقولہ سابقہ دنائت طمع بیان فرمود در اینجا بتائید ہماں
مقولہ میفرمایند کہ طمع از وہم پیدا می شود و وہم خیال باطل است عجب آنکہ نفس
ناقص بسبب مناسبتی کہ با امور باطلہ دارد بعروض وہم زیادہ تر موثر میگردد از تقاضائے
عقل مثلاً انسان بالطبع از میت می ترسد و از حی نمی ترسد و بحسب تقاضائے
عقل از زندہ تر سیدن باید کہ در او امکان ضرر است بخلاف میت کہ از ان ضرر متصور
نیست اما حاسۂ واہمہ بر عقل غالب آمدہ از مردہ می ترسد مقصود شیخ آنکہ بنائے
طمع بر وہم است و آں خیال باطل است و در پس خیال باطل فتن سفاہت و نادانی
است قولہ انت حر مما انت عنہ آیس و عبد لما انت لہ طامع یعنی
تو آزاد ہستی از رق آنچہ از او نا امید ہستی و بندہ ہستی آنرا کہ در امید حصول آنے۔ زیرا
کہ طمع آزاد را بندہ میگرداند و قناعت بندہ را آزاد العبد حر ما قنع والحر عبد
ما طمع فاقنع ولا تطمع فما شیئ یشین سوی الطمع شخصی را از محبس خانہ
سلطان برائے گدائے بیروں آوردند پس آں محبوس کسے را گفت پارۂ نان دہ او در
جوابش گفت اگر بپارۂ نان قناعت میکردی زنجیرہائے گراں بار بپائی تو دیدہ
نمی شد شخصی دیگر از حواشی سلطان حکیمی را دید کہ از سبزہائے پس ماندۂ مردم کہ بروئے
آب می رفت میخورد گفت اگر خدمت سلطان میکردی محتاج خوردن ایں نمیگشتی
حکیم در جوابش گفت واگر تو بر خوردن ایں قناعت میکردی محتاج خدمت
سلطان نمی گشتی قولہ من لم یقبل علی اللہ بملاطفات الاحسان قید الیہ
بسلاسل الامتحان یعنی ہر کہ رجوع بخدائے خود بسبب شمول کثرت احساناتہائے
او نکند کشیدہ خواہد شد بسویش بہ زنجیرہائے امتحان۔ حق سبحانہ وتعالے چوں خواہد

کہ بندہ را از بندگان خود بخود راہ دہد اوّل او را بہ نعمت نفسی و مالی می نوازد اگر او شکر آن نعم بجا آورد صاحب صلاح و فلاح گشت و اگر از شکر نعم غافل ماند بطریقہ دیگر از عروض آفات و بلیات و نقص فی الاموال والانفس والثمرات او را متنبہ ساختہ بخود رجوع میکنانند پس بر بندۂ عاقل لازم کہ رجوع بخدائے خود در عین ابلاغ نعم کند و نعمت ہائے او تعالیٰ سبب گمراہی و تکبر و طغیان او نشود و اگر چنین نکند ہر آئینہ صفات جبروت جلوہ گر خواہند گشت و آن بندہ را در زنجیر ہائے گران بار امتحانات و صدمات آفات و بلیات بخود خواہد کشید کرا زہرہ آنکہ از بیم او کشاید زبان جز بہ تسلیم او قولہ من لم یشکر النعم فقد تعرض لزوالہا ومن شکرہا فقد قیدہا بعقالہا یعنی ہر کہ شکر نعمتہای الٰہی نکرد طیار شد برائے زوال آن نعمت و ہر کہ شکر نعمت بجا آورد پس مقید و محبوس کرد آن نعمت را بہ پائے بند محکم۔ دریں مقولہ حضرت شیخ ترغیب سالک میفرماید بر شکر الٰہی قال اللہ تعالےٰ لئن شکرتم لازیدنکم واجتمعت حکماء العرب والعجم فقالوا الشکر قید النعم والشکر قید للموجود و صید للمفقود و شکر بر سہ قسم است شکر قلبی و شکر زبانی و شکر جوارح شکر قلبی آنکہ بداند کہ جمیع نعم از او تعالےٰ است قال اللہ تعالےٰ وما بکم من نعمۃ فمن اللہ و شکر زبانی حمد و ثنا او تعالےٰ گفتن است و تحدیث بنعمت او از جملہ شکر لسانی ثنای و سائط و دعا خیر مر آنہا را در حدیث نعمان بن بشیر آمدہ است کہ رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم فرمودہ من لم یشکر القلیل لم یشکر الکثیر و من لم یشکر الناس لم یشکر اللہ اما بندہ عاجز بکدام زبان ادائے شکر منعم حقیقی میتواند کہ شکر گفتن را نیز شکرے باید گفت و نعم او تعالیٰ نہ آن مقدار است کہ شکر او ادا تواند شد کہ آن از مبدء بے غایت و بے نہایت میرسد

Marfat.com

بندہ کہ محبوس غایت و نہایت است چہ طور مقابلہ آں تواند کرد اما بہر حال بحکم
مالا یدرک کلہ لا یترک کلہ ہر قدر کہ تواند مصروف شکر و احسان و امتنان
او تعالیٰ باشد از دست و زبان کہ برآید کز عہدۂ شکرش بدر آید و شکر جوارح
استعمال جوارح خود است در خدمت منعم قولہ خف من وجود احسانہ الیک
و دوام اساءتک معہ ان یکون ذلک استدراجا لک سنستدرجہم
من حیث لا یعلمون ہ یعنی بترس از احسانہائے او تعالیٰ با تو و عصیان تو
مر او را اینکہ استدراج باشد مر ترا سنستدرجہم من حیث لا یعلمون۔
ایں مقولہ حضرت شیخ نہایت با وقعت و لائق غور است عارفان گفتہ اند از
نشانہائے استدراج پے در پے بعمل آوردن گناہان و مغرور شدن بر زمان
مہلت عذاب و ایں از قبیل مکر خفی است سنستدرجہم من حیث لا یعلمون
و بے علمی آنہا بہ استدراج اینکہ در خیال او کہ من بر اہے ہستم و او گمراہ است کریمہ
فلما نسوا ما ذکروا بہ اشارہ است بمخالفت و عصیان عبد فتحنا علیہم
ابواب کل شیئ یعنی ابواب عافیت و مسرت و نعمت حتی اذا فرحوا بما اوتوا
یعنی خشنود شوند بآنچہ آنہا را دادہ شد و دراں شکر بجا نیاورند و در رجوع بحق نکردند
اخذناہم بغتۃ یعنی ناگہاں آنہا را گرفتیم و بانواع عذاب مبتلا کردیم فاذا ہم
مبلسون یعنی آنوقت نا امید می شوند از رحمت او تعالیٰ قولہ من جہل المزیدات
یسیئ الادب فتتاخر العقوبۃ عنہ فیقول لو کان ہذا اسوء ادب لقطع
الامداد و واجب الابعاد فقد یقطع المدد عنہ من حیث لا یشعر
و لو لم یکن الا منع المزید و قد یقام مقام البعد و ہو لا یدری و لو لم
یکن الا ان یخلیک و ما تریدہ یعنی از نادانی مرید است اینکہ در وقت بے
ادبی و تاخیر سزائے آں گوید اگر ایں کار دخل بے ادبی بودی ہر آینہ قطع می گشت

حالات نیک ولازم میگشت دوری زیراکه بسے اوقات قطع می شوند از او حالات
نیک واو ازاں بیخبر می ماند که از جملہ آں قطع حالات بند شدن راہ ترقی است و
گاہی او را از حضرت کبریائی دور می اندازند و او نمیداند آں دوری او از جملہ آں دوری گذاشتن بندہ
است بہ ارادہ ہائے نفس او دراین مقولہ حضرت شیخ باب آداب المریدین در یک
عبارت ادا فرمود و نتائج سوء ادب ہم ارشاد نمود و این باب اہل سلوک و
بنیاد معاملۃ العبد مع اللہ است تاکہ مرید بآداب طریقت متحلی نشدہ و بہ لوازم
آں متصف نگشتہ محال است کہ بمقصد رسد و آں آداب را مراتب است
اوّل ادب مرید مع اللہ و وفاء او بعہود و استقامت او بر مواثیق مع اللہ تعالے
دوم ادب مرید است با شیخ طریقت خود و عدم اعتراض بر احوال و افعال او ظاہرا
و باطنا و سرا و علانیۃً و ہمچنیں با شیوخ شیخ او الے حضرت النبوی علیہ الصلوٰۃ
والسلام سوم ادب او با نفس خود و تہذیب و تمرین او بحدود شرع و باز داشتن
او از خواہشات طبعی چہارم ادب با اخوان الطریقہ و سائر المسلمین و ادا حقوق
ہر یکے از انہا علی مقتضی الشرع الشریف و سوء ادب نوعی از استدراج است
و سوء ادب مرید سبب عقوبت اوست بعذاب اما عقوبات مختلف اند بعضی ظاہر اند بعضی
خفی عقوبت ظاہر خود ظاہر است و عقوبت خفی حجابے است کہ در میان او و
پروردگار او پیدا می شود و در حق مرید آں حجاب سخت تر مضر است از عذاب ظاہری
چنانچہ حضرت شیخ باں اشارہ فرمودہ است من قطع المدح عنہ اقامہ مقام
البعد منہ ہر گاہ چنیں اتفاق افتاد والعیاذ باللہ از نظر رحمت او تعالیٰ دور
افتاد و بر دیش پردۂ غشاوت حاوی گشت و در عوض انس وحشت و در عوض
نور ظلمت نصیب آں بے نصیب خواہد شد و ممکن نخواہد شد او را حصول حالت
اولیٰ پس او را بنفس او خواہند گذاشت و ہلاک خواہد شد و در مہلکہ کہ از آں نجات

Marfat.com

غیر ممکن است الا ان تدارکہ العنایۃ ولہذا اوقات مرید بسبب بے ادبی خود مبتلا میشود بحجاب و دوری داد نمیدانند آنرا و علامت آن بند گشتن را ترقی است و علامت دیگر آں خشنودی مرید است از نفس خود و پنداشتن او خود را چیزے علامات توفیق را سہ چیز گفتہ اند صدور خیر بغیر ارادہ و نجات از معاصی با ارادہ آں و رجوع بخدائی خود در تمامی احوال و علامات خذلان نیز سہ چیز گفتہ اند نکردن طاعات با کوشش آں و صدور معاصی با گریختن ازان و عدم رجوع بخدائے خود داد ب اصلی عظیم است در تصوف عارفان فرمودہ اند التصوف کلہ ادب و من ضیع الآداب فہو بعید من حیث یظن القرب و مردود من حیث یظن القبول ابو عبد اللہ خفیف رضی اللہ تعالے عنہ فرمودہ مرا شیخ من رویم رض فرمود اے پسر عمل خود را بمقدار نمک کن و آداب را بمقدار آرد ذوالنون مصری رضی اللہ عنہ فرمودہ اذا خرج المرید عن حد الادب فانہ یرجع من حیث جاء و قال الثوری رضی اللہ عنہ من لم یتادب للوقت فوقتہ مقت عبد اللہ بن مبارک رض فرمودہ است فحن الی قلیل من الادب احوج منا الی کثیر من العلم حضرت رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است ادبنی ربی فاحسن تادیبی ثم امرنی بمحاسن الاخلاق فقال خذ العفو وامر بالعرف واعرض عن الجاہلین چونکہ نفس باطبع سرکش و خود پسند افتادہ است و شارع آنرا مامور باداب شرع میکند بنا بر ان لازم است مرید را کہ صحبت پیر کامل تابع الشریعۃ المصطفویہ علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام بدست آرد تا او را معین و مددگار شود بر جنگ نفس امارہ و بسپارد خود را باو و احوال و اقوال او را دستور العمل خود گرداند لعل اللہ ینجیہ من شر در نفسہ و اگر نفس تو گوید کہ من مراعی آداب ہستم و من بے ادب نشدہ ام پس او را بگو بیا احوال صوفیہ صافیہ با ادب بشنو پس موازنہ کن خود را با ادب آنہا و انصاف بکن حضرت سری

Marfat.com

سقطی رض میفرماید شبی در مسجد ورد خود خواندم و ماندہ شدم پائے خود را دراز کردم منادی
ندا در داد ای سری ہمچنیں مے نشینی با پادشاہان گفتم قسم بعزت تو کہ بعد ازیں پائے
خود دراز نخواہم کشید جنید میفرماید کہ بعد ازاں سری شصت سال عمرے یافت
پائے خود را گاہی دراز نکرد ابو علی وقاق رضی اللہ تعالےٰ عنہ گاہی تکیہ بر چیزے
نمیکرد از خوف سوء ادب حضرت جنید میفرماید کہ روزی در مسجد شونیزیہ با جماعہ
کثیرہ از اہلِ بغداد منتظر نماز جنازہ بودیم کہ فقیری سائل را دیدم کہ اثر صلاح در او
ظاہر بود پس در دل خود گفتم اگر ایں شخصی کدام کسبی میکرد بہتر بودی چوں بجائے
خود رفتم آنچہ در شب از او را دو گریہ و سوزداشتم آں جملہ بر طرف شدند در عین پریشانی
خوابم ربود دیدم کہ آں فقیر را بر خوانچہ برداشتہ نزد من آوردند و گفتند بخور گوشت ایں را
کہ تو غیبت او کردی گفتم در دل خطرۂ بود گفتند از تو چنیں خطر ہم نمی پسندیم برو و
عفو خواہ از او صبح در پیش گردیدم تا کہ او را یافتم کہ برگ ہائے بقولات را از آب
می چید سلام کردم بما دیدہ گفت اے جنید باز چنیں میکنی گفتم نہ گفت غفر اللہ لنا
ولک۔ آوردہ اند کہ شخصی از صوفیہ کرام را فرزندی صغیر گم شد سہ روز در طلب او
پریشان بود کسی گفت دعا کن کہ حق تعالےٰ او را بتو رساند گفت اعتراض من بر
او تعالےٰ زیادہ تر مصیبت است از گم شدن پسرم شخصی از صوفیہ کرام شصت
سال بر وقوع گناہے گریہ میکرد پرسیدند ان کدام گناہ بود گفت روزی گفتم اے
کاش کہ ایں کار چنیں بودی حضرت جنید رض مریض گشت گفت اللہم عافنی ہاتف
ندا در داد مالک والدخول بینی و بین ملکی واز آداب پیرانِ طریقت نیز قدری
بشنو قال العارفون عقوق الاستاذین لا توبۃ لہ و من قال لشیخہ لِمَ لا
یفلح شیخ ابو القاسم قشیری رض فرمودہ ہر کہ صحبت کند با شیخی از مشائخ باز اعتراض
قلبی کند بر او پس شکست حرمت صحبت را و اگر محبوس ماند سالکی در مقامی مدۃ ترقی

Marfat.com

براو بند شود بداند کہ از سبب بے ادبی پیر او را رسیدہ است لان الشیخ فی قومہ کالنبی فی امتہ واز سوء آداب مرید با نفس خود یکے آں است کہ مرید خود را صاحب سلوک پندارد و بمقام ارشاد شود و جمع آوری خلق و تعظیم مردم پسندوارد و خوش می شود بہ تبرک جستن مردم باو و دست بوسی او و ایں سخت تر مضر است بحال مرید ابو عثمان رضی اللہ عنہ فرمودہ ہر کہ احوال خود را پسند دارد باطل است ارادہ او بدرگاہ او تعالے مگر تائب شود واز سوء ادب طریقت یکی آنکہ مرید خود را در اباحات شریعت مطلق العنان کند ہر کہ برخصت ہائے شرع شریف فرود آمد گسیختہ ساخت عہد خود کہ با خدائے خود داشت بزرگان گفتہ اند الارادۃ استدامۃ الکد وترک الراحۃ قال ابو سلیمان الدارانی رح اوحی اللہ تعالیٰ الی داؤد علیہ السلام انی انما خلقت الشہوات لضعفا خلقی فایاک ان تتعلق قلبک منا بشیئ فالیسر ما اعاقبک بہ ان انسلخ حلاوۃ حبی من قلبک حضرت ابراہیم خواص رضی اللہ عنہ فرمودہ در ایام ریاضت در جبل لبنان بودم ناری را دیدم دلم بآں میل کرد یکدانہ ازاں چیدم ترش یافتم بگذاشتم آنرا و برفتم شخصی را دیدم کہ افتادہ است و زنبورہا بر بدنش چسپیدہ اند گفتم السلام علیک جواب داد و علیک السلام اے ابراہیم گفتم چطور شناختی مرا گفت کہ خدا را شناخت دیگر چیزے بر او پوشیدہ نماند گفتم ترا حالت خوب می بینم با پروردگار چہ شود اگر برائے عافیت خود دعا خواہی گفت ترا نیز حالت خوب می بینم با خدائے چہ شود اگر نخواہی کہ شہوت انار از دل تو بکند حضرت سری فرمودہ است کہ از مدت سی سال نفسم یک زردک بادو شاب میخواہد تا ہنوز نداده ام او را حضرت جنید شخصی را درہمی داد وگفت برایم انجیر بیار چوں حاضر آورد وقت افطار یکدانہ آں در دہاں نہاد

Marfat.com

پس انداخت آنرا و در گریه افتاد و گفت بردار دیگر را آن شخص گفت چه شد اے
شیخ گفت ہا تقمہ نداکرد کہ شرم نداری از قضائے شہوت انجیر خوردن کہ برائے
ما ترک کردہ بودی حضرت شقیق بن ابراہیم میگوید کہ روزی در مکہ مکرمہ ابراہیم
ادہم رح را دیدم کہ نزدیک مولد رسول صلی اللہ علیہ وسلم نشستہ است و گریہ میکند
بتکرار سبب آن پرسیدم گفت اگر پوشیدہ داری خواہم گفت قبول کردم گفت
از مدتے نفس من ہر سیبے بخواست و من منع آں میکردم شب در عین نشستن خوابم
ربود شخصی پیالۂ ہر سیبے گرم نزدم آورد خود را دور کردم گفت بخور ای ابراہیم گفتم نمیخورم
چیزے را کہ از برائے خدا یتعالیٰ آنرا گذاشتہ باشم گفت ہرگاہ کہ خدا می خوراند پس باید خورد
دیگر جوابم نماندہ در گریہ شدم باز گفت رحمت کند خدائے بر تو بخور گفتم کہ مادر شکم خود چیزے
نمی اندازیم تا کہ بدانم کہ از کجا رسیدہ است گفت بخور کہ مرا دادند و گفت اے خضر ایں را
بردار و نفس ابراہیم را بخوراں کہ بسبب طول صبر او خدا یتعالیٰ بر او رحم فرمودہ است
بشنو اے ابراہیم کہ من از ملائکہ شنیدہ ام ہر کرا او تعالیٰ دہد و نگیرد بخواہد و ندہد گفتم ہرگاہ
چنین است من پیش تو ہستم بدست خود عہد شکنی نخواہم کرد شخصی دیگر پیدا شد و گفت
اے خضر تو او را لقمہ لقمہ در دہان نہ پس خضر علیہ السلام در دہانم میداد تا کہ سیر شدم و از غنودگی
خواب بیدار گشتم و شیرینی آں در دہان من است حضرت احمد بن ابی الحواری گفتہ کہ
سلیمان دارانی را شوق خوردن نان گرم با نمک افتاد حاضر کردم آنرا یک لقمہ از اں برداشت
و پس انداخت و گفت شہوات من در دنیا بمن دادند پس از چنیں سختی ہا پس ازیں نمک
را نخواہم چشید و در ہیچ طعامی نخوردند تا آخر عمر ابوبکر بن جلار رضی اللہ عنہ فرمودہ من میدانم
شخصی را کہ نفس او میگوید بردہ روز روزہ وصال تو صبر میکنم اما بعد از افطار چیزی را
از مباحات کہ من میخواہم بمن دہ او را در جوابش میگوید نمیخواہم از تو روزہ دہ روزہ را و
لیکن بگذار ایں شہوت را ابو حامد غزالی رحمہ اللہ تعالےٰ فرمودہ است سلف صالح

Marfat.com

سخت می ترسیدند از خوردن اطعمۂ لذیذہ و آنرا از علامات شقاوت میدانستند و توفیق منع او تعالیٰ بندہ را ازاں سعادت میدانستند از وہب بن منبہ روایت است کہ دو ملک در آسمانِ چہارم ملاقی گشتند یکی دیگری را گفت از کجا می آئی گفت امرشد برائے رسانیدن ماہی از دریا کہ فلاں یہودی خواہش آں داشت و تو از کجا می آئی گفت امرشد مرا برائے ریختن روغنی کہ فلاں عابد خواہش خوردن آں داشت ابو تراب نخشبی میفرماید کہ روزی نفسم خواہش نان و تخم مرغ کرد بیک قریہ در آمدم شخصی بمن در آویخت و گفت کہ ایں رفیق دزدان است ہفتاد درّہ مرا زدند شخصی دیگر مرا شناخت و عذرخواہی کرد و بخانہ خود برد نان و تخم مرغ پیش نہاد نفس خود را گفتم کہ بخور پس از ہفتاد درہ ابو الخیر عسقلانی را شوق خوردن ماہی شد بعد مدتے از کدام جائے حلال ماہی یافت چوں دست خود باں دراز کرد خارے از خارہائے ماہی در دستش خلید و ازاں دستش بیکار گشت گفت یارب ایں جزائے کسے کہ دست بحلال دراز کرد چطور باشد حال کسی کہ بحرام دست دراز میکند ابراہیم خواص گوید در سفرے سخت گرسنہ گشتم بدل گفتم کہ در شہری در ایم و نزد بعضی آشنایان نان خواہم خورد چوں در آمدم منکرے را در راہ دیدم امر بمعروف کردم مرا گرفتند سخت بزدند در دل گفتم کہ از شامت کدام عمل باین مصیبت مبتلا گشتم در دل ندا در دادند از جہت ارادہ خوردن طعام از خوان آشنایان ابراہیم بن شیبان رضی اللہ عنہ میگوید در شہر حلب بودم شوق خوردن نان باعدس در دلم آمد نان را با دالِ عدس خوردم بر دروازہ مسجد شیشہ ہائے شراب دیدم کہ بر دکانے نہادہ اند در دکان در آمدم جملہ را ریختم صاحب دکان در رسید دو صد چوب مرا زد و چہار ماہ در حبس داشتند شیخم ابو عبد اللہ مغربی در رسید و مرا رہا کنانید چونکہ مرا دید گفت از چہ وجہ گرفتار بلا شدی گفتم از خوردن نان با دالِ عدس دو صد چوب و چہار ماہ حبس بر سرم رسید فرمود ہفت خلاص شدی

یعنی شامت این عمل بر ظاہر تو وارد گشت و اگر بر باطن تو آفتی میرسید آں مشکل بودی
حافظ ابو نعیم گفت نقل از جعفر بن محمد کہ پرسیدم از خیر نساج کہ حرفت تو نساجی دیدہ
باقی بود گفت نی گفتم از چہ وجہ ترا نساج گویند گفت عہد کردہ بودم باخدائے خود کہ رطب
نخورم روزی نفسم غلبہ کردنیم رطل از رطب خریدم چونکہ یکدانہ ازاں خوردم شخصی در
روئے من دیدہ گفت اے خیر کجا از من گریختہ بودی وا ورا غلامی بنام خبر گریختہ رفتہ
بود و شبہ صورت او را حق تعالیٰ بر من انداخت مرا سخت زدم مردم جمع شدند
ہر کس بقسم میگفت کہ این غلام تست در تحیر ماندم کہ این بلا از چہ وجہ رسید دلم گفت
از خوردن یک خرمائے ترا مرا بہ دکان خود برد کہ دراں دیگراں ہم کار نساجی میکردند
ہر کس مرا بدمیگفت کہ تو از مالک خود گریختہ بودی مرا بعمل کرباس انداختند پایہائے
خود را در مغاک کرباس بافی انداختم و اسباب حرفت آں بدست گرفتم اینچنیں کار
نساجی خوب کردم کہ گویا سالہا ایں حرفت کردہ ام یک ماہ آنجا ماندم شبی کار خود کردہ
بنماز مشغول شدم و در سجدہ مناجات کردم کہ اے پروردگار من توبہ کردہ ام بار دیگر چنیں
نخواہم کرد چونکہ صبح شد شبہ صورت او از من زائل شدہ بود و بصورت اصلی خود شدہ
بودم مرا آزاد کردند و ایں نام بر من ماند۔ و دریں باب حکایات و حالات مردان را بسیار
اند و ایں طوالت ترجمہ برائے آں کردم تا دعوائے نفس خود کہ در باب ادب باخدائے
خود میکند رو نمائی۔ اے عزیز احوال خود موازنہ کن با احوال مردان راہ و مفلسی خود
و غنائے آنہا و محرومی خود و نصیب آنہا را ببیں و بہ دعوائے نفس فریفتہ مشو کہ
خود را بندہ میگوید زیرا کہ او در دعوائے بندگی بہ دروغ و نفاق میکند از ورع و تقوے
در مباحات افتاد و از انجا بہ مشتبہات و از آنجا بمحرمات و از آنجا بمقابلہ و جنگیدن
پروردگار خود آمادہ گشت و بر مقدرات او تعالیٰ اعتراض میگیرد کہ چرا چنیں شد و چرا
چناں شد پس ؎ بیں سخن از کجا بکجا رسید تو دستگیر شو اے خضر پے خجستہ کہ من پیادہ

Marfat.com

میروم وہمرہاں سوار اانندائے کاشکے پیادہ می رفتیم وہمرہان گوسوار باشند اما مصیبت
ایں است کہ از پیادہ رفتن ہم انکار بلکہ بر دہ روان طریق اعتراض وافتخار وانہماک در
متلذذات عاجلہ کہ محض استدراج است آنقدر مغرور ساختہ کہ آنرا السبب قرب خود
میداند ودعوای اخلاص درمیغ میکند ویحسبون انہم علی شئ الا انہم ہم
الکاذبون واگرایں سخن برطبع مشائخ وقت واخوان طریقت ناگوار افتد امتحان ایمان
خود ہرکس باین نوع کردہ میتواند کہ دو رکعت نفل بنوعی ادا کند کہ دراں وقت
خطرہ ماسوی اللہ تعالیٰ در دل نیابد اگر ادا کردہ توانست زہی سعادت ہنیئاً
لاولی باب النعیم نعیمہم وہرچہ گویم بدازاں برتر بلکہ وجودش کبریت احمر واگر نتوانست
ادا نمود پس خیال فرمایند کہ در حالت صحت وعافیت وتندرستی عقل ومزاج دو
رکعۃ نفل از شر شیطان رجیم بحضور او اکردہ نمیتواند وایمان کہ مبنائے کار براوست
در حالت ضعف وبیماری واختلال عقل وہوش چگونہ از دست ایں ظالم بے رحم
بسلامت خواہد برد پس بحکم ما لا یدرک کلہ لا یترک کلہ لازم است کہ حتی المقدور
افتان وخیزاں در پس شہسواران طریق برود واز حول وقوۃ خود دوری جستہ بحول وقوۃ
خدائے برتر التجا بردہ مشغول کار باشد لعل رحمۃ ربی حین یقسمہا تاتی علی
حسب العصیان فی القسم اگرچہ ایں ترجمہ بطوالت کشید اما خالی از فوایدنیست
لمن اراد ان یذکر او اراد شکورا ۵

انخدا خواہیم توفیقِ ادب بے ادب محروم شد از لطفِ رب
بے ادب تنہا نہ خود را داشت باد بلکہ آتش در ہمہ آفاق زد

قولہ افاد رایت عبدا اقامہ اللہ تعالیٰ بوجود الاد واداء علیہا مع
طول الامداد فلا یستحقرن ما منحہ مولاہ لانک لم تر علیہ سیما العارفین
ولا بہجۃ المحبین فلولا واردہا کان وردہ یعنی ہرگاہ دیدی بندۂ را از بندگان

الٰہی کہ او را حق تعالیٰ توفیق دردی و مشغولے بخود دادہ است و او را بآں استقامت بخشیدہ پس حقیر مدان آنچہ او را پروردگارش عطا فرمودہ و حقیر دانستن تو ازاں جہت خواہد بود کہ تو نمی بینی بر او نشان عارفان و نہ روشنائی محبان زیرا کہ اگر فضل الٰہی شامل حالش نبودی او استقامت نتوانستی۔ دراین مقولہ حضرت شیخ تنبیہ است مر سالکان را بحسن ظن بر مسلمانان مقصود عبارت اینکہ حق تعالیٰ راہ رواں طریق را دو قسم آفریدہ است ابرار و مقربین ابرار قومی اند کہ مراعات اوقات و اوضاع خود کردہ مشغول او را دو وظائف بندگی بصدق دل با مراعاتِ حدود شرع باشند و باوجود آں از معاش دنیوی و مراعات رسومات جائزہ و تسبب باسباب مقررہ غافل نمی باشند و مقربین قومی اند کہ خود را بکلی باو سپردہ و از اسباب گزشتہ بہ مسبب لاسباب آویختہ و اگر بمعاش ظاہری پرداختہ اند ہم بحکم او تعالیٰ پرداختہ اند و نشان عارفان از افعال و احوالش و انوار محبان از صورت و سیرتش ظاہر و باہر باشند حضرت شیخ مرید را ارشاد میفرمایند کہ اگر کسی را از قسم اوّل بینی او را حقیر مشمار و عطائے او تعالیٰ را کہ بر ان شخص است کم مدان ازاں جہت کہ بر او بظاہر نشانہ ہائے عارفان نمی بینی زیرا کہ اگر عنایت بے غایت شامل آں شخص نبودی استقامت بر وظائف عبودیت نتوانستی ان الابرار لفی نعیم علی الارائك ینظرون تعرف فی وجوههم نضرة النعیم یسقون من رحیق مختوم ختامه مسك وفی ذلك فلیتنافس المتنافسون ومزاجه من تسنیم عینا یشرب بها المقربون قولہ

قوم اقامهم الحق لخدمته وقوم اختصهم بمحبته۔ کلا نمد هؤلاء وهؤلاء من عطاء ربك وما کان عطاء ربك محظورا یعنی قومی اند کہ آنہا را حق تعالیٰ توفیق خدمات بندگی دادہ و قومی است کہ آنہا مخصوص بمحبت خود گردانیدہ و ہر یک را مدد از عنایات پروردگار است و عنایات او ممنوع و محدود نیست۔ این عبارت

Marfat.com

گویا کہ تحصیل عبادت ما تقدم است حق تعالیٰ نوعیکہ خواہد تصرّف در بندگان خود میکند
لا یسئل عما یفعل کسان را رو بخدمت و بندگی و اعمال صالحہ جوارح می بخشد
کسان را رو بعرفان و محبت و اعمال صالحہ قلوب می بخشد و جملہ را مددازان درگاہ
مقدس است پس حصّہ اولے از عبارت اشارہ بحال ابرار است و حصّہ ثانیہ
عبارت اشارہ بحال مقربین است اینجا کسی گمان نبرد کہ ابرار از محبت محروم اند
یا مقربین از خدمت فارغ اند حاشا و کلا ابرار را از محبت حصّہ ایست چنانچہ در اخیر
عبارت گزشتہ فرمودہ فلولا واردہا کان وردو مقربین را از خدمت حصّہ ایست کہ ابرار
را طاقت آں نیست اما ایں قدر فرق است کہ اکثر مصروفی ابرار در اعمال جوارح است
و اکثر مصروفی مقربین در اعمال قلوب اصحاب کرام رضی اللہ عنہم و طبقہ خیر القرون
آں قدر اعتنا در اعمال ظاہری و ریاضات شاقہ نداشتند چنانچہ جماعہ از زاہدان
و ریاضتیان کہ پس از ایشان بودند تا شرف و فضل مر اصحاب و خیر القرون را
است زیرا کہ اکثر اعتنای آن بزرگان در صفائی باطن و عمل قلوب بود۔ قولہ

قلّما تکون الواردات الالٰہیّہ الا بغتۃ لئلا یدّ عیّہ العباد بوجود الاستعداد
یعنی کمتر واقع می شود عنایاتِ الٰہی مگر ناگہانی بجہت اینکہ دعوے استعداد خود نکند آں
شخص کہ مورد آں گشتہ است واردات و الطاف الٰہی از قبیل ورود انوار و معارف
و مکاشفات و کرامات کہ بر سالک وارد می شوند اکثر ناگہانے میرسند حکمت دریں
اینکہ نگاہ میدارد حق تعالےٰ بندۂ خود را از گرفتاری نفس بعجب و غیرہ زیرا کہ اگر بتدریج
آید نفس او خواہد گفت کہ بعمل فلاں و فلاں کہ تو کردی مورد ایں الطاف گشتی و الطاف
و عنایات الٰہی معلول بعلل نیستند فافہم قولہ من رایتہ مجیبا عن کل ما
سئل و معبرا عن کل ما شہد و اذاکرا کل ما علم فاستدل بذلک
علے وجود جہلہ یعنی ہر کہ را دیدی کہ جواب میدہد از ہر چہ پرسیدہ شود و بیان

Marfat.com

میکند ہر چہ دیدہ است از علم باطن و بیان کنند ہر چہ دانستہ است پس دلیل گیر
ایں افعال را بر نادانی او۔ چونکہ علوم را انتہا نیست و بغیر او تعالےٰ جلشانہ دیگری را
بر جمیع آں احاطۂ علمی نیست لہذا ہر کہ از ہر سوال جواب دہد نشان جہل اوست و
ہر کہ احوال باطن خود فاش گوید و احوال علوم ظاہری خود ہر کس و ناکس را بیان کند دلیل
است بر نادانی آں شخص زیرا کہ چنانچہ حق تعالےٰ عہد گرفتہ است از علماء بہ تبلیغ
شرع و از اہل طریقت بہ تبلیغ معارف اما ایں نیز عہد گرفتہ است از ہر دو طائفہ
کہ از غیر اہل آں را مصون و نگاہ دارند وما اوتیتم من العلم الا قلیلا قولہ

انما جعل الدار الآخرۃ محلا لجزاء عبادہ المؤمنین لان ہذہ الدار
لا یسع ما یرید ان یعطیہم ولانہ اجل اقدارہم عن ان یجازیہم
فی دار لا بقاء لہا یعنی حق تعالےٰ جزاء اعمال نیک بندگان خود در قیامت میدہد
زیرا کہ ایں عالم گنجایش آں جزاء جزیل ندارد و بجہۃ اینکہ او تعالےٰ بلند ساختہ است
مرتبۂ بندگان خود از دادن جزاء اعمال نیک در دار فانی۔ و ایں مقولہ حضرت
شیخ برائے تاخیر ثواب اعمال خیر عاملان دو وجہ بیان فرمودہ یکی اینکہ ایں جہان
کوتاہ است و ناقص است از استیفاء جزائے اعمال عباد کمًا و کیفًا اما کمًا ازیں
جہۃ کہ حق تعالےٰ بفضل خود ہر واحد را از اہل جنت عطا میفرماید مقدار تمامی ایں
عالم بلکہ در لفظ بعض احادیث مسیرۃ خمسمائۃ عام وارد شدہ است پس
ایں جہان گنجایش استیفاء عطایا ندارد و اما کیفًا پس دنیا بسبب دنائت و
خساست و رداءت بتمامہ بمقابلہ یک وجب زمین جنت ندارد کما ورد فی
الحدیث لموضع سوط فی الجنۃ خیر من الدنیا وما فیہا۔ وجہ دوم اینکہ
ایں جہاں بسبب فنا و زوال قابل جزاء بندگان خاص او تعالےٰ نیست زیرا
کہ اہل جنت را خلود موعود است و خلود در دنیا مفقود پس از کمال رحمت خود جزاء

Marfat.com

عاملین راموقوف بردار آخرت فرمود قولہ من وجدَ ثمرۃَ عملہٖ عاجلاً فھو دلیل علی وجودِ القبول اجلاً ہ یعنی ہر کہ یافت نتیجہ عمل نیک خود دراین جہان این دلیل است بروجود قبول آن عمل در آخرت مقصود ازین عبارت این کہ بندگان خدا کہ در وقت اعمال نیک وطاعات وعبادات لذّت وشیرینی می یابند وفرح وکشادگی قلب از اعمال صالحہ می بینند این دلیل قبول اوست زیرا کہ اگر دروازہ قبول کشادہ نمی گشت از اعمالِ صالحہ فرحی ولذتے نمی یافتند۔ ای عزیز اگرچہ وجود لذت اعمال وطاعات دلیل قبول است وآں درجہ عالیہ است و باں امیدواری یافتن راہ قرب وموانست است امااین ہم بداں کہ در حق عاملان وجوداین لذت اعمال خوب نیست کہ نقص مے آرد در اخلاص واستیفاء بعض جزاء عمل است در دار دنیا وعامل طالب حلاوت می گردد وہماں قدر از اخلاص نقصان می یابد قال الواسطی رحمہ اللہ تعالیٰ استحلاء الطاعات سموم قاتلۃ وعلی کل حال حلاوۃ طاعات میزان ونشان است برائے قبول وباوجوداں عدم حلاوت نشان عدم قبول نیست پس باید کہ بندہ بستہ لذّت نباشد ودر طاعت کوشد لذت بخشد یا نہ بخشد تو بندگے چوگدایاں بشرط مزد مکن کہ دوست خود روش بندہ پروری داند قولہ اذا اردت ان تعرف قدرک عندہ فانظر فیما ذا یقیمک ہ یعنی اگر بخواہی کہ مرتبہ خود نزد پروردگار خود بدانی ببیں کہ ترا در چہ حال داشتہ است۔ این میزان نہایت صحیح وراست است یعنی مرتبہ وقدر تو در درگاہ او تعالےٰ بمقدار مرتبہ وقدر او تعالےٰ در دل تو خواہد بود ہر چند کہ بندہ در دلِ خود تعظیم اوامر او تعالےٰ و تفخیم منہیات او سبحانہ ومحبت ذاتی باو تعالیٰ بغیر واسطہ صفات بیند بداند کہ ہمان قدر مرتبہ وقدر او در درگاہ مقدس او تعالےٰ از لطف وعنایت

Marfat.com

وتقرب ومعیت خواہد بود قال الشیخ ابو طالب المکی رحمۃ اللہ علیہ اذا کان العبد لنظر مولاہ مکرمًا ولحرمانۃ معظما والی محبوبہ ومرضاتہ مسارعا کان اللہ عز وجل فی الاخرۃ لوجھہ مکرما ولثنائہ معظما والی مسرتہ من النعیم المقیم مسارعا واذا کان العبد بحق مولاہ منتھا وناوبامرہ مستخفا ولشعائرہ مستصغرا کان اللہ عزّ وجل لہ مھینا ولثنائہ متھاونا والی ما یکرہ من العذاب الالیم لہ مسارعا والعیاذ باللہ من ذلک۔ وباید دانست کہ محبت ذاتی محبت ذاتی می بخشد ومحبت صفاتی محبت صفاتی یعنے ہر جا کہ باخدائے خود محبت من حیث انہ ربہ ومعبودہ دارد مع قطع النظر از صفات احسان کہ شامل بندہ انداو تعالےٰ نیز با او معاملہ محبت ذاتے مرعی خواہد داشت من قطع النظر عن اعمالہ الشاقہ وریاضاتہ المتنوعۃ چنانچہ با اصحاب کرام داشت فافہم واغتنم۔ قولہ من رزقک الطاعۃ والغنی برعنھا فاعلم انہ قد اسبغ علیک نعمۃ ظاھرۃ وباطنۃ یعنی اگر حق تعالےٰ ترا عطا فرمود توفیق طاعات وبے پروائی دادا زاں طاعات بسبب تکیہ بر کرم او تعالےٰ سبحانہ پس بداں کہ عطا فرمود بر تو نعمت ہائے ظاہر و باطن۔ در ایں مقولہ دو چیز سبب اسباغ نعم فرمود یکے توفیق طاعات دوم اعتماد بر کرم رب البریات واشارہ در ایں بآں است کہ سالک اگرچہ با علی مرتبۂ توفیق طاعات برسد اعتماد بر عمل خود نباید کرد کہ اعتماد بر عمل سبطل عمل است قولہ خیر ما تطلبہ منہ ما ھو طالبہ منک یعنی بہتر آنچہ مے طلبی از او تعالےٰ آں است کہ او تعالےٰ از تو خواستہ است۔ تفصیل ایں اجمال آں کہ خواستن کار بندہ نیست واگر خواہ مخواہ چیزے خواہد پس آں چیز خواہد

Marfat.com

که اوتعالیٰ از بندگان خود خواسته است و آں استقامت است برما و عبودیت که دراین خواستگاری حظ نفس نیست و عین مرضاۃ پروردگار است یا بعبارت دیگر بخواه از اوتعالے رضائے او زیرا که اوتعالیٰ رضا و تسلیم تو خواسته است بمقدرات او تعالیٰ سبحانه یا بخواه از اوتعالے عجز و انکسار و افتقار بدرگاهش که اوتعالیٰ ہمیں اشیاء از بندہ خوش دارد قوله الحزن علیٰ فقدان الطاعة مع عدم النهوض الیها من علامات الاغترار۔ یعنی غمگین شدن بر بجا نیاوردن طاعة و با وجود آں غم تدارک آں طاعت نکردن از نشانہائے مغروری است۔ دراین مقوله حضرت شیخ علامت حزن حقیقی بر فوت طاعت تدارک آن طاعت بعمل یا بقضائے آں فرمود گریہ کاذبہ نشان حزن کاذب است رابعہ رضی اللہ عنہا از کسے شنید که می گفت واحزناہ گفت بگو واقلة خزناہ اگر تو محزون بودی طاقت تنفس نداشتی وحزن حقیقی که مبنی بر تدارک مافات باشد از اعمال ابرار و مقربین است کان رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم متواصل الاحزان دائم الفکر ومن لم یذق طعم الحزن لم یذق طعم العبارة نسال اللہ الحزن علے ما فرطنا مع النهوض الیها۔ قوله ما العارف من اذا اشار وجد الحق اقرب الیه من اشارته بل العارف من لا اشارة له لفنائه فی وجوده وانطوائه فی شهوده ۵ یعنی نیست عارف آں شخص ہرگاہ بخواہد اوتعالیٰ را بیابد او را نزدیک تر از خواست خود بلکه عارف آن است که او را اشاره و خواست نباشد زیرا که او از وجود خود فانی است و نابود است او در دیدن خود دراین معرفت حضرت شیخ حال سالک واصل بیان فرمود یعنی اگرچه سالک را حضوری حاصل است ہرگاہ خواہد اوتعالے را اقرب بخود یابد از خواست او امّا عارف واصل آن است که او از خواست رسته است زیرا که تا کسے سائل و

Marfat.com

سوال و مسئول را بداند فنا ء او تم نیست فانی کامل و عارف واصل آن است که از این جمله گذشته خود را باو سپرده شیخ ابو علی دقاق رحمہ ربہ فرموده است آنکه خواهد و بیابد مرید است و آن که از خواستن رست مراد گشت وقال الشبلی رضی الله عنه کل اشارة اشار بها الخلق الی الخالق فهی مردودة علیهم حتی یشیروا الی الحق بالحق وقال ابو یزید رضی الله عنه البعد هم عن الحق اکثرهم اشارة الیه۔ قوله الرجاء ما قارنه العمل والا فهو امنیة یعنی امید آن است که مقرون بعمل خیر باشد و بغیر عمل صالح محض رجاء آرزوی بیجا است۔ بدان اے عزیز که شیطان رجیم بسیاری را از بندگان الٰہی از راه امانی بجهنم می رساند و امانی آنکه مشغول معاصی باشند و بگوید من حسن ظن باو تعالیٰ دارم و او کریم است مرا خواهد بخشید۔ و این دعوے حسن ظن او دروغ است زیرا که اگر حسن داشتی هر آینه کوشش در طاعات کردی که بغیر طاعت حسن ظن گفتن امانی شیطانی است حق تعالیٰ می فرماید لیس بامانیکم ولا امانی اهل الکتاب من یعمل سوءا یجز به و می فرماید فخلف من بعدهم خلف ورثوا الکتب یاخذون عرض هذا الادنی ویقولون سیغفر لنا۔ قال النبی صلے الله علیه وسلم الکیس من دان نفسه و عمل لما بعد الموت والعاجز من اتبع هواها وتمنی علی الله الامانی پروردگار عادل که بسرقت ربع دینار حکم قطع اشرف اعضا فرموده است همان پروردگار است اگر در قیامت بحکم عدل جزاء اعمال سوء بجهنم دهد کدام مانع است

اورا سزد

به تهدید اگر برکشد تیغ حکم — بماند کرو بیان مسلم بکم
وگر در دهد یک صلائے کرم — غرازیل گوید نصیبی برم

Marfat.com

قولہ مطلب العارفین من اللہ تعالیٰ الصدق فی العبودیۃ والقیام بحقوق التربوبیۃ ہ یعنی مقصود عارفان از او تعالےٰ سبحانہ راستبازی در بندگی است و استقامت بحقوق خدائی مقصود شیخ ازیں عبارت اینکہ در عبارات سابقہ نفی معرفت فرمود از کسانیکہ در شان او فرمود ما العارف من اذا اشار الی آخرہ والرجاء ما قارنہ العمل الی آخرہ دراین موضع گویا سائلی می پرسد کہ عارف کیست و مقصود عارف چیست درجواب می فرماید مقصود عارف حور و قصور نیست مقصود عارف دنیا و عقبیٰ نیست مقصود عارف از عبادت خوفِ دوزخ و شوق جنت نیست مقصودش صدق بندگی او تعالےٰ و استادن بحقوق ربوبیت است والسلام قولہ بسطك کی لا یبقیك مع القبض وقبضك کی لا یترکك مع البسط واخرجك عنهما کی لا تکون لشیئ دونہ ہ یعنی او تعالےٰ بر سالک بسط مے آرد تا در قبض نماند و قبض می آرد تا کہ در بسط نماند و در آخر از ہر دو میکشد کہ نباشی برائے چیزے سوائے ذات پاک او تعالیٰ و تقدس. بداں کہ در اصطلاح صوفیہ صافیہ قبض و بسط دو نوع حالت است کہ از ورود صفات جمالیہ و جلالیہ بر قلب عارف وارد می شوند پس آں بیچارہ وقت ورود انوار صفات جمالیہ در بسط می ماند و وقت ورود انوار صفات جلالیہ در قبض اما ورود ایں حالات در سلوک قبل الوصول بمقام تمکین است چونکہ بمقام تمکین می رسد از تلوین آزاد می گردد آنجا نہ قبض است نہ بسط زیرا کہ بسبب فناء اتم محلی برائے ورود ایں دو حالت نمی ماند فافہم قولہ العارفون اذا بسطوا الخوف منہم اذا قبضوا ولا یقف علی حد ولا الادب فی البسط الا قلیل ہ یعنی عارفان در وقت بسط زیادہ تر خوفناک می شوند از حالت قبض و استادہ نمی شود در حالت بسط بر مراتب ادب مگر قلیل حضرت

شیخ دراین معرفت مقام قبض را ترجیح میدهد بر مقام بسط زیرا که در مقام قبض حظ نفس معدوم است و در حال بسط موجود شخصی از شیخ محمد جریری رضی اللہ عنہ پرسید که مرا حالت انس بود در مقام بسط لغزشے از من صادر شد که آں حالت از من رفت حالا علاج ایں چیست شیخ بگریست و گفت جملہ ما یاں در زیر فرمان ایں حکم آمدہ ایم کہ علاجش مشکل و ایں شعر خواند ؎

قف بالدیار فھذہ آثارھم ۔۔۔ تبکی الاحبۃ حسرۃ و تشوق

کم قد وقفت بربعھا مستخبرًا ۔۔۔ عن اھلھا وسائلًا و شتقا

فاجابنی داعی الھوی فی رسمھا ۔۔۔ فارقت من تھوی فعز الملتقی

و لطائف المنن فرمودہ است البسط منزلۃ اقدام الرجال فھو موجب لمزید حذرھم و کثرۃ لجئھم ای التجائھم الیہ تعالٰے والقبض اقرب الے وجود السلامۃ حضرت شیخ در معرفت آنیہ وجہ بہتری قبض می فرماید قولہ البسط تاخذ النفس منہ حظھا بوجود الفرح والقبض لاحظ للنفس فیہ ؎ یعنی در بسط نفس حصّہ خود می یابد بسبب وجود فرح و در قبض حصّہ نفس نیست ۔ بداں کہ قبض و بسط در کلام صوفیہ بعموم وارد می شود اما سبب آں ہر دو و حاصل آں وگاہ داشت ادب در ہر دو چنانچہ حضرت شیخ ابو الحسن شاذلی رحمہ اللہ تعالٰے بتصریح بیان فرمودہ است دیگر جا دیدہ نشدہ حاصل کلام حضرت شیخ اینکہ قبض را سہ سبب است صدور گناہ ذہاب دولت حصول ظلمی از ظالمے علاج اوّل توبہ و انابت است علاج دوم تسلیم و رضا است بقدر او تعالٰے علاج سوم صبر و احتمال اذی است و در مکافات ظلم ظلم مکن کہ بر خود دو بار تکلیف خواہی نہاد و خواہش درجات صدیقین آں است کہ در حق ظالم دعائے خیر کنی شاید کہ از برکت دعا

Marfat.com

اورا روبہدایت شود واگر قبض را سببی معلوم نشود پس بغیر صبر چارۂ نیست تاکہ دورہ
آں بگذرد وسکون باید نمود بہر سہ قسم سکون قولی وفعلی وارادتی واگر چنیں کردی
بزودی تاریکی شب قبض بہ روشنائی روز بسط مبدل خواہد شد وبسط را نیز سہ
سبب است زیادتی طاعت وزیادتی دنیا ورجوع خلق علاج اول دانستن
طاعت از اوتعالے وتبری از حول وطاقت خود علاج دوم ترسیدن از
غوائل وآفات آں علاج سوم شکر نعمت آنچہ خدا از معاصی تو پوشیدہ است
وترسیدن آنکہ اگر ظاہر شود آنچہ او تعالے بآں عالم است دوست ترین خلق
بدترین دشمنان تو گردد وبسطی کہ سبب آں معلوم نباشد علاج آں تسلیم و
محافظت آداب است قولہ ربما اعطاك فمنعك وربما منعك
فاعطاك ہ یعنی بسا میدہد ترا او تعالے از حظوظ نفس پس بفضل خود آنرا
از تو باز می دارد وبسا چیز از حظوظ نفس بظاہر باز می دارد ودر معنی ترا آں چیز
داد۔ کسی کہ دیدہ بصیرت او بنور معرفت بینا است ہر چیز کہ او تعالیٰ باز می
دارد از او آنرا عین عطا میداند کہ تسلیم در تسلیم است قولہ متی فتح لك
باب الفہم فی المنع عاد المنع عین العطاء ہ یعنے ہر گاہ کشادہ شد بر تو
دروازہ معرفت در باب منع حظوظ می گردد آں منع عین عطاء ایں جملہ گویا
تفصیل جملہ سابقہ است ربما اعطاك الے آخرہ بیان ایں معرفت در معرفت
آیندہ کہ متی اعطاك اشہدك برہ الے آخرہ خواہد آمد۔ قولہ الاکوان
ظاہرہا غرۃ وباطنہا عبرۃ فالنفس تنظر الے ظاہر غرتہا و
القلب ینظر الی باطن عبرتہا ہ یعنی متاع دنیائے عاجلہ ظاہرش
غرور وباطنش پند است پس نفس انسان نظر می کند زینت ظاہرش
را وبآں فریفتہ می شود وقلب وروح انسان نظر مے کند بہ باطن پند وعبرت

آں پس ایں اکوان بظاہرش چرب وشیریں وسبزۂ خوشگوار است و درباطن جیفۂ ناپاک وجائے غرور و عبرت است پس نفس ظاہرش دیدہ وباک آویختہ ہلاک می گردد وروح باطنش دیدہ عبرت پذیر گشتہ خودرا از عاشقی آں بازمی دارد وبسلامت می ماند اعلموا انما الحیوۃ الدنیا لعب ولھو و زینۃ وتفاخر بینکم وتکاثر فی الاموال والاولاد کمثل غیث اعجب الکفار نباتہ ثم یھیج فتراہ مصفرا ثم یکون حطاما وفی الاخرۃ عذاب شدید وما الحیوۃ الدنیا الا متاع الغرور

قولہ ان اردت ان تکون لک عزّ لا یفنی فلا تستحزنّ بعزّ یفنیٰ یعنی اگر خواہی کہ ترا عزّت باقی بدست رسد پس مطلب عزت فانی را۔ عزّت غیر فانی تعلق قلب بہ مسبب الاسباب است وعزت فانی تعلق باسباب مقصود حضرت شیخ آں کہ ہر کہ متعلق قلب بہ مسبّب الاسباب کرد در عزت باقی ماند وہر کہ تعلّق باسباب نمود عزت او زود فانی خواہد شد زیرا کہ چوں متعلق فانی است بالضرور تعلق ہم فانی خواہد بود روایت رست کہ شخصی ہارون رشید خلیفہ را مرمعروف نمود او از نخوت شاہی امر کرد کہ آں شخص را با استرجموح سرکش بہ بندند واستررا برانند چناں کردند اورا ہیچ آسیب نرسید بازامر کرد کہ در خانۂ انداختہ دروازہ آں خانہ را بگل وسنگ محکم گیرند چناں کردند اورا در باغی یافتند بحضورش آوردند پرسید کہ ترا از محبس کہ برآورد گفت آنکہ مرا در باغ رسانید گفت ترا در باغ کہ رسانید گفت آنکہ مرا از حبس رہانید پس حکم دادکہ اورا بر مرکبی سوار کردہ در شہر بہراہش منادی بگردد و بگوید کہ ہارون خواست کہ ذلیل کند بندۂ راکہ او تعالےٰ عزت دادہ بود نتوانست

قولہ الطی الحقیقی ان تطوی مسافۃ الدنیا عنک حتی تری الآخرۃ

Marfat.com

اقرب الیاك منك ٥ یعنی طی مسافت حقیقی که بزرگان در اصطلاح خود ذکر آن می کنند این است که قطع کنی مسافت این دنیا را تا که آخرت نزدیکتر شود بتوا ز وجود تو۔ طی زمان وطی مکان الفاظ متداول اهل سلوک است حضرت شیخ می فرماید که طی مکان درحقیقت این است که بشرف ورود انوار یقین وحصول فنائ اتم عارف از مناصب ومتاعب دنیاے دنی گزشته بمرتبهٔ بقاء اکمل رسیده وجود خود را ازمیان درنظر اعتبار برداشته آخرت را بخود از خود نزدیک تر بیند قوله العطاء من الخلق حرمان والمنع من الله احسان ٥ یعنی دادن از خلق در حقیقت حرمان است ومنع عطاء از او تعالے احسان است هرکه ترا عطا داد تو در زیر منت آن مرتهن گشتی ونظر تو از خالق بمخلوق پیوست ازین وجه در معنی حرمان است ومنع متاع دنیوی که از جانب الهی برائے بهتری عاقبت تو وارد می شود درحقیقت احسان او تعالے است که بعوض فانی باقی داد قال بعض الحکمائ حمل المنن اثقل من الصبر علی العدم وعز النزاهة اشرف من سرور الفائدة قوله جل ربنا ان یعامله العبد فقدا فیجازیه نسیئة ٥ یعنی بلند است مرتبهٔ پروردگار ما از آن که بندهٔ او عمل بندگی کند وجزاء عملش موقوف بآخرت گرداند۔ درین معرفت اسرار است یعنی اگرچه جزائے اعمال در آخرت داده می شود که این جهان دار العمل وآخرت دار الجزا است اما اینچنین نیست پروردگار ما که آن بنده را از جزاء عمل درین جهان محروم می کند وعمل نقد را جزاء نسیه دهد بلکه درین جهان نیز حصه از جزاء عملش عطا می فرماید عامیان را بنعمت مال واولاد وخاصان را به عطاء محبت ومعرفت چنانچه بیان جزاء عمل حضرت شیخ در معرفت آینده خود بیان می فرماید قوله کفی من جزائه ایاك علی الطاعة ان رضیاك لها اهلا ٥ یعنی جزاء عمل تو

Marfat.com

درایں جہان بہتر ازیں چہ باشد کہ ترا پسندیدہ توفیق طاعت بخشید۔ ای عزیز اگر بنظر انصاف بینی بہتر ازیں دیگر چیز نیست کہ در جملہ خلائق ترا منتخب حضور و لائق حصول بندگی خود فرمود زیرا کہ اگر او تعالےٰ نمی خواست تو بسعی و ہمّت خود ہیچ کردن نمیتوانستی در اقران و ہمعصران خود نظر کن کہ بسیاری از تو دانا و قوی و باتجمل اند اما چونکہ دروازہ توفیق بروئے آنہا نکشادہ است نمی توانند کہ یک سجدہ بدرگاہش بجا آورند اگر بادشاہ وقت غلامی را از غلامان خود برائے خدمت حضور خاص خود مقرر فرماید او از تمامی غلامان اعلےٰ و اشرف و ممتاز خواہد بود فکیف برب العٰلمین سبحانہ و تعالےٰ قولہ کفی العالمین جزاء ماھو فاتحہ علی قلوبھم فی طاعتہ وماھو موردہ علیھم من وجود مؤانستہ یعنی بس است جزاء عالمین اینکہ بر دلہائے آنہا دریچۂ انوار یقین کشادہ است و آنچہ آنہا را اشرف انس خود عطا فرمودہ۔ ایں نوع دیگر است از انواع جزاء معجّل کہ دریچۂ محبت و موانست بر دل سالک کشادہ کہ آن نشان رضوان اکبر است عارفان گفتہ اند کہ مناجات حبیب و انس با و تعالےٰ از نعیم دنیا نیست بلکہ از نعیم آخرت است کہ برائے بندگان خاص خود در دنیا ظاہر فرمودہ است قولہ من عبدہ لشیٔ یرجوہ منہ او لیدفع بطاعتہ ورود العقوبۃ عنہ فما قام بحق اوصافہ یعنی ہر کہ بندگی او کند برائے چیزے کہ از او می خواہد یعنی جنّت یا دفع عذاب دوزخ پس آن شخص قیام نہ نمود بحق اوصاف او تعالےٰ۔ پرستیدن او تعالےٰ بجہۃ امید دخول جنّت یا بجہۃ خوف دخول دوزخ خلاف حقوق خالقیت و مالکیت است پرستیدن عارفان مر او تعالےٰ را بجہۃ قیام بحقوق ربوبیت است از وہب بن منبہ مروی است کہ در زبور نوشتہ است ومن اظلم ممن

Marfat.com

عبد نی لجنۃ اولنار لو لم اخلق جنۃ ولا نار انا کن اھلاً لِاَن اُطاع
بلی در تبنا او کما قال عز وجل ۔ابو حازم مدنی گفت من عیادارم از
پروردگار خود کہ عبادت او کنم از جہت خوف دوزخ زیرا کہ مثل عبد سوء خواہم
بود کہ اگر نہ ترسد کار مولائے خود نکند و عیادارم از آنکہ عبادت او کنم برائے
دخول جنت زیرا کہ مثل اجیر سوء خواہم بود اگر نہ بیند اجر عمل خود عمل را میگذارد
ولیکن من عبادت او می کنم خاص بجہۃ محبت او تعالے وتقدس۔ قولہ

متی اعطاک اشھدک برہ ومتی منعک اشھدک قھرہ فھو فی
کل ذلک متعرف الیک و مقبل بوجود لطفہ علیک ہ یعنی ہرگاہ
داد ترا چیزے یاد میدہد ترا احسان او و ہرگاہ منع کرد از تو یاد میدہد غلبہ و
قدرت او پس او تعالے در ہر دو حالت یاد دہندہ است ترا او مہربان است
بسبب وجود لطف او بر تو مقصود بندگان شناختن مولائے خود است کہ او
متصف است بصفات کمال و منزہ است از صفات نقص و زوال و
شناختن مولائے خود است کہ او متصف است بصفات کمال و منزہ
است از صفات نقص وزوال و شناختن او تعالے بسبب ورود نوازل
است بر بندہ پس اگر آں نوازل موافق ہوا و ملائم طبع بندہ است آں را
عطا و احسان و لطف او گفتہ می شود و اگر آں نوازل مخالف طبع بندہ
است آں را منع و زجر گفتہ می شود پس عطا و احسان صفات جمالیہ را
یاد می دہد از جود و کرم و احسان و منع صفات جلالیہ را یاد می دہد از کبریا
و جبروت و عظمت و استغنا پس بر بندہ مخلص لازم است کہ فرق در
صفات نکند و حظ نفس خود را واگذارد پس در ایں صورت منع عین عطاء
خواہد شد چنانچہ در معرفت سابق فرمودہ بود و وعدۂ تحقیق آں در تحریر آمدہ

بود۔ قولہ ربما فتح لک باب الطاعۃ و ما فتح لک باب القبول و ربما قضی علیک بالذنب فکان سببا فی الوصول ۔ یعنی بسا اوقات می کشاید بر تو دروازہ طاعت را و نمی کشاید دروازۂ قبول آں طاعت و بسا جاری می کند بر تو حکم وقوع در گناہی و آں گناہ را سبب وصول تو می گرداند۔ در ایں معرفت مقصود آں کہ فاعل طاعت بآں مغرور نشود کہ نفس طاعت سبب رضائے او نیست الا آں کہ مقرون بقبول شود و آں باختیار او تعالےٰ است و طاعات را آفات است کہ حبطہ می کند طاعات را از قبیل عجب و کبر و ریا وغیرہ و عامل گناہ بفعل آں ناامید نشود کہ نفس گناہ سبب رد در گاہ او نیست الا آں کہ مقرون شود باو ارادہ او تعالےٰ و بسا گناہ سبب وصول می شود بدرگاہ قدس او تعالےٰ حدیث شریف از حضرت ابو ہریرہ رض مروی است کہ رسول مقبول علیہ و علیٰ آلہ الصلوٰۃ والسلام فرمودہ است۔ والذی نفسی بیدہ لو لم تذنبوا لجاء اللہ بقوم یذنبون فیستغفرون اللہ فیغفر لھم زیرا کہ در وقت طاعت نظر انسان بخوبی و بہتری نفس خود است و در وقت عصیان نظرش بہ شقاوت و بدتری نفس است و ہمیں معرفت در معرفت آیندہ خود می فزاید۔ قولہ معصیۃ اورثت ذلا و افتقارا خیر من طاعۃ اورثت عزا و استکبارا ۔ یعنی گناہے کہ حاصل آرد غرور و تکبر را۔ شرمندگی گناہ و عاجزی بندہ بدرگاہش از صفات عبودیت است و غرور و استکبار از صفات ربوبیت است بندہ کہ با وجود نقص ذاتی خود دخول در صفات ربوبیت کند بدتر است ازاں کہ بسبب گناہ در صفات عبودیت باشد بحضرت ابو بدین رضی اللہ تعالےٰ عنہ فرمودہ است انکسار العاص خیر من صولۃ المطیع از آبان بن عیاش روایت است کہ

Marfat.com

روزے از مجلس حضرت انس رضہ برخواستم جنازہ دیدم کہ چہار نفر زنگیاں برداشتہ
است بدل گفتم عجب کہ در شہر بصرہ در پس جنازہ مسلمانی چہار نفر باشند
من پنجم این خواہم بود چوں بمقبرہ رسیدند مرا پیش کردند نماز جنازہ خواندیم گفتیم
قصہ چطور است گفتند مایاں را خبرے نیست ہمیں زن کہ بہمراہ جنازہ ما
بیا نرا بمزدوری آوردہ بعد دفن ساعتی توقف کردم آں زن خنداں از قبر بر
خواست تعجب من زیادہ شد او را پرسیدم قصہ چیست گفت ایں پسر من بود
از جمیع انواع معاصی پر بود وقت مردن مرا گفت کسے را از ہمسایگاں خبر
مکن کہ بمرگ من خشنود می شوند کلمہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ بر کفن
من نویس و پائے خود بر رخسار من نہ و بگو این است جزاء آن کہ نافرمان می
شود مر خدائے خود را ہرگاہ مرا دفن کردی دست بالا کن و در دعا بگو اے خدا من
از او راضی گشتم تو از او راضی شو جملہ آنچہ گفتہ بود بعمل آوردم بعد دعا آواز او شنیدم
کہ بزبان فصیح می گوید برو اے مادر من حاضر شدم نزد پروردگار کریم و رحیم کہ بر من غضبی
ندارد۔ عطاء سلمی رضہ ہفت روز چیزے نیافت کہ بخورد نہایت خوشنود شد
و گفت الٰہی اگر سہ روز دیگر ہم چیزے نیابم نذر کردم کہ ہزار رکعت نفل خوانم
فتح موصلی رضہ شبی بخانۂ خود آمد نہ چراغ بود نہ طعام نہ چوب نہ چیزے حمد خدا بجا
آورد و گفت الٰہی بکدام عمل با ما معاملۂ اولیاء خود می کنی فضیل بن عیاض رضہ
گریہ کرد در شب زمستان سرد و گفت الٰہی گرسنہ کردی مرا و عیال مرا و برہنہ
کردی مرا و عیال مرا و داشتی مرا و عیال مرا در خانہ کہ دراں چراغے نیست و ایں
معاملہ با اولیاء خود می کنی من چہ عمل کردم کہ مستحق ایں کرامت شدم قولہ

متی اوحشتک من خلقہ فاعلم انہ یریدان یفتح لک باب الانس
بہ ۵ یعنی ہرگاہ ترا در وحشت انداخت از مخلوق خود پس بداں کہ او ارادہ

دارد کہ دروازۂ انس بروئے تو بکشاید۔ ازیں جہت گفتہ شدہ است الاستیناس بالناس من علامات الافلاس۔ واگر باب انس برتو کشاید از خلق در وحشت خواہی شد مروی است کہ ہرگاہ بر شیخ ابو یزید بسطامی رض دروازہ ملکوت اعلیٰ کشادند و عجائب قدرتہائے الٰہی مشاہدہ فرمود پرسیدند کدام چیز را پسندداشتی فرمود ہیچ چیز در پسندی من نیاید در سرش نداور داد ندانست عبداللہ حقاً قولہ متی اطلق لسانک بالطلب فاعلم انہ یُرِیْدُ اَنْ یعطیک ہ یعنی ہرگاہ کشاد زبان تو برائے خواستن چیزے بداں کہ او تعالےٰ ارادہ دادن آں چیز دارد بتو۔ ہرگاہ زبان کسی بتوفیق سوال کشاد بداں کہ براو دروازۂ اجابت و نوال کشاد زیرا کہ در سوال اظہار ذل و افتقار است و آں محبوب پروردگار است عارفی گفتہ شعر ؎

ولم ترد نیل ما ارجوہ من طلب من فیض جودک ما الہمتنی الطلبا

و فی الحدیث عن بن عمر رضی اللہ تعالےٰ عنہما عن رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم انہ قال من اذن لہ فی الدعاء منکم فتحت لہ ابواب الرحمۃ وما یسئل اللہ شیئاً احب الیہ من ان یسئل العفو والعافیہ فی الدنیا والاخرۃ۔ قولہ العارف لا یزول اضطرارہ ولا یکون مع غیر اللہ قرارہ ہ یعنی عارف را ہمیشہ است بے آرامی و احتیاج درگاہ او و نیست آنہا را بماسوی اللہ تعالےٰ قراری۔ عارف شخصے است کہ خود را شناخت و فقر ذاتی و احتیاج لازمی خود را دانست و بہمان قدر کہ ذل خود شناخت عز پروردگار خود شناخت ازاں وجہ در حدیث شریف وارد است من عرف نفسہ فقد عرف ربہ احتیاج عوام باو تعالےٰ بسبب عروض اسباب است ہرگاہ اسباب زائل شدند احتیاج شان

Marfat.com

زائل شد و احتیاج خواص باو تعالیٰ ذاتی است که متعلق اسباب نیست ازیں وجہ آنہا را احتیاج دائمی گشت. قولہ انار الظواهر بانوار اثارہ والسرائر بانوار اوصافہ لاجل ذلك افلت انوار الظواهر ولم تافل انوار القلوب والسرائر ولذ لك قيل ان شمس النهار تغرب بالليل وشمس القلوب ليست تغيب ہ یعنی روشن کردہ است ظواہر ابدان را بانوار آثار خود و روشن کردہ است باطن انسان را بانوار صفات خود ازیں وجہ فانی مے شوند انوار ظاہری و فانی نمی شوند انوارِ باطنی گفتہ اند آفتاب روشن کنندۂ روز وقت شب غروب می کند و آفتاب روشن کنندہ دلہائے عارفان غروب نمی کند۔ چونکہ آثار ممکنات فانی اند لابد کہ انوار آنہا کہ تربیت ظاہر بدن انسان بدان است آں نیز فانی خواہد بود بفناء سبب و صفات او تعالیٰ باقی اند لاجرم انوار آنہا کہ تربیت باطن انسان بآن است آن نیز باقی خواہد بود مقصود شیخ آنکہ بدن و آثار یکہ بران مرتب است چونکہ فانی است تربیت و ترقی آں بگذار تربیت و ترقی روح خود را بدہ کہ او باقی است و فنا ندارد شعری کہ دریں معرفت ذکر کردہ اوّل آں این است ؎

طلعت شمس من احب بليل　　فاستضاءت فمالها من غروب

وخلیل آسا لا احب الافلین گو در ایں معنی شعری گفتہ اند ؎

كمّل حقيقتك التى لم تكمل　　والجسم دعه فى الحضيض الاسفلِ

اتكمّل الفانى و تترك باقيا　　هملا وانت با مره لم تحفلِ

فالجسم للنفس النفيسة الة　　مالم تخصّله بها لم تحصلِ

يفنى ويبقى دائما فى غبطة　　او شقوة وندامة لا تنخلِ

اعطيت جسمك خادما فخدمته　　اتمّك المفضول رق الافضلِ

Marfat.com

شَرَكٌ كثيف انت في احباله ما دام يمكنك الخلاص فَعَجِّلِ
من يستطيع بلوغ اعلى منزلٍ ما باله يرضى بادنى منزلِ

وقيل هذا المعنى ؎

يا خادم الجسم كم تسعى لخدمته وتطلب الربح مما فيه خسران
اقبل على النفس واستكمل فضائلها فانت بالنفس لا بالجسم انسان

قوله يخفف الم البلاء عليك علمك بانه سبحانه هو المبتلى لك

فالذى واجهتك منه الاقدار هو الذى عوّدك حسن الاختيار ؎

یعنی باید کہ سبک شود بردل تو ورود آفات جہت آں کہ بدانی کہ مبتلا کنندہ او تعالےٰ است آں خدائے کہ پیش آورد ترا قضا و قدر خود ہماں خدائی است کہ عطا فرمودہ است بتو اختیار نیک بداں کہ ہر کہ داناست رحمت او تعالےٰ و ربوبیت او و بندگی عبد پس لازم آمد بر او صبر در ورود مصائب زیرا کہ مبتلی بآں آں حکیم مہربان است کہ انواع احسان خود بتو عطا فرمودہ وبدان کہ در ایں مصائب حکمتی باشد کہ ترا ازاں خبری نیست کریمہ وعسیٰ ان تکرھوا شیئا وھو خیر لکم و در معنائے واسبغ علیکم نعمہ ظاھرۃ وباطنۃ گفتہ اند نعم ظاہری مطائب ونعم باطنی مصائب است ابو علی دقاق رضی اللہ عنہ می فرمایند کہ بدن من گرگین گشت در حمام در آمدم در آنجا دریچۂ رضا بر دلم کشودند چناں خشنود گشتم کہ ہر زخمی را می بوسیدم چونکہ بر آمدم ہیچ اثر آں زخمہا نماندہ بود۔ **قولہ** من ظن انفکاك لطفہ عن قدرہ فذلك لقصور نظرہ ؎ یعنی ہر کہ گمان برد جدائی لطف او تعالےٰ را در ورود مقدرات او تعالیٰ پس ایں گمان از قصور فکر اوست۔ بدانکہ ورود مصائب و آفات مکفرات ذنوب و مرضیات رب معبود است و بآں مصائب

Marfat.com

وامراض وآفات کہ لاحق حال بندہ می شوند می ریزاند گناہان او و بلند
می کند درجاتِ او حکایات صالحین واحادیث سید المرسلین علیہ الصلوٰۃ و
السلام درایں باب زیادہ از حیطۂ تحریر وارد شدہ است پس لازم است بر بندہ
کہ صبر در مصائب کند و رضا بتقدیر او تعالےٰ دہد کہ صبر و تسلیم و رضا از اعمال صالحۂ
قلوب است و اعمال قلوب بہ نسبت اعمال جوارح چوں نسبت مغز است با پوست
ازیں جہۃ وارد شدہ است حُمّیٰ لیلۃ کفارۃ سنۃ نقل است کہ کسی از بندگان
او تعالےٰ شخصی را دید کہ بسبب جذام اعضائے او رفتہ و چشمانش نابینا گشتہ
و او باوجود آں بمرض صرع گرفتار پس در حالت بیہوشی سر او را بر زانوئے خود نہاد
و بر حالش گریہ آغاز کرد و از او تعالےٰ برائے او دعائے عافیت می خواست کہ
او از بیہوشی بہوش آمد و شنید آنچہ آں شخص می گفت گفت کیست ایں فضولے
کہ درمیانِ ما و پروردگارم گفتگو می کند و اعتراض می کند بہ خدائے من بورود
نعمت او بر من برخیز از من و بگذار مرا از عبد الواحد بن زید رض روایت است کہ
ما بعضی از دوستان بطرفِ صحرا برائے سیر بیرون آمدیم بر غارے رسیدیم دیدیم
کہ آں جا یک شخصی را دیدیم کہ اعضایش را مرض جذام مقطوع کردہ از جراحاتش
ریم و خون می چکید گفتیم کہ اگر شہر بصرہ درائی و علاج خود کنی بسوے آسمان
دید و گفت یا سیدی باتی ذنب ستطلت ھؤلاء علیّ لیسخطونی علیک
و یکرھونک الیّ سیدی لک العتبی من ذلک الذنب واستغفرک
منہ ولا اعود فیہ ابدًا او روی گردان شد از ما یان پس بگذاشتیم او را
وبگذشتیم قولہ لایخاف علیک ان تلتبس الطریق علیک وانما
یخاف علیک من غلبۃ الھوی علیک ۔ یعنی خوف نیست بر تو اے
سالک کہ راہ حق از تو گم خواہد شد مگر خوف ایں است کہ ترا ہوائے نفس

Marfat.com

ازراہ ببرد۔ راہ حق واضح ولائح است واو تعالےٰ خود متولی ونگہبان آن
است آنچہ خوف است بر سالک از غلبہ ہوا وہوس نفس اوست کہ نفس
برراہ راست نمی رود تاکہ اورا مرتاض بہ تازیانہ عبادات وریاضات نکنی بر
راہ راست نخواہد رفت قولہ سبحان من ستر سر الخصوصیۃ
بظہور البشریۃ وظہر بعظمۃ الربوبیۃ فی اظہار العبودیۃ
یعنی پاکی وبزرگی است آں خدائے را عزوجل کہ پوشید سر خصوصیت خودرا
بظہور بشریت وظاہر گشت بہ بزرگی ربوبیت در اظہار عبودیت عبارت ایں
معرفت نوعی از پیچیدگی دارد کہ تامل طلب وآں اینکہ مراد از سر خصوصیت
حقیقت معرفت است یعنی پوشیدہ است حقیقت معرفت خود بظہور
آثار بشریت در بندگانِ خاص خود کہ از اولیاء او تعالےٰ بسبب طبع بشری
افعالے صادر می شوند کہ آں افعال گویا پوش است آں اسرار را کہ در دلہائے
آں بزرگان نہادہ است وظاہر شدہ است بہ بزرگے ربوبیت خود در ظاہر
کردن عبودیت ایں فقرۂ ثانیہ بیان فقرۂ اوّل است قال فی لطائف المنن
ولابد للشمس من سحاب وللحسناء من نقاب در اظہار عبودیت کہ از لوازم
آں عجز وافتقار وذل وانکسار است ظہور ربوبیت خود کہ قدرت وغنی وغرور
واستکبار است فرمودہ۔ قولہ لا تطالب ربک بتاخیر مطلبک و
لکن طالب نفسک بتأخر ادبک ہ یعنی طلب مکن پروردگار خود را
بتاخیر اجابت مطلب تو مگر طلب کن نفس خودرا بسوء ادب طلب۔ ہرگاہ
خواستی از حق تعالےٰ مطلبی را وتاخیر شد در اجابت آں پس بدگمان مشو بر
پروردگار خود زیرا کہ او تعالےٰ وعدۂ اجابت کردہ است امّا وقتی کہ خواہد و
نوعیکہ خواہد چنانچہ در معرفت اوّل کتاب گذشتہ لا یکن تاخرہ امدا لعطاء

Marfat.com

الے اخرہ وملامت باید کرد نفس خودرا زیرا کہ طلب کرد چیزے راکہ ارادہ او
تعالے جل شانہ در دادن آن نبود۔ قولہ منی جعلك فی الظاهر ممتثلا
لامرہ ورزقك فی الباطن الاستسلام لقدرہ فقد اعظم المنة
علیك ہ یعنی ہرگاہ ترا حق تعالے در ظاہر استقامت شرع بخشید و در باطن
تسلیم مقدرات او بخشید پس بدان کہ تمام کرد بر تو نعمت احسان۔ بدان
اے عزیز کہ در ایں راہ دو جناح است ظاہر و باطن کہ بغیر ایں دو جناح طیران
عالم قدس محال است جناح اوّل استقامت شرع شریف در ظاہر جناح
ثانی تسلیم و رضا بفرمان او در باطن ہر کرا ایں دو جناح بخشید پس تمام کرد بر
او نعمتِ خود و فوق ایں مرتبہ نعمت و احسان نیست۔ قولہ لیس کل من
ثبتت تخصیصہ کمل تخلیصہ ہ یعنی نیست ہر کہ ثابت شد تخصیص او
بمقام قرب کامل گشت خلاصی او از لوازم بشریت۔ مراد حضرت شیخ ازیں
معرفت آنست کہ تخصیص مراتب قرب و سلوک و اعطاء مناصب کرامات
و خرقِ عادات سبب تخلیص او از لوازم بشریت بلکہ از لوازم حظوظ نفوس
نیست۔ بدانکہ در کرامات اولیا سہ قول مصطلح قوم است قولے آنکہ کرامات
نہایت مراتب کمال و غایت مناصب قرب و اتصال است و سبب
رجوع جاحدِ وجدان فاقد است و قولے آنکہ کرامات محض خداع و فریب
است کہ سالک را از ترقی باز می دارد و بآں خشنود شدہ از مقصود اصلی
کہ تعبد است باز می ماند و قولے آنکہ کرامات اگر بخواہش عبد است از قبیل
ثانی است و اگر بہ تشریف او تعالے است بغیر خواہش عبد از قبیل اوّل
است بداں کہ باب کرامات نہایت وسیع و حکایات کرامات بغایت رفیع
اما محققین صوفیہ بآں اعتنا نفرمودہ اند و مرتکب آنرا بنظر تعظیم نمی بینند

Marfat.com

وبراین کلمہ اتفاق کردہ اند کہ استقامت اعلیٰ درجۂ کرامت است قولہ

لا یستحقر الورد الا جھول الوارد یوجد فی الدار الآخرۃ والورد

ینطوی بانطواء ھذہ الدار واولی مایعتنیٰ بہ مالا یخلف وجودہ

الورد ھو طالبہ منك والوارد انت تطلبہ منہ واین ماھو طالبہ

منك مما ھو مطلبك منہ ۵ یعنی حقیر نمی شمرد اورادووظائف

را مگر نادانی وثمرات اوراد کہ کرامات و مقام قرب است موعود بآخرت است

واوراد منتہی می شوند بانتہائے ایں جہان وبہترین آں چہ درشان او اعتنا

وکوشش کردہ مے شود آں چیز است کہ عوض ندارد اوراد ووظائف بندگی او

تعالیٰ از تو میخواہد وکرامات تو ازادمی خواہی وکجاست مناسبت آں چہ

تو میخواہی باآں چہ او تعالیٰ آں را از تو می خواہد۔ دریں معرفت حضرت شیخ

تحریص وتحریض می فرماید سالک را بدوام طاعات وعبادات والتزام

لوازم بندگی ومجاہدات۔ دلیل آں دو وجہ بیان فرمودند یکی آنکہ اعمال صالحہ

را وقت معین است واَں انفاس حیات فانی است واگر وقت آں گذشت

باز در حیات ابدانان ہیچ نمی تواند بجا آورد زیرا کہ ایں جہان دار العمل وآخرت

دار الجزا است دوم اینکہ طاعات وبندگی او تعالیٰ از بندہ می خواہد وتلذذ

آں بندہ انما او تعالیٰ می خواہد ودرایں شکی نیست کہ مطلوب او تعالیٰ

اعلیٰ والزم است از مطلوب عبد حضرت ابو بکر عطاری گوید حاضر شدم

نزد حضرت جنید رارضی اللہ عنہما واو مشغول نماز بود ہر گاہ سجدہ میکرد

پا ہائے خود جمع می آورد تا کہ روح از پا ہایش برآمد وپا ہائے خود را

دراز کشیدہ آں اما سیدہ بودند کسی از حاضرین عرض کرد کہ ایں آماس

چیست گفت ایں نعمت او تعالیٰ است اللہ اکبر باز نیت نماز درست

Marfat.com

کرد و در ہماں نماز روح مبارکش مفارقت جسد نمود بداں و آگاہ باش
اے برادر مردان دین ایں قدر کوشش در بندگی میکردند و آں کہ بعض
متصوفہ میگویند کہ اعمال تا وقت بدست آوردن قلب است بعد
ازاں جوارح را کار نیست واعبد ربک حتی یاتیک الیقین مراد از یقین
اطمینان می گیرند پس ایں زندقہ والحاد است در دین و قلع ریشہ عبادت
است از گردن واز وساوس شیطان است بحانا اللہ وایاکم عن
ھذہ الآفۃ رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم آں قدر در عبادت
می ایستادند تا کہ ہر دو پائے مبارکش آماسیدند و در مرض موت چونکہ از
سکرات بہوش آمدند برائے نماز جماعت بہ مسجد تشریف می بردند و ہر
دو دست خود بر شانہائے دو اصحاب خود گذاشتہ از کمال ضعف
پایہائے مبارکش کشیدہ می رفتند آیا او شانرا اطمینان حاصل
شدہ بود یا نہ اگر بود پس ایں قدر تکلیف برائے چہ واگر نہ پس کدام کس
را زیادہ از و علیہ الصلوٰۃ والسلام اطمینان و معرفت خواہد بود بلکہ مراد
از یقین در کریمہ شریفہ موت است فافہم قولہ ورود الامداد
بحسب الاستعداد و شروق الانوار علی حسب صفاء الاسرار
یعنی وارد شدن الطاف الٰہی بمقدار استعداد سالک است و ظہور
انوار الٰہی بمقدار صفائی قلب از ماسوی است۔ ایں ہر دو جملہ بیان
یک دیگر اند چونکہ استعدادہائے سالکان متفاوت مخلوق شدہ ورود
الطافات نیز بہمان تفاوت خواہد بود و ہمچنیں ظہور انوار بر قلب سالک
بقدر خلاصی از رق ماسوی اللہ تعالےٰ است۔ قولہ الغافل
اذا اصبح ینظر ماذا یفعل والعاقل ینظر ماذا یفعل اللہ

Marfat.com

بـه ه یعنی نادان هرگاه که ازخواب شب بیدار می شود دراین فکر که امروز چه کار کند و دانا دران فکر است که امروز تقدیر الٰہی در حق ما چه باشد۔ بدانکه علماء راسخین وصلحاء کاملین ازحول وقوة وارادهٔ خود درگذشته تفویض امور باو تعالےٰ سبحانه می کنند و ارادہ خود برضیات او تعالےٰ می سپارند پس حق تعالےٰ بفضل خود متولی امور آنها شده کارشان سرانجام می فرماید دهو یتولی الصالحین واہل ہوا وہوس نادان آخرت دانائے این جہان درسرانجامی امورخود مستغرق فکرات وخیالات می مانند و بخیال خام بے خبراز تحریر تقدیر شیرازہ امورخود پیوندی می کنند پس اگر دربعض امور بنابر اتفاق تدبیرش موافق تقدیر افتد بر عقل خود نازاں گشتہ وآں سبب گمراہی ومزید غفلت او می شود واگر تدبیرش خلاف تقدیر افتد دربحبوحهٔ بحر غم والم افتادہ نہ راہ گریزد نہ پائے ستیز خسر الدنیا والآخرہ را مصداق می گردند واین جملہ غم و الم کہ اورا می رسد ازشامتِ نفس او است کہ تدبیر خود درخلاف تقدیر میجوید پس برعاقل لازم کہ خودرا وجمیع امور دنیا وآخرت را باو تعالےٰ سپارد وتفویض بمالک خود کند وہرچہ برسرش آید بتسلیم ورضا قبول کند کہ دراین صورت رستگاری ازہموم دنیا وآخرت است واین کہ گفتم منافی استعمال اسباب نیست باتوکل زانوئے اشتر بہ بند۔ قولہ انما یستوحش العباد والزهاد من کل شئ لغیبتهم عن الله فی کل شئ فلو شهد وه فی کل شئ لم یستوحشوا من شئ ہ یعنی وحشت پذیر می شوند زاہدان وعابدان ازہر چیزکہ خلاف طبع اوشان بینند سبب آں این کہ ملکہ حضور ندارند اگر می داشتند واورا در ہرچیزی دیدند وحشت پذیر نمی گشتند۔ این معرفت حضرت شیخ مشیر بجلول و تجزی نیست چنانچہ مستفاد از ظاہر الفاظ می گردد بلکہ مقصود شان این است کہ سالکان راہ درنفی ماسوی می کوشند کہ ماسوی از نظر شان ہنوز مرتفع نہ گشتہ

وواصلان درگاش نفی چیزے نمی کنند کہ ماسوی از نظر ہمت شان بخواستہ
ونظر شان باو تعالےٰ دوختہ۔ قولہ امرك فی هذه الدار بالنظر فی مکوناته
وسیکشف لك فی تلك الدار عن کمال ذاته ۵ یعنی امر فرمودہ است
ترا حق تعالےٰ بنظرِ اعتبار در مخلوقاتِ او و ظاہر خواہد ساخت ترا در قیامت بعض
کمالات ذاتی خود۔ مقصود آن کہ حق تعالےٰ در ایں جہان امر فرمودہ است بنظر اعتبار
در مکونات قل انظروا ماذا فی السموات والارض و از انجا پے بخالقیت و مالکیت
ایں ہا باید برد و ایں رویت بصیرت است و در آخرت بشرف رویت بصر مؤمنان
را مشرف خواہد ساخت قولہ علم منك انك لاتصبر عنه فاشهدك
ما بر نرمنه ۵ یعنی دانست او تعالےٰ کہ ترا شوق لقاء او است سبحانہ پس ظاہر
کرد ترا آثار قدرتِ خود۔ ایں معرفت تتمہ معرفت اول است یعنی ہر گاہ اشتیاقِ
بندگانِ خود بدیدار خود دید امر فرمود بدیدن او در پردہ مکونات و عجائب مخلوقات
و دیدار حقیقی را موقوف بر دار الجزا نمود۔ قولہ لما علم الحق منك وجود الملل
لوّن لك الطاعات و علم ما فیك من وجود الشره فجرها علیك فی
بعض الاوقات لیکون همتك اقامة الصلوٰة لا وجود الصلوٰة فما کل نا
مصلٍ مقیمٌ ۵ یعنی ہر گاہ دانست او تعالےٰ سستی و سآمت تو انواع مختلف
کرد طاعات را و ہر گاہ دانست در تو حرص بر اں مقرر کرد برائے ادائے آن
اوقات معینہ برائے اینکہ باشد مطلب تو از نماز بر پا کردن نماز نہ صورت نماز
زیرا کہ نیست ہر نماز گذار بر پا کنندۂ آں۔ در ایں معرفت حضرت شیخ اسرار غامضہ
بیان فرمود و آں اینکہ طاعات را مختلف الانواع آفرید نماز را صورتے و روزہ را
صورت دیگر زکوٰۃ را صورتے و حج را صورتِ دیگر و علیٰ ہذا القیاس مقصود ازیں
تنوع آنکہ عامل طاعت در سآمت و سستی نیفتد کہ ہر لون را طعم علیحدہ است

واگر طاعات بر یک نوع بودی ہر آینہ عامل آں در سآمت وتوانے ازاں شدی
دوم اینکہ ہر گاہ او تعالےٰ حرص بندہ بر فعل طاعات دید آں را موقت باوقات
مخصوصہ گردانید برائے نماز پنج وقت در شبانہ روز مقرر فرمود و برائے صیام
در سال یک ماہ و ہمچنیں برائے زکوٰۃ و برائے حج در عمر یک بار بجہۃ آنکہ مقصد
او تعالےٰ از نماز بر پا کردن نماز است بآداب ظاہری و باطنی آداب ظاہری
طہارت بدن و ثیاب و مکان و ترتیل قرأت و اطمینان در ادائے ارکان وغیرہ
وآداب باطنی طہارت قلب از خطرۂ ماسوی اللہ تعالےٰ وکمال استکانت و خشوع
بدرگاہ او تعالےٰ و تدبر در معنائے قرأت وغیرہ واگر برائے نماز وقتی معین نبودی
وہر گاہ کہ خواستی کردی مراعات ایں آداب بجا نیامدی۔ بداں اے عزیز ہر جا کہ
در قرآن کریم امر بنماز آمدہ لفظ اقامت با و شامل است اقم الصلوٰۃ واقیموا
الصلوٰۃ واقام الصلوٰۃ ویقیمون الصلوٰۃ وغیرہ و ہر جا کہ نکوہش بیخبراں
آمدہ آں لفظ اقامت آنجا شامل نیست چوں فویل للمصلین الذین
ھم عن صلواتہم ساھون پس مقصود از نماز ادائے نماز است نہ خواندن
صورت نماز۔ قولہ الصلوٰۃ طہرۃ للقلوب من ادناس الذنوب ہ یعنے
نماز پاکی دلہا است از چرک ہائے گناہاں۔ در حدیث شریف وارد است
انما مثل الصلوٰۃ کمثل نھر عذب یمر بباب احدکم یقتحم فیہ
کل یوم خمس مرات فما ترون ذلک ابقی من درنہ شیئاً۔
قولہ واستفتاح لباب الغیوب ہ یعنی نماز کلید است برائے دروازہ اسرار
زیرا کہ دلہا ہر گاہ ببرکت ادائے نماز مصفی می شوند ہر آینہ اشراق انوار اسرار
دراں منعکس می گردد۔ قولہ الصلوٰۃ محل المناجات ہ یعنی نماز جائے
مناجات و نیاز بندہ است با پروردگار خود۔ زیرا کہ در نماز دعا و ثنا و تسبیح و

Marfat.com

تقدیس او تعالےٰ است وجائے طلب صراط مستقیم وجائے پناہ خواستن از عذاب جحیم است. قولہ ومعدن المصافات ہ یعنی نماز محل صفائی دل است. ہرگاہ مصلی بحضور ادائے نماز کند جمیع غم والم دنیا از دلش می رود و تعلقات ماسوائے اللہ تعالےٰ کہ بمنزلہ زنگ است از دل مصلی زائل میگردد قولہ تتسع فیھا میادین الاسرار ہ یعنی در نماز فراخ می شوند میدان ہائے اسرار۔ اسرار الٰہی کہ بر قلب سالک وارد می شوند وبسبب مشغولے محل ظہور آں نمی شود در نماز کہ آں مشغولے برطرف می شود اسرار وانوار جلوہ گر می گردند۔ قولہ وتشرق فیھا شوارق الانوار ہ یعنی ظاہر می شود در نماز لمعان انوار۔ چونکہ معنای ایں شش جملہ بہم متقارب است وحضرت شیخ ایں جمل را از فوائد نماز شمردہ پس معلوم شد کہ مراد از ادائے نماز حصول ایں جملہ ہا است نہ صورت نماز وبطریق مفہوم مخالف اشارہ است کہ اگر کسے را در ادائے نماز ایں حقائق دست نہ دہند نماز او را صورت است بغیر حقیقت وجسد بغیر روح در معرفت سابق فرمودہ بود لیکون ھمك اقامۃ الصلوٰۃ لا وجود الصلوٰۃ گویا کسے سوال کرد کہ حقیقت واقامت صلوٰۃ چیست در جواب فرمود حقیقت صلوٰۃ حصول ایں جملہ ہا است۔ در حدیث شریف وارد است اعبد اللہ کانك تراہ فان لم تکن تراہ فانہ یراك۔ وازیں وجہ سرور عالمیان صلے اللہ علیہ وسلم فرمود وقُرّۃُ عینی فی الصلوٰۃ وچرا قرۃ عین بندہ در نماز نباشد کہ لقاء پروردگار خود بنور بصیرت می کند ودیدن محبوب محب را روشنی چشم وخشنودی دل است. قولہ علم وجود الضعف منك فقلل اعدادھا وعلم احتیاجك الی فضلہ فکثر امدادھا ہ یعنی دانست پروردگار تو ضعف تو پس کم کرد عدد نماز را و

دانست بسیاری احتیاج تو بلطف او تعالےٰ پس بسیار کرد ثواب آن۔
در حدیث اسراء واقع است کہ نماز در اوّل وہلت پنجاہ نماز در یک روز حکم
شد باز بہ تردد حضرت موسیٰ علی نبیّنا و علیہ الصلوٰۃ والسلام دفعہ بدفعہ کم شدہ
کہ عدد نماز بہ پنج رسید و ثواب آں ہماں پنجاہ است لان الحسنۃ بعشر
امثالہا وہمین است مقصود حضرت شیخ کہ بسبب ضعف تو عدد نماز کم
کرد و بسبب کثرت احتیاج تو بکرش ثواب آں زیادہ ساخت وھذا من
کمال احسانہ علینا۔ قولہ متی طلبت عوضا علی عمل طولبت بوجود
الصدق فیہ ویکفی المریب وجدان السّلامۃ ۵ یعنی ہرگاہ خواستی
عوض عمل خود خواستہ خواہد شد از تو صدق و اخلاص دراں عمل و کافی است
آں شخص را خلاصی بسلامت۔ حضرت شیخ ایں معنا را مکرر در معارفِ خود
بیان می فرماید و حقیقت ہمیں است کہ بغیر فضل او تعالےٰ نجات محال است
و آں کس کہ بر عمل خود جزا خواہد حق تعالےٰ از او دراں عمل اخلاص خواہد و کجا
است اخلاص کہ او طالب جزا است از ایں جہت بزرگان فرمودہ اند کہ اعمال
مایان بطلب عفو زیادہ تر محتاج اند از طلب قبول پس دراں صورت کہ تو
جزا خواہی واو تعالےٰ اخلاص خواہد اگر رائساً برائیں خلاصی یابد کہ لا لہ ولا علیہ
پس ایں نہایت غنیمت است برائے او۔ قولہ لا تطلب عوضا علی
عمل لست لہ فاعلا یکفی من الجزاء لک علی العمل ان کان لہ
قابلا ۵ یعنی مطلب جزاء عمل خود کہ تو فاعل آں نباشی کافی است ترا در جزاء
عمل ایں کہ عمل تو قابلِ قبول درگاہِ او گشت۔ چونکہ بحکم واللہ خلقکم و
ما تعملون خالق افعالِ عباد و موجد آں او تعالےٰ است پس ترا نمی رسد کہ
جزا خواہی بر عملی کہ تو عامل آں نباشی اگر عمل تو لائق قبول او تعالےٰ گشت ایں

Marfat.com

نہایت شرف و غایت احسان اوست تعالےٰ وتقدس ۔ قولہ اذا اراد ان یظھر فضلہ علیک خلق ونسب الیک ہ یعنی ہرگاہ اوتعالیٰ خواہد کہ فضل خود بر تو ظاہر گرداند تخلیق عملی می کند و آں عمل را نسبت بتو می کند۔ ہرگاہ بندہ عمل خیر کند و داند کہ ایں عمل اوتعالےٰ آفرید و مرا توفیق آں اوداد آں عمل قبول می گردد واگر بندہ آں عمل را منسوب بخود کند۔ آں عمل از درجۂ اجابت دور می افتد قال سھل التستری رضی اللہ تعالےٰ عنہ اذا عمل العبد حسنۃ وقال یارب انت بفضلک استعملت وانت اعنت قال اللہ یاعبدی انت اطعت وانت تقربت واذا قال انا عملت و انا تقربت اعرض اللہ تعالیٰ عنہ وقال یاعبدی انا وفقت وانا اعنت واذا عمل سیئۃ وقال یارب انت قدّرت غضب المولےٰ وقال یا عبدی بل انت اسأت وجھلت واذا قال رب انا ظلمت نفسی اقبل المولیٰ وقال یاعبدی انا قضیتُ وانا قدرتُ وقد غفرتُ ۔ قولہ لا نہایتہ لمذامّتک ان ارجعک الیک ولا تفرغ مدائحک ان اظھر جودہ علیک ہ یعنی بدی ترا نہایت نیست اگر ترا منسوب باعمال خود کند و نہایت ندارد خوبی تو اگر ظاہر ساخت احسان خود بر تو۔ اگر بندہ را نسبت بہ اعمالش کرد و رویش بسوئے نفس او داد پس ایں نشان راندن اوست از درگاہش کہ از ظلوم وجہول بجز ظلم وجہل دیگر چہ آید واگر او را نسبت بخود کرد و متکفل امور او لطف خود فرمود پس مدائح او را انتہا نخواہد بود۔ قولہ کن باوصاف ربوبیۃ متعلقاً وباوصاف عبودیتک متحققاً ہ یعنی باوصاف ربوبیت او تعالےٰ متعلق شود و باوصاف عبودیت خود متحقق ۔ یعنی وجود ولوازم وجود جملہ را عاریت شمردن وجود و عزت وبقاء و

Marfat.com

قدرت وغنی وتمامی اوصاف خودرا ازاوصاف اوتعالےٰ وان وایں انوقت
متحقق شودکہ خودرا بندۂ ناچیزدانی قولہ منعك ان تدعی مالیس لك
ممّا للمخلوقین افیبیح لك ان تدّعی وصفہ وھو رب العٰلمین ۵
یعنی منع فرمود ترا از دعواکردن برآں چیزکہ دیگر مردم راست آیا جائز میشود
مرترا کہ دعواکنی وصف اوتعالےٰ راوحال آنکہ اوپروردگار عالم است۔ایں
معرفت حضرت شیخ اصل مطالب کتاب وغایت مقصود اولوالباب
است مقصوداز ین اینکہ بندہ رانمی سزد کہ در ملک غیر تصرف کند چونکہ در
ملک مخلوقین تصرّف ودعوے جائز نیست چطور جائز می شود ترا کہ شرکت
درصفات باری تعالےٰ کنی یعنی جمیع صفات عبد درحقیقت خالق اوراست
وملک اوست پس دعوٰے صفتی ازاں برائے خود دخول در ربوبیت و شرک
طرفیت است وعبد بیچارہ سراسر معیوب است خوش گفتہ است درعربی

اذا قلت ما اذنبت قالت مجیبۃ وجودك ذنب لایقاس بہ ذنب

نقل شیخ ابویزید بسطامی رضی اللہ عنہ مشہوراست وآن اینکہ یحیٰی بن
معاذ اورا شبے دیدازاوّل شب تاقریب صبح برانگشتانِ پائے استادہ و
پاشنہ ہائے آں بالاکردہ وزنخ رابسینہ چسپانیدہ وچشم خودرابرمحل سجدہ
بستہ قریب صبح سجدۂ طویلہ کردہ بعدازاں فرمود الٰہی کسانے ترا طلب کردند
آنہارا قوت رفتار بردے آب وپریدن برہوا دادی پس بآں راضی شدند
ومن پناہ می خواہم بتوازان وکسانے طلب کرد ترا طی زمین کرامت کردی
دادی تاکہ بیست وہفت قسم کرامت بیان کرد ناگاہ نظرش برمن افتاد
گفت یحیٰی ہستی گفتم بلے گفت کے آمدی ایں جا گفتم وقتے گذشتہ پس
خاموش شد گفتم اے شیخ چیزے بیان فرما مرا گفت چیزے برائے صلاح

Marfat.com

تو می گویم مرا بر عجائب ملکوت سموات والارض از عرش الے ماتحت الثریٰ
وجنت ہا وانواع نعیم آں گذرداد باز گفت ازیں چہ چیز پسند کردی ہر چہ
خواہی بگو گفتم ازایں عجائب ہیچ چیز پسند من نشد کہ آں را از تو خواہم
گفت تو خاص بندہ مائی عبادت من برائے من کردی باخلاص چنیں
اچناں ترا خواہم داد یحییٰ بن معاذ گوید عرض کردم اے شیخ چرا معرفت
او نخواستی کہ ترا در خواستن اختیار داد پس بغضب شد شیخ و بر من نعرہ
زد و گفت از سبب غیرت من بر او خوش ندارم کہ معرفت او سوائی ذات
پاک او را باشد۔ قولہ کیف تخرق لک العوائد وانت لم تخرق
من نفسک العوائد ہ یعنی چطور ترا کرامت خرق عادات دادہ شود و
حال آنکہ تو در وجود خود از عادت ہائے خود نہ برآمدہ۔ مثل مشہور مَنْ خَرَقَ
عَادَةً خُرِقَ لَهٗ عَادَةٌ۔ تاکہ بندہ از عوائد و عادات نفس خود نہ برآمدہ
خرق عادات و کرامات او را دادہ نمی شوند یعنی تاکہ نفس انسان مشغوف
شہوات معمولی خود است از لوازم بشریت امید خرق عادات داشتن
سفاہت است نقل است ابو العباس گوید پرسیدم از شیخ خود ابو القاسم
بن رویل رحمہما اللہ تعالےٰ مرا چیزے بیان فرما کہ تفریح غم ازاں شود
گفت در ایام طلب کسے را بمن ستودند بر بعض از سواحل بحر کہ آنرا ابی الخیار
می گفتند رفتم یافتم او را بر ساحل بحر سلام کردم جواب داد نشستم
نہ او تکلم کرد نہ من کہ وقت نماز رسید چند نفری از اطراف پیدا شدند و او
را امام کردند نماز خواندیم متفرق شدند و کسی با کسی چیزے نگفت شیخ
بر جائے خود نشستہ بود من ہم نشستہ تاکہ وقت نماز آمد باز جماعۃ حاضر
شدند و نماز بجماعت خواندند و متفرق شدند بغیر تکلم تاکہ وقت عصر آمد باز

جماعہ حاضر شدند و بعد نماز تا مغرب گفتگو درمیان خود در باب سیر صالحین و معارفہم کردند و مغرب خواندند سہ روز بہمیں نوع گذشت در دلم آمد کہ از مسئلہ شیخ را بپرسم عرض کردم کہ از مسئلہ می پرسم گفت بپرس اما قوم در من بنظر کردہ مگر نیستند گفتم اے شیخ کدام وقت میداند مرید کہ من مریدم جواب نداد و روگردان شد روز دوم ہم پرسیدم جواب نداد سوم روز مرا گفت اے نادان چنیں مگو شاید تو از اول قدم مریدی پرسی کہ می گذارد درایں راہ گفتم آری گفت کہ چہار خصلت در او پیدا می شود طی زمین کہ زمین را در یک قدم طی کند و بر آب برود و از غیب بخورد و دعایش مردود نباشد پس درایں وقت گفتہ می شود کہ او قابل مریدی شد و آنچہ تو پرسیدی پس اگر بداند کہ من مریدم ساقط می شود نام او از دفتر مریدان

قولہ ما الشان وجود الطلب انما الشان ان ترزق حسن الادب ۵ یعنی شان مرید نیست خواستن بلکہ لائق شان مرید آن است کہ طریقہ ادب را نگاہدارد۔ بداں کہ نزد کمل محققین خواستی چیزے را از او داخل سوء ادب می دانند و تفویض کلی با و تعالےٰ می نمایند۔ قولہ ما طلب لک شیٔ مثل الاضطرار ولا اسرع بالمواهب اليك مثل الذلة والافتقار ۵ یعنی نخواستہ است او تعالےٰ برائے تو ہیچ چیز بہتر از مسکنت و نہ جالب تر عنایات او تعالےٰ بسوئے تو مثل عجز و انکسار مقصود حضرت شیخ درایں معرفت آں کہ سالک را بہتر از اضطرار و عاجزی و یگر چیزے نیست و ذلۃ و افتقار لطائف و مواہب او تعالےٰ را بخود می کشند۔ خاصیت اضطرار قبول کردن دعائے مضطر است قولہ تعالےٰ امن یجیب المضطر اذا دعاہ و یکشف السوء و اضطرار ترک

دعوٰے خودی است یعنی از حول و قوۃ و طاقت خود دُوری جوید و بہ ذل و افتقار و عاجزی و انکسار خود را باو سپارد این است حاصل معنای عبارات قوم درایں مقام فافہم نصرت بعد ذلت است ولقد نصرکم اللہ ببدر وانتم اذلۃ۔ قولہ لو انک لا تصل الیہ الا بعد فناء مساوی ک و محو دعاوی ک لم تصل الیہ ابدًا ولکن اذا اراد ان یوصلک الیہ غطّٰی وصفک بوصفہ ونعتک بنعتہ فوصلک الیہ بما منہ الیک لا بما منک الیہ۔ یعنی اگر تو نہ رسی او تعالٰے مگر پس از نفی بدی ہائے تو و محو ادعا ہائے تو کاہی باو نخواہی رسید مگر اگر او خواہد کہ ترا او اصل کند می پوشد اوصاف تو در اوصافِ خود پس می رساند ترا بخود بدانکہ از او بتو رسید نہ بدانکہ از تو باو رسید۔ تفصیل ایں اجمال آنکہ بندہ ہر چند بمقام اعلےٰ رسد حدوث و امکان و لوازم آں صفت ذاتے اوست و ما بالذات لا ینفک عن الذات پس اگر سالک خواہد کہ من بعد فناء نقائص خود و انتفائے دعوٰے ہائے خود باو خواہم رسید ایں خیال محال را باید کہ از دل دُور کند کہ ایں خواہش خود سنگ راہ ایں منزل است ہر کہ وصول خواہد وصول نیابد۔ ایں دولت بخواستن نیست ؎

ایں سعادت بزورِ بازو نیست تا نہ بخشد خدائے بخشندہ

مگر اگر او تعالٰے خواہد کہ ترا بخود راہی دہد اوصاف ناقصۂ ترا باوصاف کاملہ خود می پوشاند کار خود می کند نیک نام ترا در حدیث قدسی وارد است ما زال العبد یتقرب الیّ بالنوافل حتی احببتہ فاذا احببتہ کنت سمعہ الذی یسمع بہ وبصرہ الذی یبصر بہ ویدہ الذی یبطش بہا ورجلہ الذی یمشی علیہا وعند ذلک لا تکون لہ

ارادۃ ولا اختیار الا ما اختارہ لہ مولاہ۔ قولہ ولا جمیل سترہ لم یکن عملہ اھلا للقبول ہ یعنی اگر نمی بود پردہ پوشی او تعالے ہیچ عمل لائق قبول درگاہش نمی گشت۔ چونکہ بندہ بالطبع بعمل خود خشنود و نظرش بر خود است کہ نسبت عمل بخود می کند و بعضی را نظر مقصود بر محامد خلق می شود و ایں شرک خفی است قادح در بندگی او یحیی بن معاذ فرمودہ مسکین ابن آدم جسمہ معیوب و قلبہ معیوب یرید ان یخرج من معیوبین عملا بلا عیب۔ پس اگر او پردہ پوشی عیوب نکند ہیچ گاہ عمل قابل قبول نخواہد شد۔ قولہ انت الی حلمہ اذا اطعتہ احوج منک الی حلمہ اذا عصیتہ ہ یعنی تو بسوئے بخشیدن او در طاعت زیادہ محتاج تری از بخشیدن او در حال معصیت۔ بندہ در وقت طاعت نظر بہ خود و عمل خود دارد و آنرا پسند می دارد و ایں معنا خلاف غیرت حضرت احدیت است و در وقتِ معصیت شرمندہ و ذلیل است و ایں معنی مقصود از عبد است در حضور مولائے خود پس حلم او تعالے را احتیاج در وقتِ طاعت زیادہ از وقت معصیت است قال ابو یزید رضی اللہ تعالے عنہ توبۃ المعصیۃ واحدۃ وتوبۃ الطاعۃ الف توبۃ۔ قولہ الستر علی قسمین ستر عن المعصیۃ وستر فیہا فالعامۃ یطلبون من اللہ تعالے الستر فیہا خشیۃ سقوط مرتبتہم عند الخلق والخاصۃ یطلبون من اللہ تعالیٰ الستر عنہا خشیۃ سقوطہم من نظر الملک الحق ہ یعنی پردہ پوشی حق تعالے بر دو قسم است پردہ پوشی از گناہ است و پردہ پوشی است در گناہ پس عامۂ مردم

Marfat.com

از او تعالیٰ می خواہند پردہ پوشی در گناہ از خوف آں کہ اگر کسے آں را
بیند ہر آئینہ کم خواہد شد منزلہ ما در نظر او و خواص می خواہند پردہ پوشی
از گناہ از خوف آنکہ کم خواہد شد منزلہ ما در نظر او تعالےٰ جلشانہ عوام متصوفہ
کہ تصنع در عبادات می کنند و تزین خود ہا در نظر خلق واز خدای خواہند پردہ
پوشی در گناہ تا کہ خلق را اطلاع گناہ و معاصی او نشود کریمہ یستخفون من
الناس و لا یستخفون من اللہ وھو معھم اذ یبیتون ما لا یرضی
من القول روی عدی بن حاتم رضی اللہ عنہ عن رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وسلم انہ قال یؤمر یوم القیٰمہ بناس الی الجنۃ
حتی اذا دنوا منہا ونظروا الیہا واستنشقوا ریحہا وما اعد
اللہ لاھلہا نودوا ان اصرفوھم عنہا فلا نصیب لھم فیہا قال
فیرجعون بحسرۃ ما رجع الاولون بمثلہا فیقولون یا ربنا لو
ادخلتنا النار قبل ان تریناما اریتنا من ثوابک وما اعددت
فیہا لاولیاءک کان اھون علینا قال ذلک اردتُ بکم کنتم
اذا خلوتم بارتکمونی بالعظائم واذا لقیتم الناس لقیتموھم
مخبتین تراءون الناس بخلاف ما تعطونی من قلوبکم ھبتم
الناس و لم تھابونی الی آخر الحدیث۔ قال ابن عباس رضی اللہ
تعالیٰ عنہما قولہ تعالیٰ یعلم خائنۃ الاعین وما تخفی الصدور
ھو الرجل تمر بہ المرأۃ فی القوم فیریھم انہ یغض بصرہ عنہا
ویرد انہ یطلع علی عورتھا ویقدر علیہا۔ ایں احوال اکثر گرفتاران
ہوا و ہوس است خصوصاً کسانیکہ بر خود جامۂ صلاحی درست کردہ ماند
وکسانے کہ بندگان خاص الٰہی اند واز شر نفس رستہ اند آنہا ستر از گناہ

Marfat.com

می خواہند کہ درحضور ملک جبار شرمندہ نشوند و بہ مدح وذم مردم کاری ندارند

قولہ من اکرملك انما اکرم فیك جمیل ستره فالحمد لمن سترك

لیس الحمد لمن اکرملك ومشکرك یعنی ہرکہ ترا تعظیم کرد درحقیقت تعظیم تو پردہ پوشی او تعالیٰ کرد پس ثنا آں راست کہ پردہ پوشی تو کرد نہ آنرا کہ تعظیم تو کرد۔ بداں کہ تعظیم خلق بنی است بر ستر جمیل او تعالےٰ سبحانہٗ ترا واگر حصۂ از قبائح تو کہ او تعالےٰ را ظاہر است بر خلق ظاہر کند کسے تعظیم تو نخواہد کرد بلکہ در اہانت خواہند کوشید پس ترا باید کہ در وقت تعظیم خلق شکر حق بجا آری واز کردہ خود پشیمان وشرمندہ باشی نہ اینکہ بآں مغرور شدہ خود را چیزے دانی واستحقاق تعظیم برائے نفس خود تصور کنی۔ قولہ

ما صحبك الا من صحبك وهو بعیبك علیم ولیس ذلك الا

مولاك الكریم خیر من تصحب من یطلبك لا لشیئ یعود منك

الیه یعنی صحبت باتو نکردہ است مگر آنکہ باوجود علم او بر عیوب تو مصاحب تو گشتہ وآں نیست مگر پروردگار کریم تو وبہترین اصحاب آنست کہ ترا خواہد نہ بجہت نفعی کہ از طرف تو باو عائد گردد پس مرہون احسان چنیں مولائے کریم کہ عیوب ترا دیدہ دانستہ باوجود آں باتو پیوند مصاحبت نگسستہ وبہترین اصحاب آنکہ او را غرضی در خیر تو نباشد وآں نیز ہماں مولائے کریم است

قولہ لو اشرق لك نور الیقین لرأیت الآخرة اقرب الیك من

ان ترحل الیها ولرأیت محاسن الدنیا قد ظهرت كسفة الفناء

علیها یعنی اگر ظاہر شود بر تو نور یقین البتہ می بینی آخرت را نزدیک تر از اینکہ تو بسوئے او سفر کنی وی بینی نعمتہائے دنیا را کہ ظاہر شدہ است بروے تاریکی فناء بدانکہ نور یقین نوریست کہ بحصول او تمیز حق د

Marfat.com

باطل وفانی وباقی وحسن وقبح اشیاء علی ما ہی علیہ گردہ بتوانے چونکہ
دنیا باطل ولہو ولعب است وصورت بے معنی ومتاع قریب الفنا است بطلان
وفناء دنیا وحقیقت عقبیٰ وقوام ودوام آن وقرب آن بحکم کلُّ ما ھو آتٍ
قریبٌ بہ برکت نور الیقین بحق الیقین دانی روایت کرد انس بن مالک
رضی اللہ تعالےٰ عنہ کہ ملاقی شد جوانے از انصار حارثہ نام مرحضرت رسالت پناہ
را صلے اللہ علیہ وسلم فرمود کیف اصبحت یا حارثہ قال اصبحت مؤمنا باللہ
حقاً قال انظر ما تقول فان لکل قول حقیقۃ فقال یا رسول اللہ عزفت
نفسی عن الدنیا فاسہرت لیلی واظمأت نہاری وکانی بعرش ربی
بارزًا وکانی انظر الی اھل الجنۃ یتنازرون فیہا وکانی انظر الی
اھل النار یتعاوون فیہا فقال ابصرت فالزم عبدٌ نور اللہ الایمان
فی قلبہ قال یا رسول اللہ ادع اللہ لی بالشہادۃ فدعا لہ رسول
اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فنودی یوما فی الخیل یا خیل اللہ ارکبی
فکان اول فارس رکب واول فارس استشہد فبلغ امّہ ذلک
فجاءت الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقالت یا رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وسلم اخبرنی عن ابنی حارثۃ فان یک فی الجنۃ
فلن ابکی ولن اجزع وان یک غیر ذلک بکیتُ ما عشتُ فی الدنیا
فقال صلے اللہ علیہ وسلم یا ام حارثۃ انہا لیست بجنۃ ولکنہا
جنۃٌ فی جنان وحارثۃ فی الفردوس الاعلیٰ فرجعت وھی تضحک
وتقول بخٍ بخٍ لک یا حارثۃ۔ **قولہ** ما حجبک عن اللہ وجود ہو جودہ
معہ ولکن حجبک عنہ توہم موجود معہ یعنی محجوب نکردہ ترا از او تعالےٰ وجود کدام موجودی مگر محجوب کردہ است ترا از او تعالیٰ خیال

Marfat.com

موجودی با او - بدانکہ قبل ازیں در اوّل کتاب مکرر گزشت کہ دنیا را اگرچہ وجودی
است وجود ظلی است و در حقیقت عدم است کہ بشکل وجود ظاہر شدہ پس چونکہ
در حقیقت وجودی نیست پس حجاب عبد چہ چیز خواہد بود آری آں عدم کہ تعبیر
ازاں بظل کردہ می شود و در خیال او آن چیزے است آں خیال او را حجاب
است پس چنانچہ سایہ درختی در آب مانع مرور کشتی ہا نمی تواند شد ہمچنیں
استعمال متاع دنیا اہل اللہ را از سیر الی اللہ مانع نمی تواند گشت و آنکہ
سایہ را سد راہ دانستہ واز سلوک محروم می ماند شامت خیال باطل اوست

قولہ لولا ظہور ۲ فی المکوّنات ما وقع علیہا وجودا بصار لو ظہرت
صفاتہ ۱ ضمحلت مکوناتہ ۵ یعنی اگر نمی بود ظہور او تعالےٰ در مخلوقات
واقع نمی شد بر مخلوق وجود دیدن زیرا کہ اگر ظاہر می گشت صفات او تعالےٰ
نابود می گشت مخلوق او۔ دراین عبارت نوعی اغلاق است حاصل معنی
اینکہ مخلوقات او کہ در دیدن می آیند بسبب ظہور نور وجود اوست دران کہ
سایہ فرع اصل است و آفتابے کہ در آینہ و آب صاف دیدہ می شود عکس
آفتاب حقیقی است اگر آں نمی بود نظر کس بر آں نمی افتاد و دیدہ باشی کہ در
شعاع آفتابے کہ از روزن خانہ می افتد ذرات بے حساب زیر و بالا می روند
چونکہ از خط شعاعی بر طرف می شوند در سایہ معدوم میگردند کہ در نظر نمی
آیند و با وجود این ظہور اگر صفات او تعالےٰ بکلی بر اں عدمیات جلوہ گر گردد
متلاشی و پراگندہ و نابود می گردند فلما تجلّی ربّہ للجبل جعلہ دکّا
وخرّ موسیٰ صعقا۔ قولہ اظہر کل شیئ لانہ الباطن و طوی وجود
کل شیئ لانہ الظاہر ۵ یعنی ظاہر ساخت ہر چیز را کہ او تعالےٰ باطن
است و مخفی ساخت وجود ہر چیز را کہ او تعالےٰ ظاہر است. بدانکہ ظاہر و

Marfat.com

باطن ہر دو از اسماء الٰہی اند جلشانہ پس مقتضائے اسم الباطن آنکہ باطن اوست
و بس و ماسوی ظاہر است و مقتضائے اسم الظاہر آنکہ ظاہر اوست و بس و
ماسوی باطن است یعنی در ہر صفتی کہ جلوہ گری شود ہماں صفت در او حقیقی
است و ماسوای او بطریق ظلیت در عکس او ظاہر میگردند۔ قولہ اباح لك
ان تنظر ما فی المکونات وما اذن لك ان تقف مع ذوات المکونات
قل انظروا ماذا فی السموات فتح لك باب الافہام ولم یقل انظروا
السموات لئلا یدلك علی وجود الاجرام یعنی اجازت دادہ است ترا او
تعالے کہ نظر کنی آنرا کہ در مخلوقات است و اجازت ندادہ است کہ دیدن تو منحصر
بر صورت مکونات باشد قل انظروا ماذا فی السموات گشادہ است بر تو دروازہ
فہم در لفظ فی و نفرمود وا انظروا السموات تاکہ دلالت نشود ترا بر وجود اجسام۔
چونکہ عالم جملہ دال است بر وحدانیت او تعالے و مصنوعات دال اند بر صانع
قدیم حکیم پس باید کہ نظر تو منحصر بر صورت مخلوق نشود و در عجائب تکوین آں فرد
نمانے بلکہ باید کہ خالق آنرا در ان ببینی در کریمہ ماذا فی السموات اشارہ است
باین مدعا یعنی بنظر تدبر نظر کنید در آنچہ در آسمانہا است از دلالت آثار بر
مؤثر و مصنوع بدیع بر صانع حکیم مقصود دیدن آسمان و زمین نیست مقصود
دلالت اجرام است بر خالق آن و فی کل شیئ لہ آیۃ تدل علی انہ واحد
قولہ الاکوان ثابتۃ باثباتہ و ممحوۃ باحدیۃ ذاتہ یعنی مکونات
ثابت است باثبات او تعالے و نابود است بہ نسبت یگانگی ذات مقدس او
تعالے چونکہ عالم عدم است، اما باثبات او تعالے وجود ظلی پیدا کردہ است
کہ قابل خطاب گشتہ و در مقابلہ احدیت او تعالے نابود و ممحو است زیرا کہ
صفت احدیت اثنینیت را قبول نمی کند اگر ممکنات را وجود حقیقی بودے

Marfat.com

صفت احدیت براو تعالیٰ صادق نگشتی واذ لیس فلیس ولطائف المنن حضرت مصنف اشعار خوب دراین معنی فرموده است بنام کسے کہ مسمّی بحسن بود۔ شعر

حسن بان تدع الوجود باسرہ حسن فلا یشغلك عنہ شاغل
ولئن فهمت لتعلمن بانہ لاترك الا للذی هو حاصل
ومتی شهدت سواہ فاعلم انه من وهمك الادنی وقلبك ذاهل
حسب الالٰہ شهودہ لوجودہ والله یعلم مایقول القائل
ولقد اشرتُ الی الصریح من الهدٰی دلّت علیہ ان فهمت دلائل
وحدیث کان ولیس شیئ غیرہ یقضی بہ الاٰن اللبیب العاقل
لافخر وان لانسبة مثبوتة لیدام ذو ترکٍ و یُحمد فاعل

قولہ الناس یمدحونك لما یظنون نر فیك فکن انت ذامًا لنفسك لما تعلمہ منہا ہ یعنی خلق توصیف تو میکنند بسبب گمان آنکہ ترا نیک می پندارند پس باید کہ تو نفس خودرا بدانی کہ تو میدانی آنچہ او کردہ است ظن نیک خلق در تو بگمان است ودانستن تو اعمال ناشائستہ خودرا بہ یقین است وگمان مصادم یقین نمی تواند شد پس بمدح کسان خشنود شدن سفاہت است عارفان گفتہ اند اگر ترا گویند نیک مردی ہستی واین مقولہ پسند آید ترا از مقولہ دیگرے کہ گوید بد مردہستی پس تو یقین کن کہ بد مرد ہستی تو صالحان را کہ می ستودند بعجز ونیاز می گفتند اللّٰہم اجعلنی خیرا مما یظنون ولا تواخذنی بما یقولون واغفر لی ما لا یعلمون راقم آثم گوید حضرت والد این عبد ضعیف قدس سرہ ہمیشہ در وقت تعظیم خلق این دعا ورد زبان می داشتند۔ قولہ المؤمن اذا مدح اهتز حیاء من اللّٰہ تعالیٰ ان یثنی علیہ

Marfat.com

بوصف لا یشهده من نفسه یعنی مومن صادق در وقت ستودن خلق شرمنده می شود از او تعالےٰ باینکه ستوده شد بوصفے که او آں وصف را در خود نمی بیند۔ معنائ ایں معرفت آن است که از علامات مرد صادق الایمان ایں است که در وقت ستودن خلق غرق عرق خجالت و شرم گردد زیرا که او میداند که ایں اوصاف در من نیست و آں اوصاف را در حق خود چوں متسخر خلق می داند واز سخره خلق البته مرد دانا شرمنده میگردد۔ قوله اجهل الناس من ترك یقین ما عنده ظن ما عند الناس ه یعنی نادان ترین خلق آن است که بگذارد یقین خود را بر افعال قبیحهٔ خود به گمان نیک مردم۔ ایں معنا در معرفت سابق بتفصیل گزشت یحیی بن معاذ فرموده تزکیة الاسرار هجنة بك وجبهم لك عیب علیك۔ قوله اذا اطلق الثناء علیك ولست باهل فانت علیه بما هو اهله ه یعنی هرگاه مردم بر تو ثنا گویند و تو لائق آن نباشی پس ثنا گو بر پروردگار خود بآنچه او لائق آن است۔ چونکه در حقیقت وجود انسان و عمل او جمله مخلوق او تعالےٰ است پس نسبت ثناء بخلق مجازی است که بنده در حقیقت قابلِ ثنا نیست پس در ینصورت لازم که تو ثنائے حق گوئی بآں اوصاف که او لائق آن است که ایں جبر نقصان آن ثناء بیجا گردد۔ قوله الزهاد اذا مُدِحوا انقبضوا الشهود هم الثناء من الخلق والعارفون اذا مدِحوا انبسطوا الشهود هم ذلك من الملك الحق ه یعنی زاهدان را که ثنا خوانے می شود در قبض و غم می شوند که ثناء را از خلق می بینند و عارفاں را هرگاه که مدح می شود خشنود می شوند که آنرا از جانب حق تعالےٰ می بینند۔ چونکه نظر زاهدان بر خود است و از ریقهٔ انانیت نه رسته اند بلکه حسب مشاهده در بعض زهاد وقت رشتهٔ انانیت آں قدر زور می گیرد که جز خود را در مقام قرب نمی بینند

Marfat.com

ومستغرق خودپسندی انداما بهرحال از ثناء خلق بجهة آنکه مبادا از نظر خالق دور افتیم یا مبادا در نظر خلق خودپسند یا ثنا پسند نمائیم ناراض می شوند اما عارفان که خود را و خلق را از میان کشیده اند ثناء راجع باو میدانند و مثنی و مثنی علیه اورا میدانند پس از ثناء خلق منبسط می گردند که ثنا خوان او را ستوده است نه مارا از بعض عارفان ستودن خلق در حضور شان بلکه ستودن خود در کلام شان مردی است وجهش اینکه اینها درمیان نیند چنانچه از حضرت غوث الثقلین وحضرت ابوالحسن شاذلی وحضرت ابوالعباس مرسی وغیرهم منقول ومشهور است اما فرقے باید میان مدعی عرفان وواصل عرفان وآن فرق اینست اگر انکس از ذم خلق ظاهرا یا باطنا ناراض واز مدح خشنود گردد آں مدعی است واگر از ذم خسته وبمدح بسته نگردد آں واصل است واللہ اعلم۔ قولہ متی کنت اذا اعطیت بسطك العطاء واذا منعت قبضك المنع فاستدل بذلك علی ثبوت طفولیتك وعدم صدقك فی عبودیتك ۵ یعنے اگر باشے بنوعی کہ از دادن خشنود واز منع غمگین شوی پس ایں دلیل است بر نادانی وطفولیت تو ودروغگوئی در دعوائے عبودیت او تعالےٰ۔ ایں معرفت حضرت شیخ گویا بیان معرفت سابق است کہ زاہدان از مدح غمگین وعارفان خشنود می شوند وکاتب در شرح آں فرقے بیان کرد طفولیت در اینجا بمعنائے طفیلی است وآن انکس است کہ بغیر خواندن بر موائد خلق مے افتد گویا ایں کس طفیلی عارفان است وعارفان از عطا خشنود واز منع مقبوض نمی گردند کہ خود را از میان کشیدہ اند کریمہ لکی لا تاسوا علی ما فاتکم ولا تفرحوا بما اتکم شاہد حال ایں بزرگواران است قولہ اذا وقع منك ذنب فلا یکن سببا یایسك من حصول الاستقامۃ مع ربك فقد یکون

Marfat.com

ذلك آخر ذنبٍ قدّر علیك ۵ یعنی اگر از تو گناهی صادر شود پس آن گناه سبب ناامیدی تو نشود از حصول صدق و استقامت شاید که آن آخر گناهان باشد که بر تو در تقدیر نوشته اند۔ حضرت مصنف در اوّل کتاب نیز ہمیں مضمون بقولِ خود من علامة الاعتماد علی العمل نقصان الرجاء عند الزلل بیان فرموده بود۔ مزید بر آں در ایں معرفت آنکه امیدوار باشد که این آخر گناه است که بر من مقدر شده اند و شاید بعد ازیں دیگر بار در چاه ضلالت نیفتم۔ قوله اذا اردتَ ان یفتح لك باب الرجاء فاشهد مامنه الیك واذا اردتَ ان یفتح لك باب الخوف فاشهد مامنك الیه ۵ یعنی ہر گاه بخواہی که دروازه رجا بر روئے تو بکشاید پس حاضر کن در دل خود نعمتہائے ظاہر و باطن که از او تعالیٰ تر ا رسیده است و اگر خواہی که بکشاید بر تو دروازه خوف پس حاضر کن در دل خود نافرمانی ہائے خود که بآن درگاه مقدس کرده۔ چونکه خوف و رجا ہر دو بازوئے ایں راه اند چنانچه در اوّل کتاب ذکر شده در ایں معرفت حضرت شیخ طریق حصول ایں دو بازو بیان می فرمایند زیرا که نظر به تواتر نعم مولےٰ پے سبب استحقاق رجائے مغفرت و رضوان می آرد و نظر بر گستاخی و معاصی و نافرمانیہائے خود بآن درگاه مقدس خوف مؤاخذه شدید و نکال و خیم و عذاب الیم پیدا میکند

قوله ربما افادك فی لیل القبض مالم تستفده فی اشراق نهار البسط لاتدرون ایهم اقرب لکم نفعاً ۵ یعنی بسا اوقات در تاریکی قبض چیزے را بتو می بخشد که نمی یابی آں چیز را در روشنائی بسط نمی دانید که کدام یکے از قبض و بسط انفع است مر شما یاں را۔ ایں مضمون در معارف سابقه گذشته است که عارفان از بسط به قبض زیاده خشنود می گردند که در بسط حظ نفس است و در قبض حظ روح۔ قوله مطالع الانوار القلوب والاسرار

Marfat.com

یعنی جائے طلوع انوارِ الٰہی دلہا و اسرار اولیاء است ۔ انوارِ معرفت و شعشعاں حقیقت وحقایق طریقت بر قلب و سرِّ مرد مؤمن وارد میگردند نہ بر ظاہر بدن او چونکہ حق تعالےٰ آسماں را بہ شہب کواکب نگاہداشتہ است ہمچناں قلوب اولیاء خود را از وقوع خطرات ماسوی نگاہ می دارد در حدیث قدسی وارد است لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولکن یسعنی قلب عبدی المؤمن ۔ قولہ

نور مستودع فی القلوب مددہ من النور الوارد من خزائن الغیوب یعنی نورے کہ در دلہائے سالکان نہادہ است تزائد و مدد آں از اں نور است کہ معدنش خزائن غیوب صفات او تعالےٰ است ۔ مقصود از ایں معرفت آنکہ سالکان گماں نبرند کہ نور معرفت در دلہائے مایان دائمی و لازمی است بلکہ ایں نور را وقت بوقت مدد از انوار صفات ازلیہ از سمع و قدرت و بصیرت وغیرہ می رسد اگر آن مدد منقطع گردد آں نور قلوب منطفی خواہد شد آری روشنائی چراغ بمدد روغن چراغ است ۔ قولہ نور یکشف لک بہ عن آثارہ و نور یکشف لک بہ عن اوصافہ یعنی یک قسم نور است کہ بمدد آں کشف آثار و مکونات می شود و قسمی دیگر آن است کہ کشف اوصاف او تعالےٰ کند ۔ مقصود ازیں معرفت آنکہ حق تعالےٰ بندگانِ خود را دو قسم نور عطا می فرماید نور ظاہر کہ بآں نظر بصر در آثار و تکون مخلوق می شود و ایں چنداں نفاست ندارد الا من حیث انہ یستدل من الاثر علی المؤثر و من الکون الی المکون ۔ و نور باطن کہ بآں نظر بصیرت می کشاید و اوصاف او تعالےٰ بآں نور مدرک می شوند و آں نہایت خوشتر و چوں کبریت احمر کمیاب است کہ علم الیقین و محبت ذاتیہ ثمرات آں نور است ۔ قولہ ربما وقفت القلوب مع الانوار کما حجبت النفوس بکثائف الاغیار یعنی بسا اوقات جائے میگیرد قلوب سالکان

Marfat.com

باانوارِ معرفت چنانچہ محجوب و مستور می گردند نفوس غیر مزکیہ بکثافت تعلقات ماسوی اللہ تعالےٰ۔ مقصود ایں معرفت آنکہ قلوب و ارواح مومنین باطبع کشش بانوار معرفت می کنند و نفوس و ابدان بالطبع کشش بہ تعلقات اغیار میکنند گاہی باوجود تعلقات ماسوی اللہ تعالےٰ کہ نفس بسبب آں محجوب می ماند قلوب مؤمنین راجائے توطن باانوار و معرفتِ کردگار حاصل می شود و ماذلک علی اللہ بعزیز۔ **قولہ** ستر انوار السرائر بکثائف الظواہر اجلالاً لہا ان تبتذل بوجود الاظہار وان ینادی علیہا بلسان الاشتہار ۔ یعنی حق تعالیٰ بکمال لطف خود پوشیدہ است انوار معارف را بکثافت تعلقات ظاہریہ بہ سبب ہذا و تعظیم آن انوار از ذلت اظہار و اینکہ ندا شود برآں بآواز شہرت چونکہ حق تعالےٰ انوار معرفتِ خود در دل عبد مؤمن عطا می فرماید آں را در پردۂ تعلقات ظاہریہ آں عبد محفوظ و مستور می گرداند کہ نفائس خزائنِ شاہان ہمیشہ مستور از نظر اغیار می ماند و آن تعلقات خواہشاتِ بشریت است چوں اکل و شرب و نوم و نکاح و غیر ذلک از اں جہۃ کفار می گفتند مال ہذا الرسول یاکل الطعام و یمشی فی الاسواق لولا انزل الیہ ملک فیکون معہ نذیرا الآیۃ و دراں اسرارے است کہ واقف ازاں است اہل دل و یا خدائے دل ۔ **قولہ** سبحان من لم یجعل الدلیل علی اولیائہ الا من حیث الدلیل علیہ و لم یوصل الیہم الا من اراد ان یوصلہ الیہ ۔ یعنی پاکے است مر آن خدائے را کہ ظاہر نساختہ است ہیچ دلیل برائے شناخت اولیاء او مگر ازاں طریقے کہ دلیل اوست تعالےٰ و نمی رساند کسے را بہ اولیاء خود مگر آنرا

کہ خواستہ باشد رسانیدن او بخود۔ اے عزیز دلیل وشناخت او تعالےٰ
ہم باد تعالےٰ می شود بمضمون آفتاب آمد دلیلِ آفتاب ۔ گر دلیلت
باید از وے رو متاب ۔ ہمچنیں اولیاء او تعالےٰ کہ در قبابِ عزت
و غیرتِ او تعالےٰ مستور اند شناخت آنہا ہم بہ آنہا می شود تفصیل این
اجمال آنکہ ہر گاہ او تعالےٰ خواہد کہ کسی را شناخت ولیِ خود عطا فرماید می
پوشاند ازاں شخصی صفات بشری آں و ظاہری می سازد بر او صفات ملکی آں
ولی شیخ ابو العباس مرسی فرمودہ است معرفۃ الولی اصعب من
معرفۃ اللہ تعالیٰ فان اللہ تعالیٰ معروف بجمالہ وکمالہ وکیف
تعرف مخلوقاً مثلك یاکل کما تاکل ویشرب کما تشرب بدانکہ
اولیاء اللہ تعالےٰ اقسام اند بعضی اند کہ حق تعالےٰ آنہا را پوشیدہ است
از عوام وظاہر ساختہ است بر خواص وبعضی اند کہ پوشیدہ است آنہا را
از خواص وعوام وبعضے اند کہ ظاہر ساختہ است آنہا را بر خواص وعوام
وبعضی اند کہ در ابتداء ظاہری سازند و در انتہا می پوشانند وبعضے را در
ابتدا می پوشاند و در انتہا ظاہرے سازد وبعضے اند کہ معاملہ آنہا را از کرام
الکاتبین ہم پوشانیدہ اند شیخ الاسلام عبد اللہ انصاری فرمودہ است
الٰہی چہ کردی اولیاء خود را ہر کہ آنہا را شناخت ترا شناخت و نا ترا شناخت
آنہا را نشناخت حق سبحانہ وتعالےٰ چونکہ از شرب معیت جرعۂ باں
بر گزیدگان چشانیدہ مظہرین اوصاف خویش گردانیدہ است وایں
کمال اعتنا بحال آنہا است فبی یسمع وبی یبصر وبی یبطش درایں
محل اسرار واجب الاستتار است فہم من فہم فکلام الاولیاء
اشارات وبشارات ۔ قولہ ربما اطلعك علی غیب ملکوتہ و

Marfat.com

حجب عناك الاستشراف على اسرار العباده یعنی پسے اوقات
است کہ ترا از غیب ملک و ملکوت خبردار میکند و بر اسرار احوال بندگان
خود اطلاع نمی دہد۔ این تقاضائے کمال ستاری اوست سبحانہ و تعالے
کہ بر اسرار ملکوت خود آگاہی میدہد و بر عیوب قلوب بندگان خود آگاہی
نمی دہد کہ غیرت ستاری آنرا قبول نمی کند پس باین چنیں رب پاک پردہ
پوش آویختن و باو انس گرفتن و از ما سوی گسیختن سعادت است و
از او گریختن و نافرمان شدن شقاوت و محرومی است و معنائے دیگر
این معرفت آن کہ حق تعالے اولیاء خود را از نظر اغیار پوشانیدہ است۔
چنانچہ در معرفت اول گذشت و دراں معرفت اشارہ بآن است کہ این پوشانیدن
بجہتہ لطف است زیرا کہ اگر ظاہر سازد و اہل زمان باوجود ظہور بانکار روند موجب
نزول قہر و مقت خواہند شد فسبحانہ من حکیم علیم قولہ من اطلع علے

اسرار العباد ولم یتخلق بالرحمۃ الالہیۃ کان اطلاعہ فتنۃ علیہ
وسبب الجر الوبال الیہ ۵ یعنی ہر کہ آگاہی یابد بہ اسرار بندگان خدا و تخلق
برحمتہ الہیہ نکند این اطلاع در حق او فتنہ و سبب کشیدن وبال و گناہ خواہد شد
در این معرفت اشارہ است بآن کہ سالک را بتقاضائے اطلاع اسرار عباد نباید
بلکہ از آں پناہ خواہد کہ آں مرتبہ منزلۃ الاقدام است کہ دراں حالت تخلق باخلاق
رحمت ضروری است و در حق گناہ گاران و عاصیان دعائے رحمت خواستن
و از درگاہ الٰہی خلاصی جستن آں گرفتاران بر او فرض می شود و او غم شریک ہر نافرمان
باید شد چنانچہ حق تعالے غم شریک ہر نافرمان است و محسن الے من اساء الیہ
و اگر این رتبہ او را حاصل نشد البتہ خود را پاک و عالم را ناپاک خواہد دید و این بد
در حق او زہر قاتل و مقت کامل خواہد شد نجانا اللہ سبحانہ من ہذہ الورطۃ

Marfat.com

المهلكة روى عن علي بن ابيطالب كرم الله وجهه انه قال ان الله تعالى يقول للفقراء يوم القيمة الم تكونوا يرخص لكم في السعر الم تكونوا تبادرون بالسلام الم تكن تقضى لكم الحوايج لاجرلكم قد استوفيتم اجوركم سمع مالك بن دينار رضى الله عنه امرأة وهي تقول يا مراء فقال لها يا هذه وجدت اسمي الذي اضللته اهل البصرة۔ حضرت داؤد طائی رضی اللہ عنہ فرمودہ کنت في شيبتي فاسقا فلما كبرت صرت مرائيا والله للمرائي شر من الفاسق قوله استشرافك

ان يعلم الخلق بخصوصيتك دليل على عدم صدقك في عبوديتك یعنی خواہش شما اینکہ مردم از خصوصیات وتوفیق اعمال صالحہ شما خبردار شوند دلیل است کہ در بندگی بصداقت نیستی۔ خصوصیات بندہ توفیق عمل صالح یا علم باعمل الی غیر ذلک چونکہ ایں امور خالص لوجہ اللہ الکریم باید خواہش اطلاع مردم مبطل ومفسد آن عمل است زیرا کہ حق تعالے شرکت را در ہیچ امر قبول نمی فرمایند کہ او تعالے اغنی الشرکاء است ازیں وجہ آن خواہش دلیل عدم صداقت واخلاص است از جملہ پرسیدند کہ صدق چیست فرمود کتمان الطاعۃ شیخ ابو عبد اللہ رض فرمودہ است کل من لم یقنع في افعاله واقواله بسمع الله ونظره دخل عليه الرياء لا محالة سہل بن عبد اللہ فرمودہ است من احب ان يطلع الخلق على ما بينه وبين الله تع فهو غافل بداں کہ صلحا در کتمان اعمال صالحہ اعتناء شدیدی داشتند وآں را از ضروریات طریقت واخلاص می دانستند وقصص آنہا در ایں باب زیادہ از ان است کہ در ایں مختصر گنجد فنسئل الله العافية في الدين والدنيا والاخرة

قوله غيبت نظر الخلق اليك بنظر الله اليك وغيبت عن اقبالهم

علیك بشهود اقبالہ علیك یعنی پوش نظر خلق بسوی تو بعلم او تعالےٰ
بر حال تو و غائب شو از رجوع خلق بسوئے تو بمشاہدہ نظر رحمت حق تعالےٰ
بر تو۔ ایں معرفت گویا کہ تفصیل معرفت سابق است۔ مقصود آنکہ کسے کہ در عمل صادق
باشد خود را و خلق را از میان میکشد زیرا کہ می داند کہ علم خلق بر حال ما فانی و ناپائدار
و مبنی بر ظن است و علم حق بر حال ما باقی و مبنی بر یقین است پس ادنے را در
اعلےٰ نابود دانستہ التفات بآن نفیا و اثباتا نمی فرمایند و ہمچنیں حال در فقرہ
ثانیہ کہ اقبالِ خلق را بہ دیدن اقبال حق تعالےٰ می پوشاند و آن را اعتباری و وزنی
نمی دہند و مطمح نظر شان رضا طلبی او تعالےٰ است و ملاحظہ نظر خلق و اقبال مردم
منافی رضائے اوست سبحانہ کہ آن شرک فی العبادۃ است ازاں وجہ بفضلِ الٰہی
او نے را در اعلےٰ نابود کردہ اند ذٰلك فضل اللہ یؤتیہ من یشاء واللہ ذو الفضل
العظیم اے عزیز کسی کہ بر رضا جوئی خلق مبتلا می گردد از خیر دارین و راحت
قلب و توجہ الی اللہ محروم می گردد کہ رضائے خلق نہایت امر صعب است اگر
بعضی راضی شوند لامحالہ بعض دیگر ناراض خواہند بود لتبائن الطبائع و آنکہ راضی
است اگر من وجہ راضی باشد من وجہ ناراض خواہد بود لتبائن الاغراض نقل است
کہ لقمان حکیم رضی اللہ عنہ بر خرے سوار گشت پسرِ خود را گفت ہمراہم شو چوں
در بازار گذشتند مردم گفتند بہ بینید ایں شیخ را کہ خود سوار و بچہ اش را پیادہ
باخود می برد چوں ایں مقولہ شنیدند پسر را گفت تو سوار شو من پیادہ می روم چوں
او سوار شد گفتند بہ بینید ایں نادان را کہ خود سوار و پدرش پیادہ میرود چوں
ایں مقولہ ہم شنیدند باز ہر دو سوار شدند گفتند بہ بینید ایں بے رحمان را کہ بر یک
خر دو نفر سوار اند چوں ایں مقولہ ہم شنیدند ہر دو پیادہ شدند گفتند بہ بینید
ایں احمقاں را کہ پیادہ می روند و بر مرکب خود سواری نمی کنند و در ایں امر مقصود

حضرت لقمان رض فہمایش فرزند خود بود کہ معاملہ با خدائے خود راست کن واز گفتار ہائے خلق فارغ شو۔ طرزی افغان گوید ؎

ازیں زمانہ پُر فتنہ جائے فریاد است کہ ہر کہ ہر چہ کند در محل ایراد است
اگر سلام دہی گویدت کہ طامع شد وگر کنارہ کشی گویدت کہ شدا واست

الی آخر شعرہ۔ **قولہ**۔ من عرف الحق شہدہ فی کل شیئٍ ہ یعنی ہر کہ حق را شناخت می بیند او را در ہر چیز بمقصود ازیں حلول نیست کہ آں الحاد است بلکہ مقصود دلالت اثر است بر مؤثر و مصنوع بر صانع پس عارفان وحشت از ہیچ نمی گیرند بلکہ در مقام انس اند۔ **قولہ** من فنی بہ غاب عن کل شیئٍ ہ یعنی ہر کہ او را فنا فی اللہ حاصل شد غائب گشت از ہر چیز۔ پس او را بر ماسوے نظری و اعتمادی نماند بلکہ موجود او را می داند و بس۔ **قولہ** ومن احتجب لہ یؤثر علیہ شیئٌ ہ یعنی ہر کہ او را دوست داشت و دوستی ماسوی گذاشت اگرچہ آں مراد ات آن عارف باشند و ایں سہ حالت کہ حضرت مصنف رح ذکر فرمود از علامات صدق عبودیت است و اگر ایں علامات در خود نیابد دعوی صدق او کذب است۔ **قولہ**۔ انما حجب الحق عنک شدۃ قربہ منک ہ یعنی محجوب کردہ است حق تعالےٰ را نہایت نزدیکی او با تو۔ بدانکہ شدت قرب حجاب است چنانچہ شدت بُعد حجاب است زیرا کہ شدت قرب او سبحانہ سبب اضمحلالِ عبد است و مضمحل متلاشی را چہ مناسبت با ثابت موجود قال الشیخ ابو الحسن رض حقیقۃ القرب ان تغیب فی القرب عن القرب لعظم القرب چنانچہ رایحہ مشک از دور یافتہ مے شود و بتدریج زیادہ می شود چوں زیادہ تر نزدیک می شود مقطوع می گردد آن رایحہ۔ **قولہ** انما احتجب لشدۃ ظہورہ وخفی عن الابصار لعظم نورہ ہ یعنی

Marfat.com

بدستیکہ پوشیدہ شدہ است حق تعالیٰ بسبب زیادتی ظہور او و مخفی گشتہ است
از دیدن بصر بسبب زیادہ نور او۔ بدانکہ ہر چیز کہ مدرک بہ بصر است بہ دو صورت
اندیکی آنکہ قرب و بعد او بحد اعتدال باشد دوم آنکہ بصر را ئی تحمل نورانیت مرئی
کردہ تواند۔ و اگر ایں دو شرط مفقود باشند رویت مفقود است و در حق او تعالے
ہر دو شرط مفقود قرب او زیادہ از قرب نفس انسانی است و نحن اقرب الیہ
من حبل الورید۔ پس چہ طور دیدہ تواند نفس خود را کہ چشم حقۂ خود را دیدہ نمی
تواند و نور او تعالے بحدی است کہ شیاء منورہ چوں شمس و قمر از پرتو آں نور
روشنی یافتہ است و بقدر استعداد خود از ان خطی می گیرند اللہ نور السموات
والارض۔ پس چشم انسان کہ آفتاب را بسبب ضعف خود دیدہ نمی تواند آں کہ
آفتاب او را دیدہ نتواند چطور بتواند دید شعر

لقد ظہرت فلا تخفی علی احد ۔۔۔ الا علی الاکمہ لا یعرف القمرا
لکن بطنت بما اظہرت محتجبا ۔۔۔ وکیف یعرف من بالغرا ستترا

قولہ لا یکن طلبک تسببا الی العطاء منہ فیقل فہمک عنہ ولکن
طلبک لاظہار العبودیۃ وقیاما بحقوق الربوبیۃ ہ یعنی دعا را سبب
عطا مدان زیرا کہ دریں صورت داعی حصول حظ نفس خواہد شد بلکہ دعا بجہت
اظہار بندگی و ایستادن بحقوق ربوبیت باید۔ بداں کہ در باب دعا خواستن
با وجود علم او تعالے باحوال بندہ و تقدیر خیر و شر بندہ در ازل مشائخ را اقوال
است کسانے بر مشرب حضرت خلیل اند صلوٰۃ اللہ و سلامہ علیہ کہ در وقت
انداختن نمرود او را در آتش حضرت جبرئیل گفت الک حاجۃ گفت اما
الیک فلا گفت از خدائے خود پناہ بخواہ گفت علمہ بحالی حسبی من سوالی
و کسانے بر مشرب مصطفوی صلی اللہ علیہ وسلم در ادعا مشغول اند و مقصود

ایشاں نہ ارادہ حظ نفس و نہ ارادہ تغیر و تبدل نوشتہ ازل بلکہ مقصود شان خاص تعبد و اظہار احتیاج و افتقار بدرگاہ کردگار این است خلص اقوال مشائخ و لکل وجہۃ قال الشیخ ابو الحسن رضی اللہ عنہ لا یکن همك بدعائك الظفر بقضاء حاجتك فتکون محجوبا ولیکن همك مناجات مولاك۔ امام ابو القاسم قشیریؒ فرمودہ است بدترین بندگان آن است کہ در وقت نزول بلا ابتہال در دعا کند و در وقت رفع بلا آں را فراموش کند۔ قولہ کیف یکون طلبك اللاحق سببا فی عطائہ السابق یعنی چطور ممکن است طلب تو کہ حادث است سبب برائے حصول عطاء او تعالےٰ کہ ازلی است۔ ایں مقولہ حضرت شیخ گویا وجہ مقولہ سابقہ است کہ لا یکن طلبك تسببا الی اخرہ یعنی طلب تو چطور سبب حصول عطای تواند شد و حال آنکہ عطا پیش از خواستن تو برائے تو مہیا شدہ بود و تقدم سبب بر مسبب ضروری است چونکہ تقدم مفقود شد تسبب مفقود راقم گوید عفی عنہ او تعالےٰ در ازل حدوث دعا دانستہ بود اجابۃ للدعا عطا مقرر فرمود پس دعا سبب عطا شد با دشاہان تنخواہ عساکر قبل از طلب شان در خزائن موجود می کنند واللہ اعلم۔ قولہ جل حکمہ الازل ان یضاف الی العلل۔ یعنی بلند تر است حکم ازلے او تعالےٰ از اینکہ معلول علت شود۔ ایں مقولہ وجہ آخر است برائے نفی تسبب دعا مقصود اینکہ سبب ہر چیز صنع و ارادہ او است دیگر چیز سبب و علت برائے صنع او نمی تواند شد للحدوث والقدم۔ قولہ عنایتہ فیك لا تشیٔ منك واین کنت حین واجهتك عنایتہ وقابلتك رعایتہ لم یکن فی ازلہ اخلاص اعمال ولا وجود احوال بل لم یکن هناك الا محض الافضال

وعظیم النوال ۵ یعنی عنایت او تعالےٰ در حق تو معلّل بعلّۃ موجودہ نیست وکجا بودی وقتیکہ مقابل شدند ترا عنایت او و فضل او نبود در ازل او اخلاص اعمالِ تو و نہ موجود بود احوال تو کہ ایں جملہ حادث اند بلکہ نبود آنجا مگر محض فضل وعمیم لطف۔ ایں معرفت نیز مثبت معرفت سابق است یعنی عنایاتیکہ ترا بآن مخصوص فرمودہ است آں وقت مقرر شدہ ۵ است کہ آں وقت تو نبودی بلکہ وقت نبود و آں عنایات معلّلہ بعلّت اعمال صالحہ و احوال متعالیہ شما نمی تواند شد کہ آنوقت ازیں چیزہا ہیچ نبود و بجز فضل عمیم ولطف جسیم رب العلمین ہیچ نبود مقصد غائی ازین مقولات اینکہ سالکین بلکہ عارفین از اجابتِ دعا وحصول حالات سنیّہ مغرور نشوند کہ این عطایا پیش از وجود شیخ در حق او نوشتہ بودند شیخ عبداللہ انصاری خوش فرمودہ است الٰہی مردم از روز آخرین می ترسند و عبداللہ از روزِ اوّلین یعنی ہرچہ آنجا مقدر شدہ بود لا محالہ بظہور خواہد آمد جف القلم بما ہو کائن والمقدر لا یتغیر والسلام۔ قولہ علم ان العباد یتشوقون الی ظہور سر العنایۃ فقال یختص برحمتہ من یشاء وعلم انہ لو خلاّھم وذلک لترکوا العمل اعتمادا علی الاوّل فقال ان رحمۃ اللہ قریب من المحسنین ۵ یعنے دانستہ بود او تعالےٰ شوق بندگان خود بسوئے ظہور اسرار و معارف الٰہیہ پس فرمود ایں دولت رحمت ہر کرا خواہد میدہد و دانستہ بود کہ اگر چنیں گذاشتہ شوند ترک عمل صالح خواہند کرد تکیہ بر تقدیر پس فرمود کہ رحمتِ خدا بہ نیکوکاران نزدیک تر است۔ سر عنایت ہمین رحمت او تعالےٰ است کہ متعلق بہ مشیت فرمود در کریمہ واللہ یختص برحمتہ من یشاء و سبب و علّت ایں رحمت از طرف بندہ ہیچ نیست بلکہ در اینجا سابقہ ازل را

Marfat.com

کاراست واحسان که سبب قرب رحمت درکریمۂ ان رحمة الله قریب من المحسنین فرموده علة رحمت نیست بلکه علامت آن است پس باید که فرق علت و علامت بدانی تا رفع اشتباه شود۔ قوله الی المشیئة یستند کل شیئ ولا تستند هی الی شیئ ہ یعنی بسوئے مشیت ازلی نسبت ہر چیز می شود زیرا که وقوع مالم یشاء محال است ونسبت نمی شود مشیت ازلی را بهیچ چیز مقصود آنکه وجود ہر چیز منسوب بمشیت وتقدیر است که آن مشیت علة وسبب وجود آن چیز است ومشیّت اوتعالیٰ منسوب دیگر چیز نمے تواند شد زیرا که اگر به دیگر چیز منسوب شود البته آن چیز علة مشیت خواهد شد واین خلاف مقرر است ودراین صورت نقص درمشیت پیدا می شود که معلول علت گردد فقیر راقم گوید عفی عنه اگر مشیّت را علتی دیگر باشد آن علة را هم علتی باید الی مالانهایة له وتسلسل العلل ممنوع کما عرف فی محله فعلم ان المشیة اٰخر درجات العلل انتهیٰ۔ ازیں عبارات ترک تدبیر وتفویض به تقدیر بوجه اتم مستفاد گشت واستعمال دعا که از جمله اسباب مامور به است برائے ظهور عبودیت وافتقار است وآنکه دعا واسباب علة وجدان مشیت نمی تواند شد قبل من قبل بلا علة مثل مشهور است خوش گفت آن که گفت ؎

داد حق را قابلیت شرط نیست بلکه شرط قابلیت داد اوست

قوله ربما ولهم الادب علی ترک الطلب اعتمادا علی قسمته واشتغالا بذکره عن مسئلته ہ یعنی بسا اوقات سالکان را ادب دامنگیر شده از دعا وطلب بازمی دارد بسبب تکیه بر تقدیر وبسبب مشغولے بذکر او۔ بدانکه مشرب هائے مشایخ عظام درباب دعا که آن را مخ العبادة شارع علیه الصلوٰة والسلام فرموده بجهة اظهار افتقار قوے لازم دانسته اند وقومے تسلیم ورضا

بقضا و اعتماد بر قول شارع علیہ الصلوٰۃ والسلام حکایۃ عن ربہ ص
شغلہ ذکری عن مسئلتی اعطیتہ افضل ما اعطی السائلین یعنی ہر آنہ
دعا دانستہ اند و قومی دعا را بر زبان و تسلیم و رضا را بر جنان بہتر دانستہ اند
و قومے دعا را در حق دیگران و تسلیم را در حق خود بہتر دانستہ اند و قومی اوقات
را اعتبار دادہ وقتی دعا را و وقتی تسلیم را جدا جدا مقرر فرمودہ اند و لِکُلٍّ
وجہۃ فنسال اللہ تعالیٰ ان یدلنا علیٰ ما ھو خیر لنا۔ قولہ انما

یُذکر من یجوز علیہ الاغفال وانما یُنبّہ من یمکن منہ الاھمال ۵
یعنی ورد دعا یاد دادن است مر آنرا کہ بر او غفلت جائز باشد و او تعالیٰ
پاک است ازان و آگاہ کردہ می شود آنکس کہ ممکن باشد از او بے خبری
و او تعالیٰ پاک است ازان۔ ایں مقولہ گویا دلیل است برائے نگاہداشت
ادب در ترک دعا زیرا کہ دراین صورت توہم غفلت و بیخبری با و تعالیٰ
منسوب می شود و آں خلاف ادب است بلکہ خلاف واقع قولہ
ورود الفاقات اعیاد المریدین ۵ یعنی وارد شدن فقر و فاقہ عید
سالکان و محبّان اوست تعالیٰ و تقدس۔ بدانکہ بندگان الٰہی مختلف
الطبائع آفریدہ شدہ است کسانے اند کہ خشنودی آنہا در آسایش و
آرایش است و ایں حال عامہ خلق است و کسانے اند کہ خوشنودی آنہا
در ذلت و مسکنت است و ایں حال خواص درگاہ است نقل
است کہ شخصے طواف کعبہ مکرمہ می کرد و شعرے گفت۔

۵

مؤنسی بشمامتی کما تری وصبیتی باکینۃ کما تری
وامراتے عریانۃ کما تری یا من یری الذی بنا ولا یری

Marfat.com

اماتری ما حل بی اماتری　　اماتری الذی بنا اماتری

بعضے دیگر کلام او شنیدہ چند درہمی در کف او نہاد رد کرد آنرا و گفت اگر نزد ما چیزے باشد مثل ایں کلام نیاز پس من خواندن نمی توانم بہر حال محبان او را در فقر و فاقہ و عجز و مسکنت و ذلت و غربت آں قدر ذوقہا است کہ اہل دولت را بحصول نعم و لذات دنیویہ حاصل نیست و ایں امر ذوقی است لذت می نشناسی بخدا تا نہ چشی شیخ علی رودبارے رضی اللہ عنہ فرمودہ است شعر

قالوا غدا العید ماذا انت لابسہ　　نقلت خلعۃ ساق حبہ جرعا

فقر و صبرھما ثوبای تحتھما　　قلب یری الفقر الاعیاد والجمعا

احری الملابس ان تلقی الحبیب بہ　　یوم التزاور فی الثوب الذی خلعا

الدھر لی ماتم ان عنت یا املی　　والعید ما کنت لی مرأو مستمعا

قولہ ربما وجدت من المزید فی الفاقات ما لا تجدہ فی الصوم والصلوٰۃ۔ یعنی بسا اوقات می یابی در فقر و فاقہ آنرا کہ نمی توانی یافت آنرا در نماز و روزہ۔ زیرا کہ در نماز و روزہ ریا و حظ نفس را مدخل ہست بخلاف فقر و فاقہ کہ دراں حظ نفس نیست۔ قولہ الفاقات بسط المواھب۔ یعنی فقر و فاقہ مواہب الہیہ را بتو می کشاند۔ زیرا کہ فاقہ حال انبیاء و اولیاء است علیہم السلام و رضی اللہ عنہم و ہر کرا حال آں صاحب دولتان داد بر موائد انس و قرب جاداد۔

قولہ ان ارحت وردالمواھب علیک صحح الفقر والفاقہ لدیک انما الصدقات للفقراء۔ یعنی اگر میخواہی حصول لطائف الہیہ را لازم گیر بصدق فقر و فاقہ را نزد خود زیرا کہ صدقات برائے فقیراں است این معرفت تبیین و تاکید معارف سابقہ است و استدلال بایۂ کریمہ

Marfat.com

نہایت بموقع واقع شدہ است "تاکہ خود را متصف بفقر حقیقی نسازی مستحق
اخذ صدقہ لطائف الٰہی نگردی قولہ تحقق باوصافك یمدك باوصافہ
تحقق بذلك یمدك بعزہ تحقق بعجزك یمدك بقدرتہ تحقق
بضعفك یمدك بحولہ وقوتہ یعنی بشناس اوصاف بندگی خود را
کہ متخلق گردانند ترا باخلاق ربوبیت و بشناس ذلت عبودیت را کہ مغرور گردی بعزت
او و بشناس عاجزی خود را کہ قدرت یابے بقدرت او و بشناس ضعف و ناتوانی
خود را کہ مدد دادہ خواہی شد بطاقت و قوت او تعالیٰ و تقدس و حاصل این فقرات
در قول مصنف رحمہ اللہ تعالےٰ گذشتہ است کن باوصافِ ربوبیت متعلقا
و باوصاف عبودیتک متحققا شیخ شاذلی رضی اللہ عنہ گفتہ تصحیح عبودیت
بملازمت فقر و عجز و ضعف و ذلت است و اضداد این صفات اوصافِ
ربوبیت است پس لازم گیر اوصاف خود را و مدد خواہ از اوصاف او وقل من
بساط الفقر یا غنی من للفقیر غیرك ومن بساط الضعف یا قوی من
للضعیف غیرك و من بساط العجز یا قادر من للعاجز غیرك ومن
بساط الذل یا عزیز من للذلیل غیرك تجد الاجابۃ کانہا طوع یدیك۔
قولہ ربما ترزق الکرامۃ من لم تکمل لہ الاستقامۃ یعنی بسا
اوقات حاصل می شود کرامۃ آنکس را کہ ہنوز مرتبۂ استقامت او را دادہ
نشدہ باشد چونکہ اصل کار استقامت است کسانے را باصل می رسانند
کسانے را قبل از وصول باصل در مرتبہ خرق عادات میدارند۔ اگر گوئی کہ استقامت
چیست جواب استقامت توحید او تعالیٰ بصدق و اتباع ماجاء بہ الرسول
است ظاہرا و باطنا پس لازم است بر بندہ کہ کوشش کند در حصول این نعمت
کہ دران رضائے پروردگار است و اما کرامات بعضی اوقات صادر می شوند

Marfat.com

از کسانے کہ ہنوز بمرتبہ استقامت نرسیدہ باشند شیخ ابوالحسن شاذلی رحمہ اللہ تعالےٰ فرمودہ است کرامتان جامعتان محیطتان کرامۃ الایمان بمزید الایقان وکرامۃ العمل علی الاقتداء والمتابعۃ ومجانبۃ الدعاوی والمخادعۃ فمن اعطیہما ثم یشتاق الی غیرہما فہو عبد مفترکذاب لیس ذاحظ فی العلم والعمل حضرت ابوالعباس مرسی رح فرمودہ است لیس الشان من تطوی لہ الارض فاذا ہو بمکۃ وغیرہا انما الشان من تطوی عنہ اوصاف نفسہ فاذا ہو عند ربہ شیخ الاسلام انصاری رح فرمودہ است اگر بہوا پری نگسی باشی وبرآب روی خسے باشی دل بدست آر کہ کسے باشی۔ قولہ من

علامۃ اقامۃ الحق لک فی الشیٔ اقامتہ ایاک فیہ مع حصول النتائج ہ یعنی از علامات داشتن حق تعالےٰ ترا در کاری این کہ پائدار کند ترا در ان باحصول فوائد اعتبار نیست اگر سالک بخیال خود خود را در حلے یا در وردی بداند بلکہ بطریق استخارہ طلب خیر خود از او تعالےٰ بکند و در امری کہ او مقرر فرماید ہماں امر را بگیرد و علامت آنکہ سالک را حق تعالےٰ دریں کار داشتہ است توفیق مداومت آن عمل باحصول فوائد و انبساط قلب وانابت است۔ قولہ من عبر من بساط احسانہ

اصمتتہ الاساءۃ ومن عبر من بساط احسان اللہ الیہ لم یصمت اذا اساء ہ یعنی ہر کہ موعظت کند خلق را وتعبیر از حال خوب خویش کند ساکت می کند او را وقوعش در گناہ وہر کہ تعبیر از الطاف خداوندی کند ساکت نمی شود در وقت بدی۔ مقصود ازیں معرفت آنکہ سالکان راہ دو فریق است زہاد و وعارفان زاہدان کہ از خودی نرستہ انداز عبادت خود شرمندہ واز معاصی در خجالت وبار تکالیف اوامر ونواہی بر خود ثقیل دانستہ ہمیشہ محزون ومکروب و مغموم می مانند وساکت می شوند از موعظت بسبب خجالت معصیت خود۔ و

Marfat.com

عارفان که از خودی رسته اند عبادت و معاصی مفوض بتقدیر و تدبیر او تعالے کرده بار تکلیف را متحمل هم او تعالے را می دانند خود همیشه در مقام آرامی و فرح اند و فارغ البال گشته می دانند که بار ثقیل تکلیف که با وجود ضعف بر ما انداخته است بغیر او بتنزل نمی رسد از این وجه خود را بکلی با و سپرده اند و در وقت موعظت بسبب ذلت ساکت نمی شوند که خود را فانی ساخته اند قوله تسبق انوار الحکمآء اقوالهم فحیث صار التنویر وصل التعبیره یعنی سبقت و پیشقدمی می کند انوار معرفت عارفان اقوال ایشان را پس بهر حدے که آن روشنائی رسید تا همان حد تعبیر و بیان میکنند. چونکه در معرفت سابق فرموده من عبد عن بساط احسان الله الیه لم یصمت اذا اساء در این معرفت گویا وجه دلیل آن می فرماید یعنی عارفان ساکت نمی شوند زیرا که انوار معرفت ایشان بمنزله بارش بر زمین میرسد که بمدد آن تعبیر از معارف میکنند یا بمنزله روشنائی چراغ است که بروشنائی آن دیده بیان می فرمایند و از طرف نفوس خود بغیر دیدن چیزے نمی فرمایند. قوله کل کلام یبرز وعلیه کسوة القلب الذی منه برزه یعنی هر سخنی که ظاهر می شود بر آن سخن آثار دل گوینده پیدا خواهد بود. مقصود از این معرفت آنکه کلام واعظ اگر از دل باشد در دلهائے مردم راه می یابد واگر بر سر زبان باشد چنانچه اکثر واعظین زمانه را است پس آن کلام را راه در دلها نخواهد شد نقل است که واعظی در قرب مجلس شیخ محمد بن واسع رحمی نشست و همیشه سامعین خود را توبیخ می کرد که چرا در دلهائے شما یان اثر نمی شود چرا گریه نمی کنید و ازین قبیل بسیار چیزها می گفت پس گفت او را شیخ محمد بن واسع یا عبد الله ما اری القوم اوتوا الا من قبلک ان الذاکر اذا خرج من القلب وقع علے القلب و حضرت مصنف کتاب شیخ ابن

Marfat.com

عطاء اللہ قدس سرہ دراین باب پیش قدم جماعت است ہر کلام او تاثیر عظیم دارد در دلہائے مستمعین بشرطیکہ از حجریت مرموز بقولہ تعالےٰ فھی کالحجارۃ او اشد قسوۃ نجات یافتہ باشد مثل مشہور است آنچہ از دل برآید در دل درآید

قولہ من اذن لہ فی التعبیر فھمت فی مسامع الخلق عبارتہ وجلیت الیھم اشارتہ ۵ یعنی ہر کرا از جانب او تعالےٰ اذن شد در بیان و موعظت فہمیدہ می شود در شنیدن و ظاہر می شود بر مستمعان اشارات آن قائل۔ بدانکہ واعظان دو قسم اند قسمی است کہ برائے حظ نفس خود و تحسین تقریر خویش چند عبارت مقفا و چند اشک مزور ترتیب می دہند کہ از زبان واعظ می برآید و در گوش سامع می رسد و بدل راہ نمی تواند برد زیرا کہ از دل نہ برآمدہ است و قسمی است کہ باذن حق تعالےٰ تکلم می فرمایند و آنہا از خدا برائے خدا تقریر و ارشاد می کنند چونکہ از مبدء فیاض می سرایند حق تعالےٰ آن کلام را در مسامع و قلوب مستمعین نوعی جامی دہد کہ بے اختیار تاثیرش ظاہر می گردد۔ قولہ ربما برزت الحقائق مکسوفۃ الانوار اذا لم یوذن لتلک فیہا بالاظہار ۵ یعنی بسا اوقات ظاہر می شوند معارف در حالتیکہ بے نور می باشند سببش اینکہ آن شخص را اذن بیان آن عطا نشدہ۔ از این عبارت حضرت شیخ مستفاد می گردد کہ حضرت شیخ ہر چہ حقایق و حکم در این کتاب می فرماید باذن پروردگار است زیرا کہ علامت اذن کہ تاثیر در قلوب سامعین است دراں بوجہ اتم موجود است قولہ عبارتہم اما لفیضان وجد او لقصد ھدایۃ مرید فالاول حال السالکین والثانی حال ارباب المکنۃ والمحققین ۵ یعنی اظہار معارف یا بجہت غلبہ حالت می شود یا بجہت ہدایت و ارشاد مریدان اول حالت سالکان

Marfat.com

دوم حالت اصحاب تمکین و محققین است بمقصود ازین عبارت آنکه معارف
که از بزرگان صادر می شوند یا در حالت غلبه واردات و فیضان انوار میشوند
و آن بزرگان در آن حالت مجبور اند که هنوز بمرتبه تمکین نه رسیده اند چنانچه
شطحیات از مشائخ منقول گشته یا آن معارف باذنِ او تعالے برائے
هدایت خلق و ارشاد مریدان صادر می شوند و همین است احوال و اصلان
درگاه ازاین جا معلوم فرمائند که بغیر این دو طائفه اظهارِ معارف من قبل
نفسه از قبیل خیانت طریقت است - قوله العبارات قوت لعمائة
المستمعین ولیس لك الا ما انت له اکل ه یعنی اشارات و عبارات
مشائخ بمنزله قوت است مرسامعان را و نیست مناسب ترا مگر آنچه در خور
خوردن تو باشد - مقصود ازین عبارت اینکه نصائح و معارف بزرگان بمنزله
قوت است چنانچه اشیاء خوردنی حسب تفاوتِ طبائع قوتِ ظاهر بدن
حسبِ موافقت طبع آکل است که بعضی ازان مفید و بعضے ازان مضر حسب
الموافقة والمخالفة مے افتد همچنین کلام بزرگان بر طبائع بعض مستمعین موافق
می افتد و ازان قوت روح حاصل شان می گردد و سبب حیاتِ روح می
گردد و بعض دیگر که منحرف الطبائع است همان سخن بعینه او را مضر و
سبب نقصان روح او میگردد و هر کس فراخور استعداد خود ازان حظے
می گیرد پس بموجب اُمِرْتُ ان اکلم الناس علی قدر عقولهم
مشائخ را باید که کلامِ خود حسب فراخور طبائع مستمعین بیان فرماید و مستمعان
را باید که در آن کلامی که در فهم او نیاید خوض نکنند و معنائے آنرا مفوض بعلم
او تعالے نمایند که این طریق ادب ست و این اصل عظیم است در این باب
و اگر به این ادب عمل نکنند باعث فتنه عظیمه میگردد و منقول است که

Marfat.com

دکانداری در بازاری ندامی کرد الخیار عشرۃ بدرھم عارفی آنرا شنید نعرۂ زد و بزرزمین
افتاد و گفت اذا کان الخیار عشرۃ بدرھم فما حال الاشرار قولہ
ربما عبر عن المقام من استشرف علیہ و ربما عبر عنہ وصل الیہ
وذلک ملتبس الا علی صاحب البصیرۃ ہ یعنی گاہی تعبیر میکند از معارف
و مقامات آنکہ او را نظری برآن مقام واقع شدہ گاہی تعبیر میکند از ان
مقام کسانیکہ واصل آن مقام اند و فرق آن صاحب بصیرت می تواند کرد۔
مقصود ازین عبارت آنکہ سالکان را کلام است و واصلان را کلامی او از
شنید خبر می دہد و آن از دید فرق این دو قسم کلام کسانے می توانند کہ گوش
دل و بصیرت قلبی داشتہ باشند کہ ہر کلام بحسب ذوق و تاثیر وال است
بر حال متکلم۔ قولہ لا ینبغی للسالک ان یعبر عن وارد تہ فان ذلک
یقل عملہا فی قلبہ و یمنعہ وجود الصدق مع ربہ ہ یعنی واردات الہی
و معارف لدنی کہ بر قلب سالک وارد می شوند نشاید افشاء آن کردن زیرا
کہ تاثیر آن در دل او کم خواہد شد و صدق او با پروردگار خود نابود خواہد شد۔
دراین ارشاد ممانعت سالک است از افشاء حالات وارده و مشاہدہ انوار
لدنیہ زیرا کہ در افشاء رجوع خلق و ازان وجہ خشنودی او از نفس خویش و ازان
وجہ اعراض او تعالے ازان شخص متصور است آری اگر برائے تصحیح حالات بمرشد
خود عرض نماید جائے دارد۔ قولہ لا تمتد یدک الی الاخذ من الخلائق
الا ان تری ان المعطی فیہم مولاک فاذا کنت کذلک فخذ ما وافقک
العلمہ یعنی برائے گرفتن مال و متاع دنیوی دست خود بکسی دراز مکن مگر
آن وقت کہ معطی او تعالے را دانی پس اگر این مرتبہ حاصل گشت جائز است
گرفتن آنچہ دل تو شاہدی حلت دہد آنرا بدان کہ برائے حصول رزق مشائخ

Marfat.com

چنین فرموده اند که مردم از دو قسم خالی نیستند یا متعلقین اسباب چون حرفت و تجارت و فلاحت و غیر ذلک قسم دوم آنکه متعلقین اسباب نیستند چون مجردین صوفیه و هر دو قسم را آداب است و شرائط قسم اوّل را علم فقه متکفل است که حل و حرمت آن ازان علم مستفاد است اما آداب و شرائط قسم دوم را علم تصوف متکفل است حضرت مصنف برائے آداب اخذ مال مر مجردین را دو شرط مقرر فرموده است شرط اوّل آنکه معطی را او تعالےٰ داند و بس دوم آنکه استشراف و امیدواری دل بسوی اخذ آن نباشد پس دراین صورت اخذ مال او را جائز است اگر بغیر طلب حاصل شود و معطی را هم او تعالےٰ داند و فاعل خیر را محض واسطه و سفیر داند پس اخذ جائز و استعمال آن حلال ورنه ممنوع طریقت و ارباب سلوک است حضرت امام احمد بن حنبل رض در بازار متاعی خرید ایوب حمّال که از عارفان بود و کار حمّالے میکرد آن متاع را باجوره برداشته در سرائے امام رسانید اتفاقاً دران وقت نان از تنور کشیده بودند حضرت امام پسر خود صالح را فرمود که ازین نان ها ئے پخته دو قرص حمّال را بده او حاضر کرده حمّال آنرا رد کرد و برآمد امام نیز ردا در استمن دانست باز در پیش فرستاد حمّال قبول کرد از امام سراین پرسیدند گفت اوّل که نان دید استشراف و طلب قلبی او بسوی تناول آن شد چونکه دادیم رد کرد که اخذ با وجود استشراف ممنوع است چونکه برآمد و امیدش قطع شد بار دوم قبول کرد که آن را از او تعالیٰ دانست حضرت شیخ شفیق بلخی را کسے دعوت کرد با پنجاه نفر از همصحبتان خود آنجا تشریف برد صاحب دعوت طعامهائے وافر مکلّف حاضر کرد شیخ گفت صاحب دعوت میگوید هر که این طعام را از ما نداند بر او خوردن آن حرام است او جمله یاران برخواستند صاحب دعوت عرض کرد اے شیخ رحمک اللہ

Marfat.com

ازچه وجه چنین کردی فرمود برائے آزمایش توحید مریدان خود که معطی کرا
می دانند. دیگر آداب اخذ که مشائخ بیان فرموداند که از دست تقی صلح
عاقل بالغ باشد و آنکس بعطاء خود فخر و من و اذی نکند دران باب حکایات
صلحاء بیان فرموده اند تفصیل آن در گنجائش این مختصر نیست. قوله

ربما استحیا العارف ان یرفع حاجته الی مولاه لاکتفائه

بمشیئته فکیف یستحی ان یرفعها الی خلیقته یعنی بسا اوقات
عارف از جهت حیا دست سوال بدرگاه او تعالے بالا نمی کند و اکتفا می کند
بتقدیر او تعالے پس چه طور حیا دامنگیر او نشود که دست سوال بسوی خلق
بالا کند. دراین معرفت حضرت شیخ سخت منع می فرماید سالک را از طلب
حاجات خود از مخلوق و تعبیر ازان بلفظ حیا مشیر بآن است که چون که
الحیاء نصف الایمان است ترک حیا خلاف اصول اسلام است بدانکه
درباب خواستن حاجت از مخلوق بزرگان سخت منع کرده اند و براین
قصه حکایات صلحا و عارفان باستدلال آورده اند بلکه از سبب حیا از
او تعالے هم چیزے نمی خواهند و اکتفا بعلم او تعالے می فرمایند و طمع در
مال خلق داشتن خذلان صوفی و باعث مقت او تعالے میدانند حضرت
حضرت شیخ ابوالقاسم قشیری فرموده است فقیری را دیدم که طواف کعبه
میکرد و رقعه از جیب کشیده دران نظر می کرد روزے طواف کرده در رقعه
خود نظر کرد و جان داد رقعه اش را دیدند دران نوشته یافتند واصبر
لحکم ربك فانك باعیننا بزرگان کثرت نوافل و مداومت وظائف
را سبب کمال ندانسته اند کمال ایمان را منوط به تعلق قلب عبد به
پروردگار او ترک طمع از خلق داشته اند. قوله اذا التبس علیك

Marfat.com

امر ان فانظر اثقلهما علی النفس فاتبعه فانه لا یثقل علیها
الا ما کان حقًا ۵ یعنی ہرگاہ پوشیدہ شود بر تو طریق حق در دو امر پس
ببین کدامی ازان دشوار تر است بر نفس تو وہمان را بگیر زیرا کہ بر
نفس آنچہ حق باشد دشوار ناگوار امی افتد۔ بدانکہ نفوس خلق دو قسم است مطمئنہ و
غیر مطمئنہ نفس مطمئنہ کہ راضیۃً و مرضیۃً گشتہ او را حکم روح است بلکہ
الطف ازان است اما نفوس غیر مطمئنہ پس میل آنہا بالطبع بسوئے
باطل است حضرت شیخ این معرفت را گویا میزان حق و باطل مقرر فرمود
و آں امور کہ بر سالک ملتبس مے شوند اعم است از امور دنیویہ و اخرویہ
و اعمال و اقوال کہ ترجیح احد الطرفین را باستثقال نفس آنرا باید فہمید
وجہش اینکہ نفس غیر مطمئنہ بالطبع مائل بباطل است از دانستن میل نفس
دانستہ می شود نقیض آن کہ حق است و میزان دیگر برائے ترجیح
احد الطرفین مشائخ قدس اللہ تعالےٰ اسرارہم حضور موت مقرر فرمودہ اند
یعنی آن شخص موت خود را دران حالت تردد حاضر داند پس با وجود حضور
موت ہر طرفے را کہ پسند و آن حق است زیرا کہ موت حق است در مقابلہ
حق باطل را قیام نیست جاء الحق و زہق الباطل و قولہ تعالےٰ
بل نقذف بالحق علی الباطل فیدمغہ فاذا ہو زاہق۔ راقم آثم
گوید کہ این میزان صحیح است اما برائے اصحاب نفوس زکیہ و اصحاب
نفوس منہمکہ فی الباطل را حضور موت دال بر خیر نمے شود کما شاہدناہ

مرارا۔ قولہ من علامات اتباع الھوی المسارعۃ الی النوافل
المغیرات والتکاسل عن القیام بالواجبات ۵ یعنی از نشانہائے پیروی
ہوا و ہوس مبادرت است بہ نوافل و تکاسل از ادائے فروض و واجبات

Marfat.com

بدآن اے عزیز کہ ایں مکرے است عظیم از مکائد شیطان کہ بندۂ سالک
را در پیش می آید آنچہ بر او واجب است از دفع امراض قلبی چون حقد و
حسد و عجب و ریا و طول امل و حب جاہ و تکبر و غلظت و خشونت دران
تہادن می نماید بلکہ بخیال شان نمی رسد و می بینی او را کہ صائم الدہر و قائم
اللیل است و تسبیحات متوالیہ و قرأت اوراد بر سر زبان دارد و جہاتے
کثیرہ و زیارتِ مزارات متبرکہ دیدن خود ساختہ و اگر معاملہ او با پروردگار
دریابے قلب او بدبو تر از جیفۂ حمار یابے سبب از تکاب او صاف ذمیمہ
قلبیہ چونکہ بنیاد کار بر صلاحیتِ قلب است بحکم ان فی جسد بنی آدم
لمضغۃ اذا صلحت صلح الجسد کلہ و اذا فسدت فسد الجسد کلہ
الا وھی القلب لازم کہ اول علاج امراض قلبی خود کند و از او صاف ذمیمہ
قلب خود را پرہا ند بعد ازان اگر عمل قلیل کند کفایت می کند او را از عمل
کثیر۔ حضرت ابراہیم خواص رح فرمودہ است انقطع الخلق عن اللہ بخصلتین
احدٰھما انہم طلبوا النوافل و ضیعوا الفرائض والثانیۃ انہم عملوا
عملا بالظاھر ولم یاخذوا انفسہم بالصدق فیہا والنصح لہا و
الی اللہ ان یقبل من عامل عملا الا بالصدق و اصابۃ الحق قال
الشیخ ابو طالب المکی رح فاضل شیئ للعبد معرفتہ بنفسہ و
وقوفہ علی حدودہ **قولہ** قید الطاعات باعیان الاوقات
کی لا یمنعک عنہا وجود التسویف و وسع علیک الوقت کی تبقی لک
حصۃ الاختیار ہ یعنی او تعالے ادائے طاعات را در اوقات معینہ فرمود
بجہت اینکہ بخیال تسویف از تو ضائع نشوند و با وجود آن وقت آن وسیع
و فراخ نمود تا کہ ترا اختیار باشد و مبادرت تو در طاعات بہ بیند حق تعالیٰ

Marfat.com

وتقدس درحکم فرائض بر بندگان خود دو قسم نعمت عطا فرموده یکے آنکه طاعات را موقت باوقات فرموده است چون نماز در پنج وقت وروزه درسال یکماه وحج درعمر یکبار دفعه وعلیٰ هذا القیاس وتعیین وقت برائے آن است که اگر وقت معیّن نبودی هر آئینه بسبب تکاسل وسُستی فوت گشتی وتراخی در وقت آں بجہۃ آں فرمود که بنده را حصه ازاختیار بدست باشد راقم گوید که این اختیار نیست بلکه اختبار است مر بنده را تا ظاهر گرداند بر خلق خود صدق ومبادرت بندۂ خود در طاعات و ظاهر گرداند کاهلی وسُستی بندۂ دیگر در صورت تاخیر اوقات قوله علم قلة نهوض العباد الی معاملته فاوجب علیهم وجود طاعته فساقهم الیها بسلاسل الایجاب عجب ربك من قوم یساقون الی الجنة بالسلاسل ه یعنی دانسته بود او تعالیٰ کمی سارعت بندگان بسوئے عبادت او طوعًا پس فرض کرد بر آنها طاعات خود تا ادا کنند آنرا کرہًا پس میراند عباد را بسوئے طاعات خود به زنجیر ہائے اوامر ونواہی جب کرد او تعالےٰ ازاں جماعت که رانده می شوند بسوئے نعیم جنت به زنجیرہا۔ چونکه مسارعت به لوازم عبودیت ومسابقت بطاعات درگاه احدیت امر ضروری است که دراں نجات صوری ومعنوی وادائے شکر نعم منعم حقیقی او است اما افسوس که بمزاج طفلانه وبخواهش نفس امّاره ازاں محروم مانده است ونمی خواهد که خود را به تکلیفات شرعیه محلّی کند او تعالےٰ بکمال رحمت خود آن چیز را که باعث نجات بنده است دراز خود بجا می بایست آورد چونکه طوعًا بجا نیاورد آنرا براو فرض کرد که اگر طوعًا ادا نکند کرہًا ادا کند که سبب نجات ابدی او گردد مثل مشهور است

Marfat.com

طفل بمکتب نمی رود امامی برندش و برہمیں فعل تعجب کرد او تعالےٰ از حال عباد کہ بسوئے جنات و نعیم مقیم عیش ابد بخوشی نمی روند اما بزور او امر و نواہی شریعت کہ بمنزلہ سلاسل است او را کشاں کشاں بجنت می برند۔ باقی نسبت تعجب باو تعالیٰ باین معنی کہ مخلوق باید از این امر بدیع تعجب نمایند و اضافت تعجب بسوئے او برائے تشریف است یا از صفات سمعیہ است کہ لا یعلم تاویلہ الا اللہ چوں ضحک ربنا وغیرہ کہ در احادیث وارد است۔

قولہ او جب علیک وجود حندمتہ وما او جب علیک الا لدخول جنتہ ۵ یعنی حق تعالےٰ واجب کرد بر تو طاعات خود را و در حقیقت واجب نکرد بر تو آنرا مگر برائے دخول جنت او۔ چونکہ او تعالےٰ غنی مطلق است و از عبادات و معاصی خلق مستغنی است نہ ازان نفعی و نہ ازین ضرری او را عائد است تعالےٰ و تقدس پس وجوب طاعات بر بندگان خاص برائے دخول جنت او است تعالےٰ شانہ و نفع این تکالیف عائد بہ بندہ است اما این ترغیب بجنت و ترہیب بجہنم برائے عوام الناس است خواص درگاہش کہ او را می پرستند مقصود شان محض عبودیت است بجہت آں کہ او مستحق عبادت است بلکہ عبادت قوت روح ایشان است کہ بغیر آن نمی توانند زیستن پس مسلمانان خاص و عام را لازم کہ مبادرت کنند الے جنتہ عرضہا السموات والارض قولہ من استخرب ان ینقدہ اللہ من شہوتہ وان یخوجہ من وجود غفلتہ فقد استحجز القدرۃ الالہیۃ وکان اللہ علیٰ کل شئ مقتدر ۱۲ یعنی ہر کہ نادر داند اینکہ او را حق تعالےٰ از قید شہوت رہا کند و اینکہ او را از بحر غفلت بر آرد پس بدرستیکہ آں

Marfat.com

شخص نادر دانست قدرت کاملۂ الٰہی را و حق تعالےٰ بہ ہر چیز قادر ست
دراین معرفت ارشاد است مر سالکان طریق بلکہ زمرۂ عاصیان را کہ
رجوع خود را با و تعالےٰ و بیدار شدن خود را از خواب غفلت نادر و نا ممکن
نداند کہ ممکن بلکہ واقع است و نا امیدی از درگاہش کفر است و حکایات
صلحا دراین باب بسیار وارد شدہ است کہ بفضل الٰہی ناگہانے آنہا را
رجوع با و تعالےٰ و خلاصی از قید شہوات دنیویہ حاصل شدہ است پس
باید کہ بندہ در ہر حال امیدوار لطف و کرم باشد چنانچہ کثرتِ طاعات
سبب دخول جنت نیست بلکہ دلالت است بر دخول جنت و سابقۂ حسنی
ہمچنیں کثرتِ معاصی سبب دخول جہنم نیست بلکہ دلالت است بر دخول
جہنم و سابقہ اشقیا کریمہ ان اللہ لا یغفر ان یشرک بہ و یغفر ما
دون ذلک لمن یشاء و کریمہ قل یا عبادی الذین اسرفوا علےٰ
انفسہم لا تقنطوا من رحمۃ اللہ الآیۃ **قولہ** ربما وردت
الظلمۃ علیک لیعرفک قدر ما منّ بہ علیک ۵ یعنی بسا اوقات
می آرد بر تو تاریکی فراق تا کہ بدانی قدر آن نعمتہائے وصال کہ ترا دادہ
بود بداں کہ ظلمت ضد نورانیت است کہ بر سالک در حالتِ قبض تاریکیہا
وارد می شوند تا کہ او قدر نعمت بسط را بداند لان الاشیاء تُعرَف
باضدادھا و این ظلمت قبض را سبب انحطاط قدر خود نداند بلکہ تنبیہ
است مر طالب را بر اقامت بحد و شکر انوار بسط ۔ **قولہ** من لم یعرف
قدر النعم بوجدانہا عرفہا بوجود فقدانہا ۵ یعنی ہر کہ نداند
قدر نعمت وقت حصول آن نعمت خواہد دانست قدر آن وقت نابود شدن
آن حضرت سری سقطی رح فرمودہ است من لم یعرف قدر النعم

سببها من حیث لا یعلم حضرت فضیل فرموده است علیکم بدامة الشکر علی النعم فقل نعمة زالت عن قوم نعادت الیهم۔ وقیل نحمد الله مجهولة وتعرف اذا فقدات۔ آن حضرت صلی الله علیه وسلم بروایت ابو هریره رض فرموده است انظروا الی من هو اسفل منکم ولا تنظروا الی من هو فوقکم فهو اجدر ان لا تزدروا نعمة الله علیکم یعنی صلحا روزانه احوال مریضانه شفاخانه وقیدیانها کمان ومقابر مسلمانان را ملاحظه می کردند وبخانه خود رفته شکرانه عافیت بجامی آوردند حضرت ربیع بن خثیم درسرائے خود قبرے برائے خود حفر نموده بود هر شب گردن خودرا در زنجیری بست وداخل قبر می خفت ومی گفت رب ارجعون لعلی عمل صالحا فیما ترکت بازبرمی خواست ومی گفت اے ربیع دعائے توقبول شد عمل نیک کن پیش ازانکه توسوال رجوع کنی وترا میسر نشود

قوله لا تدهشك وارد ات النعم عن القیام بحقوق شکرك فان ذلك مما یحط من وجود قدرك یعنی نه ترساند ترا کثرت ورود نعم از قیام بشکر آنها کاین ترس کم می کند مرتبهٔ قدر رفیع تو۔ بعضی اوقات که توالی نعم ظاهری وباطنی بربنده وارد می شوند شیطان بنده را ازادائے شکر آن باین حیله باز می دارد که تو شکریه این نعمتهائے متوالیه ادا کردن نمی توانی واین شکر ناقص توچه منزلت دارد درمقابلهٔ این قدر نعمتهائے جزیله حضرت شیخ می فرماید که اگرچه نعم متوافره متوالی باشند ترا لازم که شکر آں بقدر طاقت بشری خود بجا آری که حق تعالے بفضل خود از بندهٔ عاجز قلیل هم قبول می فرماید آرے هرچه از او تعالے می رسد شایان درگاه مقدس عالی اوست وهرچه از بنده شکر آن می شود در خور طاقت وضعف بنده

Marfat.com

خواہد بود چہ نسبت خاک را با عالمِ پاک۔ اما با وجود آن از شکر گفتن قاصر نشود

لئن شکرتم لازیدنکم **قولہ** تمکن حلاوۃ الھوی من القلب ھو الداء العضال ہ یعنی جائے دادن شیرینی ہوا و ہوس را در دل مرض لا علاج است مقصود ازین اینکہ قلب محل ایمان و معرفت و یقین است و ہمیں خصال دوائے قلب است از مرض ہوا و اگر ہؤا و ہوس در قلب جائے گیرد پس دوا را جائے نماند و ہمین است مرض بے درمان **قولہ** لا یخرج الشھوۃ من القلب الا خوف مزعج او شوق مقلق ہ یعنی بیرون نمی کند شہوت نفسانے را از دل مگر ترس غالب یا شوق مفرط۔ چونکہ شہوت آفت قوی است مر دل سالک را خواہ شہوت حظوظ نفس خواہ شہوت حب ریاست وغیرہ این آفت بہ دو چیز از دل سالک خارج می شود یا خوف او تعالےٰ کہ بذریعہ وعید او را می رساند یا شوق و محبت او تعالےٰ کہ بطریق تفضل و انجذاب او را می رسد و ماذلک علی اللہ بعزیز **قولہ** کما لا یحب العمل المشترک کذلک لا یحب القلب المشترک العمل المشترک لا یقبلہ والقلب المشترک لا یقبل علیہ ہ چنانچہ خوش ندارد او تعالےٰ عمل مشترک را کہ در ان شائبۂ ریا و سمعہ باشد ہمچناں خوش ندارد دل مشترک را کہ مائل بماسوئے باشد عمل مشترک را او تعالیٰ قبول نمی کند و دل مشترک رو با و تعالےٰ بخلوص نمی آرد عمل مشترک را او تعالےٰ قبول نمی کند و ھو اغنی الشرکاء زیرا کہ صاحب آن عمل ریا و تحسین مردم را در آن جائے داد و قلب مشترک کہ در او حب ماسوی اللہ تعالےٰ باشد خود بخلوص رو با و تعالےٰ نمی تواند آورد و عمل غیر خالص نیز غیر مقبول۔ **قولہ** انوار اذن لھا فی الوصول و انوار اذن لھا فی الدخول ہ یعنی بعض انوار را اذن وصول بظاہر قلب سالک می شود و بعضی را اذن دخول دل سالک می شود انوار معارف کہ از خزائن غیب بہ دلہائے

Marfat.com

سالکان می ریزند بر دو قسم است قسمی است که بظاہر قلب می افتند پس صاحب آں من وجہ مع اللہ و من وجہ مع نفسہ است و قسمی است کہ آنہا را از دخول قلب سالک عارف می شود پس صاحب آں من جمیع الوجوہ با اوتعالیٰ است و خود را از میان کشیدہ از رقیت نفس و خود بینی رستہ با دتعالیٰ پیوستہ

قولہ ربما وردت علیك الانوار فوجدت القلب محشوًا بصور الاثار فارتحلت من حیث نزلت فرّغ قلبك من الاغیار یملاہ بالمعارف والاسرار ہ یعنی بسا اوقات وارد می شوند معارف بر دل سالک پس می یابند آن را پر بخیالات ماسوی اللہ تعالےٰ پس می روند آنجا کہ آمدہ اند از انجا فارغ کن دل خود را از ماسوی تا کہ پُر شود از معارف و اسرار الٰہی۔ انوار معرفت بسبب پاکی جائے می گیرد در دل ناپاک کہ مبتلا بمحبت ماسوی باشد و پس رجوع باصل میکنند خوش گفتہ است ؎

اوّل از آلایش تن پاک شو　　پس بحریم در او خاک شو

"تا کہ بہ آلایش آلودہ است از تمکن اسرار بے بہرہ است قولہ لا تنبطی منہ النوال ولکن استبطی من نفسك وجود الاقبال ہ یعنی اجابت را دیری بسبب دیری اقبال بصدق تو است۔ ہمیں مضمون در معرفت سابق گذشتہ است و ہو قولہ لا تطالب ربك بتاخیر مطلبك ولکن طالب نفسك بتاخیرادبك۔ قولہ حقوق فی الاوقات یمکن قضائہا وحقوق الاوقات لا یمکن قضائہا اذما من وقت یرد الا وللہ علیك فیہ حق جدید او امر اکید فکیف تقضی فیہ حق غیرہ وانت لم تقض حق اللہ فیہ ہ یعنی بعض حقوق او تعالےٰ است در اوقات کہ قضائے آن ممکن است و اوقات خود حقوق دارند کہ قضائے آن ممکن نیست زیرا کہ ہیچ وقتی نیست۔

Marfat.com

مگر آن کہ او تعالےٰ را دران وقت بر تو حق جاریا روا مرتو کرد است پس چہ طور تو فراغت آن داری کہ حقوق غیر دران وقت ادا کنی وحال آنکہ تو حق اللہ ادا نکردہ۔ باران کہ حقوق او تعالےٰ در اوقات طاعات بدنیہ است چوں نماز وروزہ وحج وزکوٰۃ وغیرہا این حقوق اگر از وقت خود ضائع شوند قضائے آن در وقت دیگر ممکن است چنانچہ در علم فقہ بیان آن مستوفی است وحقوق اوقات آن است کہ در ہر آن وہر لحظہ کہ از جانب الٰہی بہ تو فیضان حیات می شود این نعمت است وایں را شکرے واجب است کہ در ہمان لحظہ ادا باید کرد زیرا کہ اگر بلحظۂ دیگر تاخیر باید آن لحظہ جدیدہ شکر جدید میخواہد۔ سعدی رحمہ اللہ خوش گفتہ است ہر نفسے کہ فرو میرود ومدد حیات است وچوں برمی آید مفرح ذات پس در ہر نفسے دو نعمتے لازم وبر ہر نعمتے شکرے واجب ؎

از دست وزبان کہ بر آید کز عہدۂ شکرش بدر آید

پس چونکہ اوقات تو مشغول حقوق اللہ گشت پس کدام وقت فرصت است کہ تو دران حقوق نفس وغیرہ بجا آری عارفان تو ضیع اوقات باین گونہ فرمودہ اند کہ بندہ را ازاین چہار حالت یکی ضرور خواہد بود نعمت[1] وبلیت[2] وطاعت[3] ومعصیت[4] ودر ہر یکے ازاین چہار کہ عارض بندہ باشد از جانب الٰہی بحکم ربوبیت بر او حقی لازم است در طاعت شہود منت او تعالےٰ در معصیت وجود استغفار وندم در نعمت شکر در بلا صبر ورضا پس کدام وقتی باقی ماند کہ او حقوق غیر را بجا آرد۔ قولہ ما فات من عمرک لا عوض لہ وما حصل لک منہ لا قیمۃ لہ ؎ یعنی آنچہ گذشت از عمر تو عوضی ندارد وآنچہ حاصل شدہ است ترا دران وقت آنرا قیمت نیست۔ عمر انسان جوہر بے بہا است

Marfat.com

پس ہر قدر کہ در غفلت فوت شد آن را عوض نیست زیرا کہ بے بہا است و آنچہ ترا بسبب استیعاب ساعات بطاعات در روز جزا ثواب می رسد قیمت آن در اندازہ فکر ما نیست حضرت امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب رضی اللہ تعالے فرمودہ است بقیۃ عمر المرء ما لہا ثمن یدرک فیہا ما فات و یحیی ما امات بعض شعرائے عرب ہمیں مضمون را بنظم کشیدہ اند ؎

بقیۃ عمر المرء ما لہا ثمن ۔۔۔ وان غدا غیر محبوب من الزمن

یستدرک المرء فیہا کل فائتۃ ۔۔۔ من الزمان ویمحو السوء بالحسن

حسن بصری ؒ فرمودہ است من دیدہ ام مردم را کہ بر ساعات عمر خود زیادہ حریص بودند از حرص شما یان بر دینار و درہم چنانچہ شما یان دینار و درہم خود را صرف نمی کنید مگر در ان چیز کہ نفع او بشما برسد عاجلا ہمچنیں آنہا ساعات خود را صرف نمی کردند مگر در آں چیز کہ نفع آن بآنہا برسد آجلا۔ قولہ

ما احببتَ شیئا الا کنت لہ عبدا وھو لا یحب ان تکون لغیرہ عبدًا ؎ یعنی ہیچ چیز را دوست نداشتی مگر آن چیز را محب و تابع وبندہ باشی و او تعالیٰ خوش ندارد کہ غیر او را بندہ باشی۔ محبت باہر چیز تقاضائے انقیاد و فرمان برداری و تعلق قلب می کند چنانچہ در مثل گفتہ اند حبك للشیٔ یعمی ویصم و ہمین است معنائے عبدیت و او تعالےٰ اغنی الشرکاء است خوش ندارد از تو عبدیت و رقیت ما سوائے او تعالےٰ و تقدس حضرت جنید ؒ فرمودہ است تو بندۂ او نمی شوی تا کہ دیگر چیز را محبت در دل تو باشد کسے او را پرسید کہ اگر کسے را محبت دنیا بقدر یک خستہ خرما باقی ماند آنرا چہ حکم است فرمود المکاتب عبدٌ ما بقی علیہ درہم قولہ لا تنفعہ

طاعتك ولا تضرہ معصیتك وانما امرك بھذہ ونھاك عن

هذه لما یعود علیك ه یعنی طاعاتِ تو او را نافع نیستند چنانچه گناه تو او را مضر نیست و امر بطاعت و نہی از معصیت برائے نفع تست۔ چونکہ حق تعالےٰ غنی مطلق است و او را از طاعت تو نفعی و از معصیت تو ضرر سے متصور نیست و امر بطاعت و نہی از معصیت برائے مصالح عبد است پس لازم کہ بندہ در ہر حالت شکر گذار احسان او باشد زیرا کہ طاعات اسباب قرب او ہند و معاصی اسباب بعد او پس ہر امر بطاعات و نہی عن المنکرات خاص برائے حصول درجہ قرب عبد است بحضرت مولائے حقیقی منعم نعود و بر او تعالیٰ ہیچ چیز واجب نیست چنانچہ بعض اہل ہوا مصالح عباد را بر او تعالےٰ واجب میدانند در جواب آنقوم این قدر کافی است کہ پس آن واجب کنندہ بر او تعالیٰ کیست چنانچہ حضرت شیخ در عبارت آیندہ نیز ہمیں معنی را تشریح می فرماید۔ قولہ

لا یزید فی عزہ اقبال من اقبل علیہ ولا ینقص من عزہ ادبار من ادبر عنہ ه یعنی زیادہ نمی کند در عزت او تعالےٰ طاعت مطیع و کم نمی کند از عزت او تعالےٰ عصیان عاصی چونکہ عزت از صفات قدیمہ او است و صفات او بدرجہ کمال اند کہ زیادت و نقصان را احتمال ندارند و معلول بعلل نیستند ازان وجہ آنجا کمی و زیادت ممکن نیست حدیث قدسی است یا بن ادم لو ان اولکم و آخرکم و جنکم و انسکم تکون علے قلب اتقی عبد من عبادی ما زاد ذلك فی ملکی شیئا و لو ان اولکم و آخرکم و جنکم و انسکم یکون علے قلب اشقی عبد من عبادی ما نقص ذلك فی ملکی شیئا۔ قولہ

وصولك الی الله وصولك الی العلم به والاجمل ربنا ان یتصل به شیئ او یتصل هو بشیئ ه یعنی وصول تو باو تعالےٰ مقصود ازین وصول تو است بعلم و دانستن او تعالےٰ ورنہ پس بلند است پروردگار ما از اینکہ متصل

Marfat.com

شود با چیزے یا متصل شود او بچیزے یعنی لفظ وصول کہ در اصطلاح صوفیہ مروج است مقصود ازان وصول بعلم و دانستن پاکی ذات و تقدس صفات او تعالے است و مقصود ازان وصول ذات بذات نیست کہ پاک است ذات پاک او از اتحاد و وصول چیزے باو یا حلول او در چیزے دیگر ازاین جا گفتہ اند العجز عن درک الادراک ادراک و جامع ترین اقوال دراین باب قول حضرت قطب العارفین مجدد الف ثانی حضرت شیخ احمد سرہندی است قدس سرہ آن جا کہ می فرمایند کل ماخطر ببالک او جاء فی خیالک فھو تعالیٰ وراء ذلک فھو وراء الوراء ثم وراء الوراء۔ **قولہ** تربک منہ ان تکون مشاھدا لقربہ والا فمن این انت و وجود قربہ ہ یعنی نزدیکی تو باو تعالیٰ باین معنی است کہ تو بہ بینی نزدیکی او تعالے را بخود ورنہ از کجائی تو کہ در لیاقت قرب ذاتی باشی یعنی در اصطلاح شرع کہ لفظ قرب مستعمل شدہ است چنانچہ کریمہ واذا سئلک عبادی عنی فانی قریب۔ وانا اقرب الیہ من حبل الورید وغیر ذلک باین معنی است کہ تو او را حاضر و ناظر دہ ہر حال بدانی و ازان مشاہدۂ قرب ہیبت جلال و تادب بآداب ربوبیت را در دل جا دہی ورنہ چہ نسبت خاک را با عالم پاک۔ **قولہ** الحقائق تردفی حال التجلی جملۃ وبعد الوعی یکون البیان فاذا قرانا ہ فاتبع قرانہ ثم ان علینا بیانہ ہ یعنی علوم لدنیہ وارد می شوند بر قلب عارف باجمال و پس از یاد داشتن آن بیان و تفسیر آن می توانند کریمہ ہر گاہ قرآن بر تو نازل مے شود پس متابعت کن لفظ آن را پس ظہور علوم بر دل تو از طرف من است بدان کہ عارفان را حالتے پیش می آید کہ فیضان علوم لدنیہ بر قلب ایشان می شود اما بطریق اجمال و ہر گاہ تعبیر ازان معارف بزبان می فرمایند آنچہ

Marfat.com

حق وصدق باشد حق تعالےٰ برزبان ایشان می راند۔ مثنوی:۔

گفتۂ او گفتۂ اللہ بود گرچہ از حلقوم عبداللہ بود

بلکہ بسا اوقات آن برگزیدگان در غلبہ حال برزبان می رانند احکام و معارف را چوں بخود می آیند بفضل الٰہی موافق احکام شرعی می یابند۔ قولہ منثی

وردت الواردات الالٰہیۃ علیک ھدمت العوائد علیک ان الملوک اذا دخلوا قریۃ افسدوھا ۵ یعنی ہرگاہ وارد شوند معارف الٰہیہ بر تو منہدم می گردانند عادات بشریہ را کریمہ بادشاہان کہ در قریہ داخل شوند ویران میکنند آن قریہ را مقصود ازین معرفت آنکہ معارف الٰہیہ کہ بفضل او تعالیٰ بر قلب عارف فیضان کند او را از عادات و لوازم بشریت متخلی کردہ با نوار و علوم لدنیہ محلی میگرداند زیرا کہ بادشاہان کہ نزول در قریہ می کنند ہر آنیہ ویران و نابود میگردانند آن را و این نہایت رحمت اوست تعالےٰ کہ از عادات بشریہ نفسانیہ او را پاک کردہ محل لطائف و انوار میگرداند تا یار کرا خواہد و میلش بکہ باشد۔ قولہ الوارد یاتی من حضرۃ قہار لاجل ذلک لا یصادمہ شیئ الا دفعہ بل نقذف بالحق علی الباطل فیدمغہ فاذا ھو زاھق ۵ یعنی معارف از حضرت قہار بر قلب نازل می شوند لاجل ان وجہ مقابلہ و مدافعۂ او چیزے نمی تواند کرد مگر کہ زائل خواہد شد کریمہ بل نقذف بالحق علی الباطل فاذا ھو زاھق۔ و این معرفت بعینہ مضمون معرفت سابق مندرج است معارف کہ موسوم بہ نشان غلبہ و جبروت او تعالےٰ باشد مقابلۂ او اوصاف بشریت نمی تواند کرد بلکہ در پیش او ذلیل و نابود می گردد کہ باطل در مقابلہ حق زائل است۔ قولہ کیف یحجب الحق بشیئ والذی یحتجب بہ ھو فیہ ظاھر وموجود حاضرہ یعنی چگونہ محجوب می شود او تعالےٰ در پردہ مخلوق

Marfat.com

وحال آنکہ آنچہ حجاب او میدانند او تعالےٰ دراں ہم موجود و حاضر است بمعنائے دلالت اثر بر مؤثر و مصنوع بر صانع و مخلوق بر خالق نہ بمعنائے حلول و اتحاد کہ آں زندقہ و الحاد است۔ ہمیں مضمون را مصنفؒ در اوّل کتاب باشباع تمام و ایضاح تا لا کلام بیان فرمودہ است۔ قولہ لا یتأس من قبول عمل لم تجد فیہ وجود الحضور فربما قبل من العمل ما لم تدرک ثمرتہ عاجلاً یعنی نا امید مشو از قبول عملی کہ دراں حضور نیابی زیرا کہ بسے اعمال قبول می افتند کہ بظاہر آثار قبول دراں دیدہ نمی شود آثار قبول حلاوت و لذت یا فتن در عمل صالح و انشراح صدر بفعل آں و اگر دیگر فائدہ نہ بخشد مگر تقرب بدرگاہش بعبودیت و قطع نظر از حصول ثوابش ایں ہم فائدۂ عظیم است پس لازم کہ سالک در ہیچ حال کوتاہی اعمال نکند۔ قولہ لا تزکین وارد و لا تعلم ثمرتہ فلیس المراد من السحابۃ الامطار و انما المراد منہا وجود الاثمار یعنی مستائی معرفتی را کہ نمی دانی ثمرۂ آں زیرا کہ مقصود ازا بر باریدن بارش نیست بلکہ مقصود ازاں حصول میوہ و غلہ و گیاہ است۔ دراین معرفت حضرت شیخ بابے عظیم از سلوک درج فرمودہ و آں اینکہ از حصول معارف خشنود مشو تا کہ اثر آں در دل خود نیابی و صفات مذمومہ بصفات حسنہ و جہل باللہ بعلم باللہ و علم الیقین بحق الیقین مبدّل نشود و مثلے کہ از باریدن باراں فرمودہ در نہایت مناسبت و زیبائی است و بسیار مردم در مغلط معارف می افتند و ازاں خشنود می شوند و نمی دانند کہ معرفت و کرامت بے اثر نوعی از غرور و انخداع است۔ قولہ لا تطلبن بقاء الواردات بعد ان بسطت انوارہا و اودعت اسرارہا فلک فی اللہ غنی عن کل

Marfat.com

شیٔ ولیس یغنیک عنہ شیٔ ہ یعنی معارف پس از انکہ ثمرات بخشیدند دل را محل اسرار نمودند محواہ بقاء او را زیرا کہ ترا بذات پاک او تعالیٰ استغنا است از ہر چیزو، ہیچ چیز ترا از او مستغنی نمی تواند نمود۔ این ارشاد آداب سالک است در وقت ورود معارف و آن اینکہ مقصود از معارف حصول ثمرات آن است از تبدل حال بحال چنانچہ قریبًا گذشت ہرگاہ آن مقصود حاصل شد طلب بقاء آن در دل سبب تمسک و تمنا بما سوائے او تعالےٰ است شاعرے گفتہ ؎

لکل شیٔ اذا فارقتہ عوض ولیس للہ ان فارقت من عوض

سبحانہ و تعالےٰ کدام چیز عوض او می تواند شد کہ در معاوضہ تساوی طرفین کمًا او کیفًا ضرور است و ہیچ چیز با او مساوات بہیچ قسم ندارد و مستغنی نمی کند ترا از او تعالےٰ ہیچ چیز اگرچہ آن چیز از امور آخرت و طاعات باشد سالک را باید کہ طالب آن نباشد و عبد علل و بندۂ اسباب نشود چنانچہ او تعالےٰ رب و معبود تو شد بغیر سبب تو نیز بندہ و عابد او شو بلا سبب پس چنانچہ او ترا است تو او را خواہی بود۔ قولہ تطلعک الی بقاء غیرہ دلیل علی عدم وجدانک لہ و استیحاشک نفقدان ما سواہ دلیل علی عدم وصلتک بہ ہ یعنی انتظار تو برائے بقاء غیر او تعالےٰ دلیل نیافتن او ست و غمگینی تو بسبب نیافتن ماسوائے او دلیل است کہ تو او را نیافتہ۔ مقصود ازین معرفت نیز مضمون سابق است واردات و کرامات را انتظار پایداری کردن دلیل نایافتن او ست زیرا کہ محبت ذاتی پابند صفات نمی تواند شد عارفان میگویند ؎

کانت لقلبی اھواء مفرقۃ فاستجمعت اذ رأتک العین اھوائی

Marfat.com

فصار یحسدنی من کنت احسدہ وصرت مولے الوریٰ بعد صرت مولائے
ترکت للناس دنیاھم ودینھم شغلا بذکرک یادینی ودنیائے

حضرت نظام الدین مجددی در قصیدہ می فرماید ؎

غیرت از چشم برم روئے تو دیدن ندہم گوش را نیز حدیث تو شنیدن نہ دہم

ابو سلیمان دارانی فرمودہ است نزدیک ترین بندگان آن است کہ او تعالےٰ در دل او بغیر از او دیگر چیز نیابد۔ قولہ النعیم وان تنوعت مظاھرہ انما ھو لشھودہ واقترابہ والعذاب وان تنوعت مظاھرہ انما ھو لوجود حجابہ فسبب العذاب وجود الحجاب واتمام النعیم بالنظر الی وجھہ الکریمہ یعنی نعمتہائے جنت اگرچہ اقسام است اما خوبی آن بآن است کہ دلیل قرب او تعالےٰ اند و عذاب ہائے دوزخ اگرچہ انواع است اما بدی و قباحت آن بآن است کہ دلیل بُعد او تعالیٰ است پس سبب عذاب وجود حجاب گشت و کمال نعمت ہا ہمیں نظر بسوئے رب الارباب است۔ این معرفت حضرت شیخ تعلق با صحاب کمال دارد کہ مقصود شان اگر جنت است باین وجہ است کہ دران قرب مولیٰ است تعالےٰ و تقدس و اگر تعوذ از دوزخ است باین وجہ است کہ دراں بُعد و حرمان رویت او تعالےٰ است جنت را برائے نعیم نمی خواہند و از دوزخ بجہت عذاب الیم نمی ترسند۔ قولہ ما یجد القلوب من الھموم و الاحزان فلاجل ما منعت من وجود العیان ہ یعنی آنچہ بر قلب سالک ہموم و غموم وارد می شوند از سبب آن است کہ بشرف حضور و عیاں نرسیدہ است۔ ہر چہ بر دلِ سالک از غم و الم و ہم و حزن می رسد وجہش اینکہ او از خودی نرستہ است اگر از خودی میرست ہیچ غم و الم

Marfat.com

براو وارد نمی شد۔ حق تعالےٰ می فرماید لا تحزن ان اللہ معنا ازین مستفاد میگردد کہ در مقام معیّت حزن نیست ؎

ہرچہ ہست از قامتِ ناسازیٔ اندام ماست ٭ ورنہ تشریف تو بر بالائے کس کوتاہ نیست

قال الشبلی رحمہ اللہ تعالےٰ من عرف اللہ لا یکون لہ غم مراد ازین غم وحزن کہ منفی است غم وحزن متعلق حظوظ نفس است نہ غم وحزنے کہ متعلّق شوق وصل عریان ست پس منافی نیست این معرفت باحدیث مشہور کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم کثیر الہم متواصل الاحزان قولہ من تمام النعمۃ علیک ان یرزقک ما یکفیک ویمنعک ما یطغیک ۵ یعنی علامت کمال نعمت برتو این است کہ رزق تو بقدر کفاف باشد و دادہ نشود ترا مال آن قدر کہ سبب طغیان تو شود۔ بداں کہ رزق بقدر کفاف خیر دارین است خیر این دار از ایں وجہ کہ از احتیاج مخلوق نجات است و از تعب سوال و ذلت طمع در پناہ و خیر آخرت ازین وجہ کہ کثرت رزق سبب کثرت حساب و مناقشۂ سوال وجواب و باعث طغیان و عصیان است قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم خیر الرزق ما یکفی وخیر الذکر الخفی و در کثرت مال طغیان مضمر است الا من نجاہ اللہ تعالیٰ کریمہ ان الانسان لیطغیٰ ان رآہ استغنیٰ قولہ لیقل ما تفرح بہ یقل ما تحزن علیہ ۵ یعنی ہر آنیہ اگر کم شود آنچہ تو بان خشنود می شوی کم خواہد شد آنچہ از فقد آن غمگین می شوی بمقصود این عبارت مضمون عبارت سابق است کہ رزق بقدر کفاف بہترین ارزاقست زیرا کہ اگر کم شود مال تو کم خواہد شد غم تو کہ در کثرتِ مال تعب مؤنت و شقات

حفظ و پریشانی خاطر با نتظام آن و غم مفارقت آں بنصب یا سرقت یا جدائی رسومات و مباہات با اہل دنیا نشود در عربی گفتہ اند ؎

علی قدر ما اولیت بالشئ حزنہ ویصعب نزع السہم مہما تمکنا
ایہا المرء ان دنیاك بحر طافح موجہ فلا تا منہا
وسبیل النجاۃ فیہا مبین وہو اخذ الکفاف والقوت منہا

عارفان فرمودہ اند دور باش از چیزے کہ آمدنش مشغولے و رفتنش حسرت است۔ قولہ ان ارادت ان لا تعزل فلا تتول و لا یۃ لا تدوم لك ہ یعنی اگر خواہی کہ معزول نشوی پس مگیر حکومتے را کہ برتو باقی نباشد۔ این مقولہ نیز موئدۂ مضامین اول است امرا دازان ولایت اعم از ولایت صوری و معنوی است ولایت صوری چون تصرف در عمل ہائے حکومت و ولایت معنوی تصرف در خلق الٰہی بکرامات و خرق عادات۔ قولہ ان رغبتك البدایات زہدتك النہایات ان دعاك الیہا ظاہر نہاك عنہا باطن ہ یعنی اگر راغب کند ترا اولیات امور بیزار کند ترا اخریات آنہا و اگر بخواہد بخود ترا ظاہر دنیا منع خواہد کرد از قرب آن حقیقت دنیا بدان کہ ابتداء امور سلوک بصورت رنگین و خوشگوار ظاہر مے شود کہ منازل عروج مقتضی آن است و نہایت آن رجوع باصل حقیقت ترا بے سالک است کہ ازان بجز حیرت نصیب شان نیست ؎

پایہ آخر آدم است و آدمی گشت محروم از مقام محرمی
گر نگردد باز مسکین زاں سفر نیست از وے ہیچکس محروم تر

وہمچنین اقبال دنیا مرغوب و ادبارش مکروہ اگر صورت دنیا

ترا بسجود می طلبد باطن آن بآواز بلند می گوید که دو دشمن از من صورت
دنیا مزیّن بحلاوت وصباحت است باطنش مملو بقباحت وشرارت
است عارفان دنیارا به هشت چیز تشبیه داده است اوّل چون آب
شور که تشنه را سیراب نکند دوّم به سایه ابر که دوام ندارد سوّم به برق
که روشنائی آن قیام ندارد چهارم به بارش تالبستان که بجز ضرر نفعے
ندارد پنجم به گل بهار که تازگی او یک ساعت است ششم بخواب
شیطانے که پس از بیداری هیچ چیز در دست او نمی باشد هفتم بعسل
صاف که در آن زهر قاتل آمیخته باشند هشتم بآواز غول که هر که اجابت
آن کند هلاک می گردد و هر که اعراض کند نجات می یابد. اقوال حکماء و
افعال صلحاء در مذمّت دنیا و اجتناب از زخارف آن زیاده ازان است
که در تحریر آید قوله انما جعلها محلّا للاغیار ومعدنا للاکدار
تزهید الك فیها یعنی حق تعالیٰ دنیارا جاے آرام گاه دشمنان ساخت
ومعدن آفتها تا که دوستان دران کناره جویند مقصود ازین معرفت
اینکه چونکه دنیا فریب دهندهٔ مردم ومکار و غدّار است حق تعالےٰ
بفضل خود آنرا از دوستان خود دور نموده جاے آرام دشمنان گردانید
تاکه دوستان از این معنی پے بآن برند که دنیا مبغوضهٔ الٰہی در حقّهٔ
مبغوضان داده است وما را در عوض آن جیفهٔ ناپاک نعیم مقیم پاک
جنّت عطا فرمود حق تعالےٰ دنیارا جاے غم والم ورنج وحسد نمود
تاکه عاقلان ازان معنی خبردار شوند واز او پرهیز باشند وخود را در غم
والم نیارند بقدر کفاف از او تمتّع گرفته همت خود مصروف دار الآخرة
ورضوان حضرت صمدیت گردانند شعر عربی ؎

Marfat.com

ما قام خیرك یا زمان بشرّه ۔۔۔ اولے بنا ما قلّ منك وما کفی

زمن اذا اعطی استرد عطاءه ۔۔۔ واذا استقام بدا له متحرفا

شعر

هی للدار دار الاذی والقذا ۔۔۔ ودار الفناء ودار العبر

ولو ملتهیا بجنا فیرها ۔۔۔ لمتّ ولم تقض منها الوطر

ایامن یؤمل طول البقا ۔۔۔ وطول الخلود علیه ضرر

اذا ما کبرت وفات الشباب ۔۔۔ فلا خیر فی العیش بعد الکبر

قوله علما انك لا تقبل النصح المجرد فذقك من ذوافها

مایسهل علیك وجود فرافها ۔ یعنی دانست او تعالے کہ تو نصیحت خالص قبول نمی کنی پس بجہۃ نفرت تو سختی ہائے دنیا بر تو آورد تاکہ جدائی آن بر تو آسان شود ومقصود ازین معرفت آنکہ حق تعالے در علم ازل دانستہ بود کہ تو نصیحت واشارت مولیٰ در باب تحذیر از دنیا قبول نمی کنی ونفس امّارہ ترا بسوئے زخارف آن میکشد پس بکمال حکمت خود آنرا برائے احباب خود منغّص وغم آلود گردانید تاکہ با او محبت کم شود ودر وقت جدائی آن در جیوۃ یا عند الممات سر اسیمہ وحیران نشود بلکہ بخوشی حکم مولائے خود قبول نمودہ رہگرائے سفر آخرت گردد بیت

من زتن فارغ شوم او از خیال ۔۔۔ تا خرامم در نہایات الوصال

وتفصیل این معرفت در معرفت سابق گذشتہ دهی قوله من لم یقبل علی الله بملاطفة الاحسان قید الیه بسلاسل الاستحسان قوله

لعلم النافع هو الذی ینبسط فی الصدر شعاعه ویکشف عن القلب قناعه ۔ یعنی علم نافع آن است کہ منبسط شود در سینہ روشنائی آن ودور کند از دل زنگ وسیاہی آن۔ علم نافع علمی است کہ شناختہ

می شود بآن وحدانیت او تعالیٰ وصفات او وطریق تعبد او وکیفیت
حدود و اوامر و نواہی او وحصول آداب ربوبیت او تعالےٰ وتقدس وازدلِ
او شکوک وظنون وپردۂ غشاوۂ قلب برداشتہ شود وبنور یقین کامل
منور گردد کمت حضرت داؤد علی نبینا وعلیہ الصّلوٰۃ والسّلام مذکور
است العلم فی الصدر کالمصباح فی البیت قال ابو محمّد عبد العزیز
المهدوی رح العلم النافع هو علم الوقت وصفاء القلب والزهد
فی الدّنیا ومایقرب من الجنّة ومایبعد عن النّار والخوف من الله
تعالیٰ والرجاء فیه وآفات النفوس وطهارتها وهو النور الذی
یقذفه الله تعالےٰ فی قلب من یشاء دون علم اللسان المعقول و
المنقول وقال الجنید رضی الله عنه العلم ان تعرف ربك ولا
تعده وقدرك وقال الشیخ ابو الحسن الشاذلی رضی الله عنه من
لم یتغلغل فی هذه العلوم یعنی علوم الصوفیة مات مصرا علی
الکبائر وهو لا یعلم وماسوی هذه العلوم قد لا یحتاج الیها و
ربما اخر بصاحبها مدا ومتن علیها وقد استعاذ رسول الله
صلی الله علیه وسلم من علم لا ینفع۔ **قولہ** العلم ما کانت الخشیة
معه یعنی بہترین علوم آن است کہ بآن خوف الٰہی جلّشانہ حاصل
شود۔ زیرا کہ حق تعالےٰ در قرآن مجید خود می فرماید انما یخشی الله من عبادہ
العلماء پس ہر علمی کہ از ان خوف خدا حاصل نیاید دران خیر نیست بلکہ آن
علم وبال است بر صاحب آن وحجت است از او تعالےٰ بر بندہ اے
عزیز ہر عالم دعوائے خشیت می کند میزان خشیت چیست عارفان فرمودہ اند
میزان وعلامۂ خشیت قیام باوامر واجتناب از نواہی اوست وعمل

Marfat.com

مقتضائے علم وہر علمی کہ صرف ہمت صاحب آں جمع مال وترفع عند ارباب الجہل والریاستہ ومباہات اقران واستکبار وطول امل ونسیان آخرت باشد پس آن علم از اسباب بُعد وہلاک ومحرومی اوست قال اللہ تعالیٰ یعلمون ظاہرا من الحیوۃ الدنیا وہم عن الآخرۃ ہم غافلون شخصی از حضرتِ جنید رضی اللہ عنہ پرسید کہ علم نافع چیست گفت آنچہ ترا بخدا دلالت کند ودُور کند ترا از نفس تو۔ قولہ العلماء قالہ انتہ الخشیۃ فلک والا فعلیک ہ یعنی علم اگر رفیق شد با او ترس الٰہی پس آں علم مرترا است ورنہ پس حجت است بر تو وسبب ہلاک است مرترا ایں معرفت حضرت شیخ بعینہ بیان معرفت سابق است کہ خشیۃ اوتعالےٰ جلشانہ فارق است میان علماء دین و علماء دنیا کہ علماء دین موصوف بخوف اوتعالےٰ اند و علماء دنیا ازان عاری اند حضرتِ فضیل رضی اللہ تعالےٰ عنہ فرمودہ است بودند علماء بہار مردم اگر مریض بسوئے آنہا می دید صحت را خوش نمی داشت واگر فقیرے سوئے آنہا نظر می کرد غنا را دوست نمی داشت و دراین زمان علماء فتنہ وآفت گشتند بر خلق خدا انتہیٰ ایں احوال در زمان حضرت فضیلؒ بود پس چہ می فرمودند اگر علماء زمان ما میدیدند فانا للہ وانا الیہ راجعون۔ قال النبی صلے اللہ علیہ وسلم یخرج فی اخر الزمان رجال یختلسون الدنیا بالدین یلبسون للناس جلود الضان من اللین السنتہم احلی من العسل وقلوبہم قلوب الذئاب یقول اللہ تعالےٰ ابی یغترون ام علی تجترؤن فبی حلفت لابعثن علی اولئک فتنۃ تدع الحلیم منہم حیران۔ رواہ ابو ہریرۃ رض و قال النبی صلے اللہ علیہ وسلم یاتی علی الناس زمان لا یبقی من القرآن

Marfat.com

الا رسمه ولا من الاسلام الا اسمه قلوبهم خربة من الهدى و
مساجدهم عامرة من ابدانهم شر من تظل السماء يومئذ علماء
منهم تخرج الفتنة واليهم تعود - **قوله** متى آلمك عدم اقبال الناس
عليك اوتوجههم باللوم اليك فارجع الى علم الله فيك فان كان لا
يقنعك علمه فمصيبتك بعدم قناعتك بعلمه اشد من مصيبتك
بوجود الاذى منهم ه يعنى اگر غمگين كند ترا روگردانى خلق از تو . يا غمگين
كند ترا بدگوئى خلق پس بايد كه رجوع كنى بعلم او تعالے بر گناهان تو واگر باين
قناعت تو نشود پس آفت تو بعدم قناعت بعلم او تعالے زيادة تر است
از آفت ايذاء خلق . بدانكه بنده را لازم كه مطمح نظر او پروردگار عالم باشد
پس خشنودى او از رضائے او و غمگينى او از اعراض او تعالے باشد و نظرش
بسوئ خلق نباشد كه اقبال و اعراض و مدح و ذم خلق هيچ سود مند نيست
نزد او تعالے واگر نظرش بمدح و ذم و اقبال و اعراض خلق باشد پس اين
مصيبت كلان تر است از مصيبت اعراض خلق حضرت ابراهيم تيمى رض از
شخصى پرسيد كه مردم در حق من چه مى گويند گفت مردم ترا ريا كار ميگويند
گفت حالا عمل من خالص گشت حضرت بشر حافے رح فرموده است سكون النفس
الى قبول المدح لها اشد عليها من المعاصى **قوله** انما اجرى الاذى
على ايديهم كى لا تكون ساكنا اليهم اراد ان يزعجك عن كل شيئ
حتى لا يشغلك عنه شيئ ه يعنى حق تعالىٰ جارى كرد ايذاء خلق بر تو
تاكه تو ساكن نشوى بخلق او تعالے خواست كه ترا بيزار نمايد از هر چيز تاكه حائل
نشود چيزے ميان تو و او تعالے . وجود ايذاء خلق نعمت عظيم است از
جانب حق تعالے خصوص ايذا از كسانے كه ترا اميد احسان و لطف او باشد

Marfat.com

چون اقربا و معارف ازین وجه که ایذا ردوستان فائده می بخشد قطع تعلق قلبی باآنها و تکیه برخدائے خود کردن و نصیب می شود او را حق عبودیت شیخ ابوالحسن شاذلے رح فرموده است روزے شخصے مرا سخت رنجانید پس تنگدل شدم ازاں درخواب دیدم که کسی میگوید از علامت صدیقان کثرت اعداء است عارفان گفته اند آوازدشمن تا زیانه او تعالےٰ است بر قلب غافل واگر این نبودی هرانیه درخواب عزت و جاه می ماند وآن حجابے است عظیم شیخ ابوالحسن وراق رض فرموده است انس بخلق وحشته است در جمع بخلق اخفی است و تکیه برخلق عجز است و اعتماد برخلق دنائت است و نیز فرموده است زاهدان در اهم از کیسه میکشند بامید ثواب و عارفان تعلق خلق را از دل می کشند بامید خلوص عبودیت شیخ ابوالحسن شاذلی رح فرموده است احتراز کن از نیکاں زیاده از بدان که ضرر نیکان بدل تو می رسد وآن تعلق با دشان است و ضرر بدان به بدن می رسد وآن سبب قطع تعلق است۔ قوله اذا علمت

ان الشیطان لا یغفل عنك فلا تغفل انت عمن ناصیتك بیده ه
هرگاه دانستی که شیطان از اغوائے تو غافل نیست پس تو غافل مشو از انکه یعنی اختیار تو بید قدرت اوست۔ بدانکه شیطان دشمن مسلط شده است بر انسان و غافل بهیچ حال نیست که همیشه ساعی اضلال و اغواء اوست پس هرگاه دشمن از تو غافل نیست پس باید که تو غافل نشوی از مولائے خود به تحقق عبودیت و توکل براو و افتقار و التجاء تو باو تعالےٰ شانه زیرا که عبودیت وصفی است که شیطان را بران وصف دسترس نیست قال الله تعالیٰ ان عبادی لیس لك علیهم سلطان و همچنین توکل براو تعالےٰ قال الله تعالےٰ انه لیس له سلطان علی الذین امنوا وعلی

Marfat.com

ر بہم بتوکلون عارفان گفتہ اند کہ شیطان طاقت اغوا بندگانِ خدا ندارد و آنانکہ بندگان او یند حاجت اغوا ندارند و شیطان رومال است کہ چرک ہائے انسان بآن پاک می شوند باین معنی کہ نسبت معاصی و شرور بادمی شود بجہۃ تادب مع اللہ تعالےٰ وہمین است سرّ ایجاد او کریمہ و ما انسانیہ الا الشیطان ان اذکرہٗ وقولہ تعالےٰ ھذا من عمل الشیطان واو را قوت وطاقت نفع وضرر نیست۔ ابو سلیمان دارانی رح فرمودہ است ہیچ مخلوقے خسیس تر نزد او تعالےٰ از ابلیس نیست واگر امر بتعوذ نبودی از شر او پناہ نمی جستم از عارفے پرسیدند بچہ وجہ دفع میکنی شر ابلیس را گفت کہ دفع نمی کنم آں کس را کہ نمی شناسم او را حضرت ذوالنون مصری رح فرمودہ اگر شیطان ترا می بیند و تو او را نمی بینی پس پناہ گیر بکسے کہ شیطان را می بیند و شیطان او را نمی بیند قولہ جعلہ لک عدوا لیحوشک بہ الیہ وحرّک علیک النفس لیدوم اقبالک علیہ ۵ یعنی شیطان را دشمن تو ساخت تا کہ رجوع کنی در دفع شر او با و تعالےٰ و بر انگیخت بر تو نفس را تا کہ ہمیشہ ماندہ التجائے تو با و تعالےٰ۔ دشمنی شیطان اگرچہ مصیبت عظمےٰ است برائے بنی آدم امّا دراں سرّے است نفیس و آن اینکہ ہر گاہ دشمنی او و قوّت او در اغوا بنی آدم را عاجز می کند بناچار او ضعیفے و ناتوانے خود دیدہ رجوع بآں کس می کند کہ او قوی و دانا و مالک الرقاب است بموجب :- دشمن اگر قوی است نگہ بان قوی تر است ! و مقصود از بندگان ہمین ذل و افتقار و رجوع در شدائد برحمت پروردگار است و ہمچنین است حال نفس امّارہ کہ او آغشتۂ گوشت و خون انسان است و نجات از ہوا و شہوات او بغیر التجا و نیاز بدرگاہ بے نیاز دیگر چارہ نیست

Marfat.com

پس لازم بر سالک کہ او در حالت غلبہ نفس و شیطان رجوع بآن کند کہ او قوی تر از جملۂ اقویا و دانا تر از جملہ حکما و رحیم تر از جملہ اقربا است کسے در عربی خوش فرمودہ ؎

انی بلیت بار بع یرھینی　　بالنبل عن قوس لھا توتیر ؤ
ابلیس والدنیا ونفسی والھوی　　یارب انت علی الخلاص قدیر

راقم آثم گوید اگرچہ ہر چہار چیز مذکور در قول شاعر دشمنان سخت بنی آدم اند اما سرگروہ جملہ و مایہ فساد ہمہ نفس ناپاک است باقی ہر سہ بمنزلۂ اعوان و مدبران کار او ست دعوے ربوبیت و مقابلۂ او تعالے او میکند شیطان کہ بدنام عالم است گاہی دعوئے خدائی نکردہ وازان ترسان ولرزان است و شریعت پاک اوامر و نواہی لولاک صلے اللہ علیہ وسلم جملہ برائے قلع وقمع سرکشی این ناپاک است قولہ من اثبت لنفسہ تواضعا فھو المتکبر حقًا اذ لیس التواضع الا عن رفعۃ فمتی اثبت لنفسک تواضعا فانت المتکبر ہ یعنی ہر کہ ثابت میکند برائے خود فروتنی پس بدان کہ او بتحقیق متکبر است زیرا کہ نمی شود فروتنی الا بفرود آمدن از مقام عالی پس ہر کہ خود را متواضع انگارد او فی الحقیقۃ متکبر است بتحقیق این مقام آن کہ تواضع دو قسم است قسمی است کہ طبعی انسان و خلقتی سرشت او باشد آن محمود و بہترین اوصاف است و قسمی است کہ بہ تصنع و تکلف خود را متواضع و فروتن می نماید این مذموم ارباب معرفت است زیرا کہ تصنع و تکلف در تواضع نشان ترفع نفس است کہ او نفس خود را عالی دانستہ او را ازان مرتبہ فرود می آرد و کسانیکہ اصلا برائے نفس مرتبہ نمی دانند پس از چہ چیز او را فرود آرند۔ قولہ لیس المتواضع الذی اذ تواضع

رای انه فوق ما صنع ولکن المتواضع الذی اذا تواضع رای

انه دون ما صنع ۵ یعنی نیست متواضع آن شخص که بعد تواضع مرتبهٔ خود را فوق از تواضع داند بلکه در حقیقت متواضع آن است که بعد تواضع مرتبهٔ خود را کم از تواضع خود داند۔ این بیان معرفت سابق است یعنی هر که فروتنی کند و در نفس بداند که من فروتنی کردم و حق مقام من فوق این بود که من بسبب تواضع آن را پست کردم پس آن شخص متواضع نیست بلکه متواضع حقیقی آنست که هر قدر که تواضع کند و اظهار ذلت و خساست نفس کند در دل بداند که نفس من هنوز لائق زیادہ ذلت و رسوائی و خساست است و من هنوز اظهار حق ذلت او نکرده ام حضرت ابو یزید بسطامی رضی اللہ عنہ فرموده است تا که بنده بداند که در تمامی عالم کدام کس بدتر از من است پس او متکبر است از اوشان پرسیدند پس کدام وقت او را متواضع گفته شود گفت آن گاه که برائے نفس خود نه بیند هیچ حالے و مقامے و تواضع هر کس بقدر معرفت پروردگار و شناختن نفس خود است ابو سلیمان رح فرموده است اگر تمامی عالم بیان قبائح من کنند نتوانند آن قدر که من قبائح خود میدانم از محمد بن مقاتل رض کسے دعا خواست در گریه افتاد و گفت اے کاشکے که من سبب هلاک و عذاب شما یان نمی بودم و از علامات این مقام آن است که از عیب گفتن خلق اگرچه او را به کبائر منسوب کنند ناراض نشود و از ستائش آنها خشنود نشود و کوشش آن در آن باشد که نزد خلق او را نام نباشد قوله التواضع

الحقیقی هو ما کان ناشئا عن شهود عظمته و تجلی صفته ۵ یعنی تواضع حقیقی آنست که پیدا شود از دیدن بلندی او تعالے و ظهور صفات جلال و جمال او تعالیٰ و تقدس۔ زیرا که تواضع که پیدا آید از تکلف آن مذموم است

چنانچہ گذشت و تواضعے کہ از دیدن عظمت او تعالےٰ وکمال بے زوال وغنائے مطلق او تعالےٰ و در مقابلہ اش ذلّت وخساست وخباثت ودنائت نفس خود پیدا آید آن تواضع محمود ومقبول است وفی کتاب عوارف المعارف و اعلمان العبد لا یبلغ حقیقۃ التواضع الا عند لمعان نور المشاھدۃ فی قلبہ فعند ذلک تذوب النفس وفی ذوبانہا صفائہا عن غش الکبر والعجب الیٰ آخرہ **قولہ** لا یخرجک عن الوصف الا شہود الوصف ہ یعنی بیرون نمی آرد ترا از صفت نفسانیت مگر دیدن صفت ربوبیت مقصود ازیں فقرہ اینکہ بندہ بہمت خود از صفات بشریت نمی تواند رہائی یافت مگر آنگاہ کہ در صفات ربوبیت محو گردد و خود را متصف باوصاف الٰہی گرداند آنگاہ از صفات بشریت خالی میگردد و مورد فبی یسمع وبی یبصر خواہد شد۔ **قولہ** المؤمن یشغلہ الثناء علی اللہ تعالےٰ عن ان یکون لنفسہ شاکرا ولتشغلہ حقوق اللہ ان یکون لحظوظہ ذاکرا ہ یعنی مومن کامل مشغول ذکر او تعالیٰ است و فرصت خود پسندی ندارد و مشغول میکند او را ملاحظہ حقوق او تعالےٰ از یاد آوردن حظوظ نفسانی بشکر نفس باین معنی کہ افعال جمیلہ وامور حسنہ را نسبت باو کند و در این ستایش اوست و منافی است مر ستایش پروردگار را و ذکر حظ نفس باین معنی کہ در دل بماند کہ نفس مر احقی است در ادائے طاعات و این منافی است مر قیام عبد را بحقوق او تعالےٰ بلکہ مؤمن حقیقی آنست کہ ہیچ التفات بنفس خود نکند و نسبت ہیچ فعل محمود باو نکند بلکہ طاعات را توفیق و احسان او تعالےٰ داند و سیات را تذلیل و خسران خود تصور کند۔ **قولہ** لیس المحب الذی یرجو من محبوبہ عوضا ولا یطلب منہ غرضا فان المحب من یبذل لک لیس المحب من تبذل لہ ہ یعنی نیست محب

Marfat.com

آنکہ امید کند از محبوب خود عوضی و محب نمی خواہد از محبوب مطلبی زیرا کہ محب
تو آن است کہ ایثار کند بر تو نہ آنکہ ایثار خواہد از تو تقاضائے محبت ایثار
کلیات و جزئیات است در مرضاۃ محبوب بغیر امید حصول نفعی از منافع
چنانچہ در عربی گفتہ اند ؎

ان المحب اذا احب حبیبہ تلقاہ یبذل فیہ مالا یبذل

بلکہ حظ و لذت و خشنودی او در ایثار و تقدیم نفس و مال است در مرضاۃ
محبوب شیخ ابن الفارض فرمودہ ؎

مالی سوی روحی و باذل روحہ فی حب من یھواہ لیس بمسرف
فلئن رضیت بہا فقدا ستغفتہ یاخیبۃ المسعی اذا لم تسعف

عارفان گفتہ اند حقیقۃ المحبۃ ان تھب کلک لمن احببتہ حتی لا
یبقی لک منک شیئ گفتہ اند کہ وحی شد بسوئے حضرت عیسیٰ علی نبینا و علیہ
الصلوٰۃ والسلام من کہ نظر کنم بہ دل بندۂ خود و نیابم در او محبت دنیا و آخرت
را پر میکنم آن دل را از محبت خود اما بدان اے عزیز کہ مقام محبت بس
رفیع و نفیس است و بجہۃ صدق این مقام ابتلاآت و مطالبات سخت
او را پیش می آرد تا کہ صادق و مدعی را تمیز شود ازان جہۃ حضرت رسول اکرم صلی
اللہ علیہ وسلم امت خود را بخواستن دعائے عفو و عافیت و اعمال نیک و
دخول جنت و نجات از جہنم فرمودہ است و اگر کسے ازین حظوظ بگذرد پس برائے
ثبوت قدم واجب میکند بر او عدم عارفان فرمودہ اند اگر او را دوست داشتی
ترا بہ بلیات مبتلا کرد پس بدان کہ ارادہ دوستی دارد با تو و عارفان فرمودہ
اند جملہ اہل مقامات امید عفو و مسامحت دارند مگر مدعیان محبت کہ این طائفہ
بہر سر موئے و بہر نظر و بہر قدم گرفتہ می شوند منقول است کہ حق تعالیٰ

Marfat.com

بہ موسیٰ علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام وحی فرستاد کہ بر رُخ نیک بندۂ من
است اگر در او عیبے نبودی گفت یارب آن کدام عیب است گفت کہ
اورخوش می آید نسیم سحرگاہ وہر کہ مرا دوست دارد بغیر من ہیچ چیز را خوش ندارد

از محبت خارہا گل مے شود ور محبت سرکہ ہا مُل می شود
از محبت شاہ بندہ می شود وز محبت مُردہ زندہ می شود
محبت شا نہا دارد کہ در گفتن نمیگنجد خدایا یک محبت دہ کہ بارحمت بگردانی

قولہ لولا میادین النفوس ما تحقق سیر السائرین اذلا مسافۃ بینک
وبینہ حتے تطویہا رحلتک ولا قطعۃ بیتک وبینہ حتے تخوضہا
وصلتک ہ یعنی اگر نمی بود مسافت نفوس درمیان متحقق نمی گشت سیر سالکان
زیراکہ درمیان تو او مسافتے نیست تاکہ آن مسافت را طے کند منزلہائے
تو و نہ جدائی است درمیان تو او تا کہ آن جدائی را بوصال محو سازی بدانکہ
دراین معرفت اسرار غامضہ است وہر کس از شراح بقدر فہم خود از ان
استخراج معانی کردہ است ماحصل جملہ آنکہ ہر چہ سیر سالک است در
نفس خود است وہر چہ مقامات عروج وسلوک است در قطع مراحل نفس است
وہر چہ مراتب قرب است در بعد منازل نفس است واگر این بادیہ ہا و
بیابانہائے دور و دراز نفس درمیان نبودی دیگر ہیچ مسافت حائل درمیان
نیست کریمہ وانا اقرب الیہ من حبل الورید وانا معکم اینما کنتم
پس کدام دوری است درمیان تاکہ آنرا بہ سیر و سلوک قطع کنی ہر چہ
دوری است از ہمین نفس نابکار است از این جا وارد شدہ است من
عرف نفسہ فقد عرف ربہ۔ عارفان گفتہ اند نیست زندگی قلب مگر
در موت نفس وگفتہ اند نعمت عظمیٰ خروج از نفس است زیراکہ نفس

Marfat.com

حجاب اعظم است درمیان تو وحق تعالیٰ وگفتہ اند ہرکہ نمیرد نہ بیند او تعالیٰ را
حاتم اصم رض فرمودہ است ہرکہ داخل گشت درجماعت ما برا ولازم است
قبول کردن چہار موت مرگ سفید وآن گرسنگی است ومرگ سیاہ وآن
برداشت ایذاہائے خلق است ومرگ سرخ وآن مخالفت نفس است و
مرگ سبز وآن انداختن ودوختن رقاع است برکلیم فقر درکتاب عوارف
المعارف مذکور است ہرکہ داخل شد ازسالکان درخلوتے برائے وجہی ازوجوہ
ماسوی اللہ تعالےٰ داخل می شود باو شیطان وخوشنامی کند اورا نفس
او وبرلبسیاری ازسالکان این آفت نازل می شود کہ خود را مشغول وردی
ازاوراد میکنند وعزلت ازخلق می گیرند چون رہبانیت وبراہمہ وفلاسفہ
تنہائے را درصفائی باطن تاثیر عظیم است ہرکہ باشد پس اگر آن سالک
نفس خود را بسیاست شریعت مطہرہ رام سازد بہتر ورنہ اورا صفائی نفس
حاصل می شود کہ ازان خوارق پیدا می شوند وہرچند آن خوارق بسیار می شوند
دوری او ازخدائے تعالیٰ زیادہ می شود واو نمی داند محرومی خود را زیرا کہ چنین
خرق عادات ازبراہمہ مشرکین وفلاسفہ یونان ورہبانان نصاریٰ بسیار
صادر می شوند۔ وگاہے برصادقان فتح باب کرامۃ می شود وعلم مستقبل
حاصل می گردد وگاہی نمی شود وآن مضر نیست بلکہ آنچہ مضر است انحراف
ازحدود شرع است وآنچہ برصادقان فتح باب کرامت می شود بجہۃ طمانیت
قلب ومجاہدہ نفس وصدق معاملۂ او باخدا می شود وآنکہ نفس را درسیاست
شرع بنیاد پس خوارق سبب بعد وغرور وحماقت او می شود۔ وہمین بعد
وحرمان آخر اورا بہ زندقہ والحاد می کشد واز دائرۂ اسلام بیرون می گردد۔
وانکار حدود شرع وحلال وحرام می کند ومی پندارد کہ مقصود از عبادات

Marfat.com

ذکرا و تعالے است بغیر متابعۃ رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم نعوذ باللہ من الخذلان انتہیٰ کلام صاحب العوارف۔ قال الشیخ ابو العباس بن العریف فی ھذا المعنی ؎

بذلك سرٌّ طال عنك اكتتامه ولاحَ صباحٌ كنتَ انت ظلامه
فانت حجاب القلب عن سرّ غيبه ولولاك لم يطبع عليه ختامه
فان غبت عنه حل فيه وطنّبت على مركب الكشف المصوّن خيامه
وجاء حديثٌ لا يمل سماعة شهيّ الينا نشره ونظامه
اذا سمعته النفس طاب نعيمها ونال عن القلب المعنّى غرامه

قولہ جلك فی العالم المتوسط بین ملکہ وملکوتہ لیعلمك جلالتہ

قدرك بین مخلوقاتہ وانك جوھرۃ تنطوی علیك اصداف مکوناتہ

یعنی حق تعالے ترا در عالم متوسط گردانید در میان ملک و ملکوت تا کہ بنماید ترا مرتبۂ تو در میان سائر مخلوقات و اینکہ تو گوہری کہ می پوشاند ترا صدفہائے مخلوقات۔ شرح ایں معرفت را شارح نفری و شرقاوی چنان نوشتہ است کہ انسان را بجہۃ اینکہ تخلیقش در احسن تقویم است و در میان عالم غیب و شہادت است و علوی و سفلی و ارضی و سماوی است متوسط است در میان عالم ملک و ملکوت تا او قدر خود بداند کہ من بہترین خلقم اگر بفرمان خالق خود ماندم راقم آثم گوید کہ حضرت شیخ در حکم خود اکثر سخن بر مشرب حضرات نقشبندیہ قدس اللہ تعالے اسرارہم لیہا میفرماید و در اصطلاح حضرات موصوفین دائرہ عالم منقسم است بہ دو قوس قوس عالی را عالم ملکوت و عالم امر می نامند و قوس اسفل را عالم ملک و عالم خلق می نامند و مجموع قوسین را دائرہ امکان گویند و وجود انسان بقدرت

Marfat.com

کاملہ الٰہی چنانچہ بظاہر تخلیقش در احسن تقویم است بباطن مرکب است
ازدہ لطائف کہ پنج ازان از عالم خلق و پنج ازان از عالم امر است ان پنجی
کہ از عالم خلق است عناصر اربعہ و نفس ناطقہ است و آن پنجے کہ از عالم
امر است قلب و روح و سر و خفی و اخفی است و تفصیل این لطائف
و اشغال مقررہ آنہا و آنکہ ہر یکے ازین پنج اخیر زیر قدم نبی است از
انبیاء اولوالعزم علیہم وعلیٰ نبینا الصلوٰۃ والسلام و رنگ ہائے انوار
متعلق آنہا و فنا و بقاء آنہا و اماکن مقررہ آنہا در صدر انسان و عروج
ازین لطائف بلکہ از دائرہ امکان و سیر در حقائق اربعہ و مراتب تعینات
وغیرہ بالاستیفا در کتب و رسائل حضرات ممدوحین مذکور است خصوص
مکتوبات قدسی آیات حضرت قطب عالم فرد یزدانی مجدد الف ثانی قدس
سرہ بحرے است از معارف الٰہیہ بر مشرب حضرات نقشبندیہ من شاء
الاطلاع علیٰ ذلک فلیرجع الیہ بیت

آدمی چیست صورتے جامع　　صورتش خلق و حق در او لامع

پس باین معنی انسان درمیان عالم ملک و ملکوت مخلوق گشتہ کہ من
وجہ از عالم خلق و من وجہ از عالم امر است باید کہ انسان قدر خود بداند و این
جوہر نفیس را در مزبلۂ بے قدری نیندازد کہ دیگر مکونات جملہ برائے اصلاح
حال و مآل انسان مخلوق گشتہ و او خاص برائے بندگی مولائے حقیقی در
حدیث قدسی مروی است یا بن آدم خلقت الاشیاء کلہا من اجلک
وخلقتک من اجلی فلا تشتغل بما ہو لک عمن انت لہ۔ قولہ

انما وسعک الکون من حیث جثمانیتک ولم یسعک من حیث ثبوت
روحانیتک ہ یعنی گنجائش تو در عالم خلق بحیثیت جسمانیت شما است

Marfat.com

وگنجایش مکونات مرترا از حیثیت رُوحانیت تو نیست مقصود ازین معرفت اینکه بودن تو در عالم کون وفساد بسبب جسمانیت تو که مرکب از عناصر اربعه است می باشد واگر این جسمانیت درمیان نبودی ورُوح بتجرید بودی پس گنجایش آن ومحبوسی او دراین عالم ممکن نبودی چونکه در معرفت سابق فرمود که وانك جوهرة تنطوی علیك اصداف مکوناته این معرفت تفصیل آن اجمال است یعنی انسان من حیث جسمانیت محبوس مکونات است وچون گوهر درمیان صدف عالم جائے گرفته است مناسبت جسمیت هرگاه روح انسان از جنس بدن آزاد می شود این عالم متوجه بعالم قدس میگردد چنانچه گوهر هرگاه از قید صدف رهائی یابد در تاج شاهان جائے میگیرد پس چنانچه صدف مقصود بالذات نیست بلکه مقصود غواص ازان گوهر است همچنین عناصر اربعه وجسمانیت انسان مقصود بالذات از خلقت نیست بلکه مقصود او تعالیٰ از انسان آن رُوح پاک است که از حبس بدن رهائی یافته در عالم قدس جاگیرد۔

قوله الکائن فی الکون ولم تفتح له میادین الغیوب مسجون محیط وحصور فی هیکل ذاته یعنی آنکه در عالم خلق است وکشاده نشده بر روئے او دروازه هائے معارف غیبیه آن شخص محبوس عناصر ومقید آب وگل خود است۔ این معرفت نیز تفصیل معرفت سابق است یعنے هرکه در جهان آمد وبرائے آزادی روح خود اسبابے بدست نیاورده و در فضائے قدس چولان ننمود ومعرفت خالق خود حاصل نکرد آن شخص مقید ومحبوس بدن خود خواهد بود وهمت او مقصود بر فربهی بدن چون گاو خر خواهد ماند ؎

Marfat.com

ه ترازکنگرهٔ عرش میزنند صغیره ندانست که دراین وانگه چه افتاد است

قوله انت مع الاکوان مالم تشهد المکون فاذا شهدته کانت الاکوان معک ه یعنی تو با مکونات و مصنوعات هستی تا نیابی معرفت صانع را هرگاه یافتی آنرا پس جمیع مصنوعات و مکونات با تو خواهند بود مقصود ازین معرفت آنکه انسان تا که خود را بشرف معرفت و قرب مولائے خود مشرف نساخته بناچار گرفتار مکونات و رسومات مخلوقات خواهد بود و بنده و زیر فرمان مخلوقات بلکه بنده نفس خسیس خواهد بود هرگاه معرفت و قرب مولائے خود حاصل نمود از عبدیت ماسوی و رقیت خلق آزادی یافت پس بناچار مخلوق و مکونات و نفس او تابع امر او خواهد بود و از قید غلامی رسته بدرجهٔ آقائے خواهد رسید حضرت شبلی رض فرموده است خطره نمی کند مکونات بخاطر آنکه شناخت مکون را از مزین کبیر رض منقول است که سفرے بخدمت ابراهیم خواص رض بودم گرد می را دیدم که بر ران او شان می رفت برخواستم تا او را بکشم فرمودند بگذار آنرا هر چیز بما محتاج است و ما محتاج چیزے نیستم و مروی است که سباع و درندگان میهمان سهل بن عبدالله رض می گشتند پس او شان آنها را در خانه در آورده گوشت می خورانیدند و از ابراهیم خواص رض منقول است که در سفرے وقتِ نیمروز زیر درختے آرام گرفتم ناگاه شیرے قوی هیکل دیدم که بسویم می آید هرگاه نزدیک رسید بطور استغاثه آواز عجز کشید و دست خود بر سینهٔ من گذاشت چون نگاه کردم دستش اما سیده بود چوبکے بدست آوردم و آن موضع را شگاف نمودم زرداب و ریم ازان ریخت پس صاف کرده بپارچهٔ آن زخم را بستم بعد ساعتی با دو بچهٔ خود رسید و در پیش عجز نمودند و قرص نانے در پیش نهادند۔ و مروی است از شخصی که در باغے ابراهیم بن ادهم رض را دیدم که باغبان آن بود و در خواب بود مارے

Marfat.com

دیدم کہ چند شاخ نرگس در دہان خود گرفتہ گس رانی او میکرد. قولہ لا یلزم من ثبوت الخصوصیۃ عدم وصف البشریۃ انما مثل الخصوصیۃ کاشراق الشمس فی النہار ظہرت فی الافق ولیست منہ تارۃ تشرق شموس اوصافہ علی لیل وجودک وتارۃ یقبض ذلک عنک فیرد ذلک الی حدودک فالنہار لیس منک والیک ولکنہ وارد علیک ہ یعنی لازم نیست ثبوت خصوصیت را انعدام صفت بشریت زیرا کہ خصوصیت بمنزلہ روشنائی آفتاب است مر عالم را وحال آنکہ آفتاب از عالم ظلمانی نیست گاہی روشنائی میکند آفتاب اوصاف او تعالے بر تاریکی وجود تو وگاہی قبض می کند آن روشنائی را پس ہمان تاریکی اصل باقی می ماند پس این نور معرفت دانی تو نیست نہ منسوب بتو است بلکہ وارد است از واردات الٰہی بر تو. بدان کہ حق تعالیٰ بشریت را پردۂ اسرار اولیاء خود ساختہ است ومقتضیات بشریت را چون اکل وشرب ونوم ونکاح واحتیاج وافتقار پردہ وستر ے ساختہ است بر آنہا تا کہ عوام بے تحقیقت معاملہ نبرند وایمان بالغیب مبدل بایمان شہادت نشود واین بشریت او را ذاتے است وما بالذات لا ینفک عن الذات حضرت شیخ تمثیل این باشراق آفتاب فرمود یعنی چنانچہ آفتاب عالم را بروشنائی خود منور می گرداند واز عالم ظلمانی نیست ہمچنین اوصاف او تعالیٰ از علم وقدرت وغیر ہما گاہے بر قلب عارف پرتو انداز می شوند وآن ظلمت مبدل بہ نورانیت می گردد و گاہے در ہمان ظلمت بشریت می ماند پس روشنائی ذاتی انسان نیست بلکہ عارضی است از مواہب الٰہی جلشانہ ودراین مقولہ رواست بر عقاید بعض اہل جہل کہ اوصاف بشری مر اولیاء اللہ را منافی ورود انوار معرفت میدانند کریمہ وقالوا مال ہذا الرسول یاکل الطعام ویمشی فی الاسواق.

Marfat.com

قوله دل بوجود اثاره علی وجود اسمائه وبوجود اسمائه علی ثبوت اوصافه وبثبوت اوصافه علی وجود ذاته اذ محال ان یقوم الوصف بنفسه فاذا جذب الجذب یکشف لهم عن کمال ذاته ثم یردهم الی شهود صفاته ثم یرجعهم الی التعلق باسمائه ثم یردهم الی شهود اثاره والسالکون علی عکس هذا فنهایة السالکین هدایة المجذوبین وبدایة السالکین نهایة المجذوبین لکن لا بمعنی واحد فربما التقیا فی الطریق هذا فی ترقیه وهذا فی

تا لیه ، یعنی دلالت کرد بوجود ممکنات او بر وجود اسماء او تعالے و تقدس و دلالت کرد از وجود اسما بر وجود صفات او تعالیٰ و دلالت کرد از وجود صفات او تعالے بر وجود ذات او زیرا که وصف بخود قائم نمی تواند شد پس اصحاب جذب کشف می شود آنہا را از اول کمالات ذات او تعالے پس ازان بمشاہدۂ صفات پس ازاں بمشاہدہ اسماء پس ازاں بمشاہدۂ ممکنات میرسند و اصحاب سلوک برعکس این اند یعنی شہود او شان اول از ممکنات باسماء از آن جا بصفات وعلی ہذا القیاس پس انتہائے سالکان شروع مجذوبان است و ابتدائے سالکان انتہائے مجذوبان ست مگر نہ باین معنی کہ ہر دو یک اند دگاہے در راہ بہم ملاقاتی می شوند آن در عروج واین در نزول . بدان اے عزیز کہ راہ روان طریق معرفت دو قسم اند سالکان ومجذوبان سالکان دلیل از مکونات بر مکوّن واز مصنوعات بر صانع می گیرند و می فرمایند ما رایتنا شیئاً الا ورایتنا اللہ بعدہ و مجذوبان کہ بجذب الٰہی بغیر سلوک واصل شدہ اند دلیل از مکوّن بر مکونات واز صانع بر مصنوعات می گیرند و میفرمایند ما رایتنا شیئا الا ورایتنا اللہ قبلہ ومعلوم ذوی العقول است کہ دلیل اظہر واثبت از مدلول می باید سالکان اول شروع از آثار یعنی افعال او

Marfat.com

تعالیٰ بر اسماء او کہ مبادی آن آثار و افعال است دلیل می گیرند و از اسماء دلیل بر صفات ثبوتیہ و سلبیہ می کنند و از صفات پے بذات مقدس می برند پس سلوک اینہا از اسفل باعلیٰ بطریق معہود و معمول است و مجذوبان کہ بجذب مقناطیسی بحضور قدس رسیدہ اند ازاں حضرت پے بصفات و از صفات پے باسماء و ازاں جا دلیل بر افعال یعنی مکونات می گیرند پس سلوک ایں طائفہ معکوس از اعلےٰ باسفل است پس آنچہ ابتداء سالکان بود یعنی دلیل از آثار مؤثر انتہائے مجذوبان گشت و آنچہ ابتداء مجذوبان یعنی دلیل از صفات بر ذات است انتہائے سالکان شد مگر نہ بیک معنی زیرا کہ مراد سالکان شہود اشیاء است اللہ تعالیٰ و مراد مجذوبان شہود اشیاء است باللہ تعالےٰ و گاہی در کدام مقام ملاقی می شوند کہ سالکان را عروج و مجذوباں را نزول آن مقام باشد راقم آثم گوید کہ نزد حضرات نقشبندیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرارہم معمول و معوّل علیہ سلوک است و این را سالک مجذوب نامند و طائفہ اولےٰ را مجذوب سالک۔ قولہ لا یعلم قد انوار القلوب والاسرار الا فی غیب الملکوت کما لا تظہر انوار السماء الا فی شہادۃ الملک ۵ یعنی شناختہ نمی شود مرتبۂ انوار معرفت و اسرار مگر در عالم ملکوت چنانچہ ظاہر نمی شود روشنائی آفتاب مگر در عالم ملک۔ در این مقولہ حضرت شیخ تسلیہ سالک می کند کہ از عدم ظہور آثار ریاضات و مجاہدات بیدل نشود کہ ایں مجاہدات در عالم ملکوت روشنی میکند مثل آفتاب کہ عالم ملک را روشن میکند و ہر کہ ایمان بالغیب دارد باآن خشنود باشد قل بفضل اللہ و برحمتہ فبذلک فلیفرحوا۔ قولہ وجد ان ثمرات الطاعۃ عاجلا بشعائر العاملین بوجود الجزاء علیہا عاجلا یعنی یافتن ثمرات طاعۃ

دراین جہان نشان قبولیت آن طاعت است دربارگاہ باریتعالیٰ مقصود
ایں معرفت آنکہ ثمرات طاعات کہ حصول قوت ایمان وزیادتی یقین واطمینان
قلب ولذت قرب است دلیل است اینکہ طاعات درورگاہش قبول افتادہ
است وباین معنی سابق مشیراست قول مصنفؒ من وجد ثمرۃ عملہ عاجلا
فھو دلیل علی وجود القبول۔ قولہ کیف تطلب العوض علی عمل ھو
متصدق بہ علیك ام کیف تطلب الجزاء علی صدق ھو ھدیہ
الیك ہ یعنی چطور میخواہی جزاء اعمال را وحال آنکہ او تعالیٰ بفضل خود بخشید
است آن عمل را بتو وچطور می خواہی عوض براخلاص خود وحال آنکہ او تعالیٰ
بہدیہ فرستادہ است آن اخلاص را بسوئے تو۔ بدان کہ عملی کہ قابل عوض
باشد آنست کہ نفعش بدیگرے برسد وازاں دیگر عوض آن عامل را برسد
واین صورت معاملہ دربندگان فیما بینہم متصور می شود اما نسبت باو تعالےٰ
این صورت غیر ممکن است زیراکہ از طاعت و بندگی تو وریاضت واخلاص
تو اورا ہیچ منفعتی نمیرسد او تعالےٰ غنی مطلق است پس آن عامل بکدام
وجہ مستحق عوض وجزاء میتواند شد بلکہ توفیق طاعت واخلاص چیزے است
کہ از او تعالیٰ ترا بطریق کرم ولطف ہدیہ وتصدق است پس درحقیقت عوض
احسان برتو لازم می شود کہ نفع اعمال عائد بتو است نہ باو تعالےٰ۔ حضرت شیخ
بطریق تعجب بلفظ کیف درعوض عمل فرمودہ وھو متصدق بہ علیك
ودرطلب جزاء براخلاص لفظ ھدیہ الیك فرمود اشعار واعلام باینکہ
چنانچہ درمیان صدقہ وہدیہ تباین است ہمچنین درمیان اعمال جوارح و
اعمالِ قلب تباین است ومدار کار براعمال قلب است ودرین معرفت
جزا خواہان اعمال را بطرز عجیب وعبارتِ لطیف ارشاد ہدایۃ کرد فجزاہ

اللہ عنا وعن سائر المومنین خیرًا۔ قولہ قومٌ تسبق انوارُھم اذکارَھم
وقوم تسبق اذکارُھم انوارَھم وقومٌ تتساوی افکارُھم و
انوارھم وقومٌ لا اذکارَ ولا انوارَ نعوذ باللہ من ذٰلک ذاکرا
فھو ذکر یستنیر بہ قلبہ فکان ذاکرا و ذاکرا ستنار قلبہ فکان ذاکرا
والذی استنوت اذکارہ و انوارہ کہ فہمیدن کرہ یعنی و بنورہ یقتدی
یعنی قومے است کہ انوار معرفت پیش از تکلف اذکار آنہا را حاصل می شود
و قومے است کہ بعد از مکابدۂ اذکار بانوار معرفت میرسند و قومی است کہ
اذکار و انوار آنہا برابری باشد و قومے است کہ نہ ذکری دارند و نہ نوری۔
العیاذ باللہ منہ ذکر کنندۂ است تاکہ روشن شود دل او پس در ذکری ماند
و دیگرے آنست کہ روشن شد اولاً دل او پس در ذکر ماند و آنکہ ذکر و نور او
برابر آمدہ پس بذکر او تعالے راہ می بیند و بہ نور معرفت او پیروی میکند۔ بدانکہ
مقصود حضرت شیخ دراین معرفت بیان طوائف خدا طلبان است و
آنرا بر سہ قسم تفریق فرمود اوّل مجذوب سالک کہ بغیر تعب و نصب بمحض
فضل واصل مے شود و مرتبۂ دوام ذکر و معرفت آنہا را حاصل میگردد و
بایشان اشارہ البیت در کریمہ اللہ یجتبی الیہ من یشاء و یھدی
الیہ من ینیب۔ دوم سالک مجذوب کہ بمکابدہ و مشقات و ریاضات
راہ سلوک بطریق معہود طے کردہ بشرف حضور و دوام ذکر مشرف می شوند
و بایشان اشارہ البیت در کریمہ والذین جاھدوا فینا لنھدینھم
سبلنا۔ سوم مرید مراد آنانکہ من وجہ سالک و من وجہ مجذوب یعنی
شروع کارش بطریق سلوک و سرعت سیرش بطریق مجذوب و بایشان
اشارہ البیت در کریمہ واللہ یختص برحمتہ من یشاء واللہ ذو الفضل

Marfat.com

العظیم. وسابق ازین حضرت شیخ ہمیں مضمون درمعرفت دل بوجود آثارہ علی وجود اسمائہ الے آخرہ بیان فرمودہ ودرشرحش تحریر یافتہ کہ اگرچہ مجذوب مختص برحمت است اما اکثر مجاذیب را طریق سلوک نامعلوم است ازان وجہ تربیت وترقی مرید را قابلیت آنقدر ندارند کہ سالکان مجذوبین واقفین طریق می دارند آما مرتبۂ مرید مراد کہ ہم ازمنازل طریق آگاہند وہم بجذبہ محبت وسرعت سیر مرادی بمقصود رسیدہ باشند درغایت نفاست ولطافت است وکلاً وعد اللہ الحسنیٰ تا یار کرا خواہد ومیلش بکہ باشد. قولہ

ماکان ظاہر ذکر الاعن باطن شہود وفکرہ یعنی ظاہر نمی شود ذکر مگر از محبت باطنی وغلبہ فکر مطلب اینکہ آنچہ سالک بظاہر مشغول ذکر است ثمر شجر محبت باطنی است چنانچہ سابق درمقولہ ما استودع فی غیب السرائر ظہر فی شہادۃ الظواہر بان اشارہ فرمودہ است برائے زیادہ بیان بعد ازین می فرماید. قولہ اشہدک من قبل ان یتشہدک فنطقت بالہیتہ الظواہر وتحققت باحدیتہ القلوب والسرائر یعنی شاہد ساخت ترا پیش از خلقت وجود بشری تو پس گویا شد بخدائے او ظاہر عارف ومتحقق گشت باحدیت او قلوب واسرار روح انسان پیش از گرفتاری قفس بشری شاہدی دادہ است بوحدانیت وقیومیت او تعالے کریمہ واذا خذ ربک من بنی آدم من ظہورہم ذریتہم واشہدہم علے انفسہم الست بربکم قالوا بلیٰ. وبعد از گرفتاری قالب بشری ہمان شہادت را از روح طلب سید بعضی باقرار پیش آمدند وبعضی بانکار پس دراین معاملہ دو کیفیت حاصل شد جمع وفرق حالت روحی جمع بود وحالت جسمی فرق وتا کہ ہر دو با زوی جمع وفرق نباشد

Marfat.com

طیران عالم قدس محال از اینجا گفته اند کل جمع بلا تفرقۃ نہ ند قۃ و کل تفرقۃ بلا جمع تعطیل حضرت جنید رض فرموده است فتحققتك فی سری فناجاتك لسانی فاجتمعنا لمعان وافترقنا لمعان قوله

اکرمك بکرامات ثلاث جعلك ذاکرا له ولولا فضله لم تکن

اهلاً لجریان ذکره علیك وجعلك مذکورا به اذ حقّ نسبته

لدیاك وجعلك مذکورا عنده فتمّم نعمته علیك ه یعنی حق تعالے سه کرامت در ذکر ترا عطا فرمود اوّل اینکه ترا توفیق ذکر بخشید واگر رحمت او نمی بود تو اهلیت آن نداشتی دوم اینکه ترا منسوب بخود فرمود که ترا عبد الله گفته می شود سوم اینکه ترا یاد فرمود پس باین تمام نعمت کرد بتو حضرت شیخ در این معرفت نعمت هائے او تعالے بر بنده خود شمرد مقصود ازان اینکه شکر نعمت باید که بنده بجا آرد لئن شکرتم لازیدنکم اوّل اینکه بغیر سابقه استحقاق لسان و قلب ترا بذکر خود مشغول ساخت و این محض فضل اوست ه ورنه ترا کدام مزیّت و قابلیّت بر آن شخص است که در خواب غفلت عمر بسر می برد۔ دوم اینکه ترا منسوب بخود فرمود بلسان خلق و ملائکه عظام خود چنانچه گفته می شود فلان عبد الله و ولی الله و بندهٔ خاص خدا و این شرف زیاده از شرف سابق است که بندهٔ معیوب را منسوب بخود فرمود ازان دروازهٔ امیدواری برائے آن مسکین کشاد سوم اینکه در وقت ذکر تو او را او ذکر تو میکند قال الله تعالے فاذکرونی اذکرکم و دیگر جامی فرماید ولذکر الله اکبر ای من ذکر العبد لله و چه مناسبت دارد ذکر بنده اورا باصفت حدوث و لوث ذ ما یم به ذکر او تعالے مر بنده را باصفت قدم و تقدس

Marfat.com

ازحضرت ابوہریرہ رض مروی است کہ رسولِ مقبول صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است ما جلس قوم مجلسا یذکرون اللہ فیہ الا حفّتہم الملائکۃ وغشیتہم الرحمۃ ونزلت علیہم السّکینۃ وذکرھم اللہ فیمن عندہ قولہ ربّ عمر اتسعت آمادہ وقلّت امدادہ وربّ عمر قلیلۃ آمادہ کثیرۃ امدادہ یعنی بسا مردم اند کہ فراخ می شود پیمانۂ عمر آنہا وکم میشود مددہائے غیبی او وبسا مردم اند کہ کم می شود پیمانۂ عمر آنہا وبسیار می شود مددِ غیبی آنہا۔ بدانکہ عمر انسان را دخلی در ورود انوار معرفت نیست بلکہ این در حقیقت کار عنایت است وبظاہر قابلیت واستعداد فطری ومناسبت روحی است ؎

داد حق را قابلیت شرط نیست ۔ بلکہ شرط قابلیت داد اوست

قولہ یورک لہ فی عمرہ ادرک فی یسیر من الزمن من منّ اللہ تعالے مالا یدخل تحت دوائر العبارۃ ولا تلحقہ الاشارۃ یعنی ہر کرا برکت شد در عمرش می یابد در زمانہ قلیلہ از عطاہائے الٰہیہ آن مقدار کہ داخل نمی شود در دائرہ عبارت ونمی رسد ورا ہیچ اشارت مقصود ازیں معرفت اینکہ ہر کرا بفضل الٰہی بیداری از خواب غفلت ودانائی از ورطۂ حماقت حاصل گشت اوقات را غنیمت شمردہ بکمال ہمّت مشغول کار مے گردد واز ما لا یعنی اجتناب ورزیدہ ساعات عمر عزیز را در مرضیات مولائے خود صرف می نماید پس او را در زمانہ کم انوار معرفت وامداد صمدیت آن قدر فرا میگیرد کہ بیانش از حوصلہ تحریر وتقریر خارج باشد وہمین است معنائے برکت در عمر نہ آنکہ بعضی برکت عمر را درازی ایام حیات دانستہ اند آنچہ در حدیث شریف وارد شدہ است ولا یزید فی العمر الا البر شاید بہمیں معنا خواہد بود واللہ اعلم باسرار کلامہ وکلام رسولہ و

Marfat.com

کلام اولیائہ۔ قولہ الخذلان کل الخذلان ان تتفرغ من المشواغل ثم لا تتوجہ الیہ وتقل عوائقک ثم لا ترحل الیہ ہ یعنی نفریدن آنکہ از ضروریات معاش فارغ شوی باز ہم در عبادت تکاسل کنی وپابندی تو کم شود باز ہم نمے روی سوئے او۔ مقصود اینکہ بہر حال بندہ را لازم کہ مشغول بندگی باشد واین امر را موقوف بر فراغت ندارد واگر بر فراغت موقوف دارد و وقت فراغت باز ہم مشغول نشود۔ و تکاسل او را مانع آید پس این علامت خذلان و نفرین و کم نصیبی است چنانچہ گفتہ اند ؎

لنگ و لوک و کور و کر ولے ادب ٭ سوئے او میفشر و او را مے طلب

قال اللہ تعالیٰ انفروا خفافا وثقالا۔ قولہ الفکرۃ سیر القلب فی میادین الاعتبارہ یعنی فکر باید کہ بطریق سیر قلب در میدان ہائے مخلوقات باشد بدانکہ فکرے کہ ما بآن مامور یم آن است کہ در مصنوعات او تعالےٰ و عجائب مخلوقات او و فنائے دنیائے دنۓ و بقا آخرت دنے و فائی ایام حیات و عبرت از احوال عاصیان باشد و در نعم او تعالےٰ و ادائے شکران تفکر کنیم نہ آنکہ تفکر در ذات و کیفیت حق تعالےٰ کردہ مشغول فکر شود در حدیث شریف وارد است تفکروا فی الخلق ولا تفکروا فی الخالق فانکم لا تقدرون قدرہ پس متفکرین بر سہ نوع اند فکر زاہد آن در فنائے دنیا و بے وفائی آنست و فکر عابد آن در مثوبات اخروی است و فکر عارفان در کثرت واردات و نعم روحی است قولہ الفکرۃ سراج القلب فاذا ذہبت فلا اضاءۃ لہ ہ یعنی تفکر چراغ دل است ہر گاہ کہ این روشنائی

ازدل رفت پس بے نور ماند او۔ وتقریر ایں معرفت در منقولہ ما نفع القلب شئ مثل عزلۃ یدخل بہا میادین فکرۃ گذشتہ است۔

قولہ الفکرۃ فکرتان فکرۃ تصدیق وایمان وفکرۃ شہود وعیان فالاولی لارباب الاعتبار والثانیۃ لارباب الشہود والاستبصار یعنی فکرد وقسم است فکری است کہ ناشئے از تصدیق وایمان است و است کہ ناشئے از شہود وعیان است پس فکر اوّل کار اصحاب سلوک واعتبار است وفکر ثانی کار اصحاب حضور ودیدار است۔ سابق ازین گذشت کہ فکر جولان دل است در میدانہائے مصنوعات وآن ہر دو قسم است قسمے است کہ دلیل از مصنوع بر صانع باشد چنانچہ احوال سالکان است وقسمے است کہ دلیل از صانع بر مصنوع باشد واین احوال مجذوبان است طائفہ اولے ترقی از اسفل باعلے وطائفہ ثانیہ در تدلی از اعلیٰ باسفل چنانچہ تفصیل ایں مقولہ دربیان مجذوب وسالک گذشت از فحوائے عبارت حضرت شیخ تفصیل مجذوب بر سالک ظاہر است واز قواعد طریقت عکس آن باہر دا نعلم عند اللہ تعالیٰ قولہ وقال رضی اللہ عنہ مما کتب لبعض اخوانہ۔ امابعد فان البدایات مجملات النہایات۔ یعنی شروع کار جملئے فہم انتہائی کار است واین لفظ امابعد درین جا بجہت آن است کہ حضرت شیخ قدس سرہ برائے بعض محبین خود نامۂ موعظت تحریر فرمودہ اوّل حمد وثنا در آن ذکر کردہ بعد ازان نوشتہ امابعد فان البدایات الیٰ آخرہ وحاصل معنا در مقولہ آیندہ مذکور خواہد شد قولہ وان من کانت باللہ بدایتہ کانت الیہ نہایتہ یعنے

ہرکرا شروع کار بتوفیق الٰہی باشد بسوئے او منتہی خواہد گشت مقصود
ازایں ہر دو مقولہ اینکہ شروع کار طالب اگر خالصا مخلصا للہ الکریم
باشد توفیق رفیق او خواہد شد و او را باختیار دیے اختیار کشان کشان
بحضور قدس خواہد رسانید و معنائے اینکہ بسوئے او منتہی خواہد بود
آنست کہ حاصل می شود او را معرفت قیومیت و وحدانیت او تعالیٰ
بطریق ذوق و حال بعد از انکہ حاصل بود بطریق تقلید و قال و از انجا
بے خواہد برد بہ عدمیت وجود خود و گرفتاری روح بغوائل نفس کہ معرفت
سابق موقوف بر معرفت لاحق است کریمہ بل نقذف بالحق علی الباطل
فیدمغہ فاذا ھو زاھق قولہ والمشتغل بہ ھو الذی احببتہ
وسارعت الیہ والمشتغل عنہ ھو المؤثر علیہ ؛ یعنی آنچہ مشغول
کند ترا با و تعالیٰ ہمان اعمال صالحہ تست کہ تو آنرا دوست داشتہ و
بسوئے آن شتابی کردہ و آنچہ ترا از او تعالےٰ مشغول کند آن خطوط
نفسانے است کہ تو بندگی را بران پسندیدہ۔ ایں عبارت لوے
اغلاق دارد اما بعد تامل معنایش واضح میگردد۔ و در این مقولہ تسلیہ
سالک است حاصل معنایش اینکہ اے سالک راہ محبت آنچہ
تو محبوب داشتہ و بسوئے آن بشتابی میروی آن بندگی و ذکر
و فکر است و ہمیں چیز لائق و قابل مشغولے است و آنچہ تو آنرا واگذاشتہ
از حظوظ نفس و آسایش وجود ہمان چیز لائق واگذاشت و ترک است
و قابل مشغولے نیست و درین مقولہ اشارہ است بآن کہ ہر کہ قدر طاعت
و بندگی دانست آسان خواہد شد بروے ترک حظوظ نفس خود عارفے
شخصی را دعا کرد و فرمود عرفک اللہ قدر ما تطلب حق یکون

Marfat.com

علیك ما تترك قوله وان من ایقن ان الله بطلبه وصدق الطلب
الیه ومن علم ان الامور بید الله اجمع بالتوکل علیه ۵ یعنی
ہر کہ بے یقین بداند کہ او تعالےٰ طالب اوست بصدق طلب خواہد
کرد و ہر کہ داند کہ کارہا جملہ باختیار او تعالیٰ است جمع میکند خاطر را
بتوکل کردن بر او و بداند کہ بندہ مطلوب الٰہی است باد ائے وظائف
عبودیت بسبب فہمی و عقلی کہ او تعالےٰ دیرا دادہ است وفائدۂ این
مطلوب پس عائد است بسوئے بندہ پس چرا بندہ از خود بصدق ہمت
طلب بندگی او نشود و ہر کہ بے یقین دانست کہ جمیع امور بید قدرت
او تعالےٰ است و از انجملہ کوشش اوست در عبادت پس چرا ہر او توکل نہ
کند و خود را باو نسپارد پس جزو اول معرفت راجع با مور شریعت است
وجزو ثانی آن راجع با مور طریقت وحقیقت۔ قولہ ولا بد لبناء ھذا
الوجود ان تنھدم دعائمہ وان تسلب کرائمہ ۵ یعنی ضرور است بنائے
وجود انسان را کہ منہدم گردد ستونہائے او و اینکہ مسلوب گردد حواس
او۔ در این عبارت نیز تسلیہ سالک است یعنی اگر اوقات عمر تو در عبادت
مولےٰ گذشت و پرورش نفس را فرصت نیافتی ازان غمگین مشو کہ
این صورت بدنی زود از ہم جدا شدنی است و این حواس خمسہ ظاہری
و حواس خمسہ باطنی کہ آن مبنای چونکہ عاریۃ بتو داوہ شدہ است
زود واپس گرفتنی است بحکم کل ما ھو آت قریب پس باید کہ جمع
ہمت مشغول حصول حواس باقی گردی و آن بنور معرفت حاصل میگردد
کما عرفتہ غیر مرۃ قولہ فالعاقل من کان بما ھو ابقی افرح منہ بما
ھو یفنی قد اشرق نورہ وظھرت تباشیرہ ۵ یعنی پس دانا آن است

Marfat.com

کہ خوشنودی او بباقی زیادہ باشد از فانی بدرستیکہ روشن شد نور باقی و ظاہر شد نشان او خشنودی بندہ باشیاء فانیہ سبب غمگینی او خواہد شد زیرا کہ فانی در معرض زوال است و دل بستگی تو بآن سبب حزن و ملال تو می گردد پس باید کہ بندہ باشیاء فانیہ خشنود نشود و بآنچہ باقی است از ثمرات عبادت و دوام معرفت خشنود شود کہ آن باقی است و نور باقی در دلِ سالک و روشنی آن بر روئے او ظاہر است۔ قولہ فصرف عن ھذا الدار مغضیا و اعرض عنہا مولیا و لم یتخذ ھا وطنا و لا جعلہا سکناہ یعنی عاقل برگشت از متاع این جہان در حالیکہ بر آن چشم پوشیدہ بود و رو گردان شد از دنیا در حالیکہ باک نداشت بآن پس دنیا را وطن خود ندانست و نہ جائے سکونت خود۔ ہرگاہ بندہ بیوفائی دنیا و بقاء آخری دانست پس بالفرورہ میکردانند چشم دل خود را از دنیا و پیوندی می کند قلب خود را بآنچہ باقی است و مرفعاۃ رب العلمین است و ہیچ گونہ التفات قلبی بسوی آن نمیکند بلکہ آن را قید خانہ دانستہ بقدر ضرورت دران تمتع می گیرد پس ہرگاہ بندہ چنیں دانست حاصل می شود او را پاکی دل و نورانیت باطن و تعلق قلب بمولائے خود کہ حیّ و قیوم است۔ قولہ انحض الھمۃ فیہا الی اللہ تعالے و سار فیہا مستعینا بہ فی القدوم علیہ یعنی بلکہ برانگیخت ہمت خود در دنیا بسوئے او تعالیٰ در رفتار کرد و دران در حالیکہ مدد خواہ بود از او تعالے در حاضر شدن بدرگاہش۔ طالب صادق در سفر سلوک بہمت کامل متوجہ درگاہ قدس میگردد و مدد در این سفر دور دراز ہم از درگاہ او تعالے میخواہد ؎

Marfat.com

تو دستگیر شوائے خضر پے مجستہ کہ من ٭ پیادہ میروم و ہمرہان سوارانند
در عربی گفتہ اند ؎

اذا لم یعنك اللہ فیما تریدہ ٭ فلیس لمخلوق الیك سبیل
وان ھو لم یرشدك فی کل مسلك ٭ ضللت ولو ان السماك دلیل

قولہ فما زالت مطیتہ عزمہ لا یقر قرارھا و انما تسیارھا الی
ان اناخت بحضرۃ القدس و بساط الانس محل المفاتحۃ والمواجھۃ
والمجالستہ والمحادثۃ والمشاھدۃ والمطالعۃ فصارت الحضرۃ
معشش قلوبھم الیھا یا دُوْنَ وفیھا یسکنون ہ یعنی پس ہمیشہ مرکب
ارادۂ او ارام نمیگردد در مکانے و ہمیشہ خواہد بود رفتار او تا کہ منزل گیرد
در حضور قدس او تعالے و فرش موانست کہ آن مکان فتوحات و حضور
و مجلس راز و نیاز و شہود و دیدار است پس می گردد آں مقام آشیانہ
دلہائے آنہا کہ بآن آشیانہ پناہ می برند و آنجا سکونت می کنند۔ بدانکہ
حضرت شیخ دراین عبارت استعارات نمکین و تمثیلات رنگین از ابتدائے
سلوک تا آخر حال بطریق رمز درجہ بدرجہ مرتبہ بعد مرتبہ بیان فرمودہ
بطریق تمثیل حضور بادشاہے از بادشاہان درمیان آوردہ آنکہ
کسیکہ بحضور بادشاہ عظیم الشان دنیوی میرود اول بطریقۂ سلام بجا
مے آرد کہ تعبیر ازان بمفاتحہ فرمود بعد ازانکہ آداب سلام بجا آورد و جواب
سلام شنید بادشاہ متوجہ حال او می شود کہ تعبیر ازان بمواجہہ کرد زیرا
کہ از سلام و جواب لزوم مواجہہ نمی شود بعد از مواجہہ او را بشرف نشستن
امر می کند کہ تعبیر ازان بمجالستہ فرمود بعد از مجالستہ اگر کثرت لطف شاہ
باشد او را بسخن گفتن مسرور میگرداند کہ تعبیر ازان بمحادثہ نمود کہ محادثہ

Marfat.com

ثمرۂ مجالسہ است بعد از محادثہ شاہ او را بدیدار خود نواخت کہ بسا اوقات
از ہیبت ملوک باوجود مجالست و محادثہ شرف مشاہدہ میسر نمی شود
و را تر از شرم سرنگون می ماند بعد از مشاہدہ او را شرف را زخود عطا فرمود
کہ تعبیر ازان بمطالعہ کرد و اطلاع برزار بادشاہ نہایت مقام قرب
است و این امور در ملاقات با دشاہان دنیوی پیش می آیند و حضور
اقدس بادشاہ بادشاہان و مالک الملوک در مقام قدس نسبت بہ
بندۂ عاجز مسکین کدام مناسبت دارد و ا بمحض لطف و کرم بہمین
مراتب بندۂ عاجز را مشرف می گرداند پس ع قیاس کن زگلستانِ من
بہار مرا۔ قیاس باید کرد کہ آن نعمت و شرف بکدام زبان بیان خواہد
شد بلکہ آن مرتبہ ایست لا عین رات ولا اذن سمعت ولا خطر
علے قلب بشر قولہ فاذا نزلوا الی سماء الحقوق او ارض الحظوظ
فبالاذن والتمکین والرسوخ فی الیقین فلم ینزلوا الی الحقوق
بسوء الادب والغفلۃ ولا الی الحظوظ بالشہوۃ والمتعۃ بل
دخلوا فی ذلک باللہ وللہ ومن اللہ والی اللہ ہ یعنی ہرگاہ
رجوع میکنند بمقام مراعات حقوق او تعالے یا بمقام مراعات
حظوظ مباحہ نفس ہائے خود پس آن رجوع باذن او تعالے باحصولِ
مقام تمکین و محکمی در یقین خواہد بود پس رجوع نمے کنند بحقوق بطریق
بے ادبی و غافلی و نہ رجوع میکنند بحظوظ نفوس بجہۃ خواہش شہوۃ
و آرامی نفس بلکہ داخل شدند دران مقام با مر او تعالے و برائے او
تعالے و ابتدا از او تعالے و انتہا بہ او تعالے۔ بدان کہ سفر سلوک
دو طرف دارد عروج و نزول از مقام عروج تعبیر در مقولہ گذشتہ

باستعارات علیہ بیان فرمود۔ واز مقام نزول کہ آنرا رجوع نیز گویند
دریں معرفت بیان فرمود وآن اینکہ سالک بعد از مقام قرب و وصلت
ہرگاہ ممتاز بخلافت و مامور برجوع می گردد ۔اول نزدیش بآسمان حقوق
می شود یعنی حقوق او تعالےٰ بر بندہ از ادائے مامورات شرع مطہر و
اجتناب از نواہی آن واین پابندی شرع اگرچہ او را از ابتدا ملازم بود
اما آں وقت تکلفی و تقلیدی بوقت این وقت طبعی و ذوقی گردید و
بعد ازاں بمقتضائے بشریت آنچہ لوازم آن بجائے آرد از اکل و شرب
ونوم ونکاح و مجالست و معاشرت باخلق آں جملہ باذن خواہد بود واز
تلوین رستہ در تمکین واتقان خواہد بود و در یقین ایمانے برسوخ
خواہد زلیست نہ در ادائے حقوق ظاہر شرع بے ادبی می کنند نہ در
ادائے حظوظ لوازم بشری مقصود شان تمتع نفس و ادائے شہوت
خواہد بود جگہ داخل می شوند در این مقام درحالیکہ مددخواہان باشند از
او تعالےٰ و عبادت کنندگان برائے او تعالےٰ و فیض گرفتگان باشند
از او تعالےٰ و وسیلۂ خلق مے شوند بسوئے او تعالےٰ۔ قولہ

وقل رب ادخلنی مدخل صدق واخرجنی مخرج صدق

لیکون نظری الی حولك وقوتك اذا ادخلتنی واستعلای
وانقیادی الیك اذا اخرجتنی ۵ یعنی بگو اے رب من در آر مرا در
مقام صداقت واخلاص و بیار مرا در مقام صداقت واخلاص تا کہ
باشد نظر من بسوئے تقدیر تو و طاقت تو در وقت دخول و تسلیم و
رضا مرترا در وقت خروج این معرفت گویا بیان و تفصیل فقرۂ اخیرۂ
معرفت سابق است و ہو قولہ بل دخلوا فی ذلك بالله و لله الی آخرہ

Marfat.com

باین طرح کہ سالک را در وقت عروج مقام ہوانست و قرب و شہود حاصل می شود آنرا محض بلطف و کرم او تعالےٰ منسوب کند و مضمون لاحول و لا قوۃ الا باللہ را مصداق شود و از قوت و طاقت و ہمت خود بیزاری و تبرا جوید و ہرگاہ مامور برجوع میگردد و از مقام قرب و انس و شہود بمقام مراعاۃ حدود و حقوق و حظوظ می گردد و گرفتار تعلق ماسوی اللہ تعالےٰ می شود اگرچہ بظاہر بُعد و تفرقہ است اما چونکہ بامر و رضائے او تعالےٰ است دراین دُوری و مہجوری تسلیم و انقیاد و فرمانبرداری کند و خواہش خود گذاشتہ بخواہش مولائے خود بار منصب خلافت و ہدایت خلق بر خود لازم داند و مشغول خدمت گردد کہ ہمین قرب است بُعد نما و اُنس است تفرقہ آسا و ہمین طریقہ با انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام و خواص بندگان مسلوک است سنۃ اللہ التی قد خلت من قبل و لن تجد لسنۃ اللہ تبدیلا۔ قولہ واجعل لی من لدنک سلطاناً نصیرا ینصرانی و ینصر بی و لا ینصر علیّ ینصر نی علی شہود نفسی و یفنینی عن دائرۃ حسّی ۔ یعنی بدہ مرا از جانب خود طاقتے کہ نصرۃ دہد مرا و نصرۃ یابد بمن دیگران و بر من کسی غالب نشود و نصرۃ دہد مرا بر شناختن نفس خود و فانی گرداند مرا از دیدن وسیلۂ حواس ظاہری۔ این جملہ تتمۂ معرفت سابقہ است گویا تفسیر کریمہ وقل رب ادخلنی مدخل صدقٍ و اخرجنی مخرج صدقٍ و اجعل لی من لدنک سلطاناً نصیرا ہست بلسان معرفت بدانکہ ینصرنی راجع بارباب عروج است و ینصرنی راجع بارباب رجوع کہ در عروج او را ضرورت نصرت است و در رجوع خلق را بوسیلۂ او نصرت ضرور است و ینصرنی علیٰ شہود نفسی نیز مناسب

Marfat.com

حال عارج است ولیفنینی عن دائرة حتی مناسب حال نازل کہ دراں
حالت فنائے نفس را ضرورت است و دراین حالت نفس او باطمینان
رسیدہ فتاوے حواس ضروری است کہ خلیفہ را حواس موہوبی درکار است
فافہم الاشارات واغتنم البشارات واللہ ولیك فی البدایات
والنہایات. قولہ ان کانت عین القلب تنظر اَنّ اللہ واحدٌ
فی سنتہ فالشریعة تقتضی انہ لابد من شکر خلیقتہ یعنی اگر
چشم دل سالک او تعالے را واحد لاشریک داند در عطایائے ظاہری
و باطنی پس شریعت نیز تقاضائے شکر بجا آوری مخلوق میکند۔ بدانکہ
در عطائے خلق دو پہلو است مراد ائے شکر آن را یکے آنکہ آن عطا را
اوّلاً خاص از جانب الٰہی داند و آن بندہ را کہ صاحب عطا است
دراں عطا مجبور و مقہور تصور نکند دوم آنکہ معطی را خاص او تعالے
داند با وجود آن از روئے امر شریعت شریف شکر منعم نیز ادا باید کرد کہ
در حدیث شریف وارد است بروایت نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ من لم
یشکر القلیل لم یشکر الکثیر ومن لم یشکر الناس لم یشکر اللہ
و در حدیث دیگر بروایت اسامہ بن زید رضی اللہ عنہ اَشکرالناس
للہ اشکرھم للناس وکریمہ ان اشکرلی ولوالدیك نص صریح
است دراین باب پس در عطایائے ظاہری و باطنی دینی و دنیوی ہمیں
دو پہلو را رعایت کردن ضروری است و بغیر شکرگذاری منعم خوف زوال
نعمت است. قولہ وان الناس فی ذلك علی ثلاثة اقسام غافل
منہمك فی غفلتہ قویت دائرة حسہ وانطمست حضرة قدسہ
فنظر الاحسان من المخلوقین ولم لیشہدہ من رب العلمین اما

Marfat.com

اعتقاد افشر که جلیؒ و اما استنا د افشر که خفیؒ ه یعنی مردم
دراین سه مسئله سه طائفه اند یکی ازان آن است که غریق غفلت است و
بجز حواس ظاهری از نور معرفت چیزے ندارد پس او می بیند احسانرا
از خلق و نمی داند آنرا از حق پس اگر این دیدن احسان از خلق از روئے
اعتقاد باشد پس او را مشرک جلی گفته شود و اگر از روئے نسبت باشد
پس اورا مشرک صوری گفته شود مقصود ازین مقوله تفصیل طوائف
معطی لهم است طبقهٔ عوام که عطا را از خلق میدانند و از نور بصیرت
عاری اند و گرفتار ظاهر بینی اند آنها دو نوع اند یکے آنکه عطا را از خلق
بطریق حقیقت داند و بندگی معطی و محسن خود کند و از او تعالے آن را
نمیداند پس بسبب کفران نعمت مستوجب سخط و لقمت رب العزة میگردد
و این را ارباب طریقت شرک جلی میدانند و نوع دیگر آنکه آن نعمت
را از خلق میدانند بطریق نسبت که اعتماد آن بر معطی میشود اگرچه در دل
خالق جمیع انعال عبد را او تعالے میداند پس بسبب اعتماد بر خلق
اهل طریقت این را شرک خفی می داند نعوذ باللہ من حال کلا الطائفین
قوله و صاحب حقیقتے غاب عن الخلق بشهود الملك الحق و فنی
عن الاسباب بشهود مسبب الاسباب فهو عبد مواجه بالحقیقة
ظاهر علیه سناها سالك الطریقة قد استولی علی مداها غیر
انه غریق الانوار مطموس الآثار قد غلب سکرهٔ علی صحوه و
جمعه علی فرقه و فناه علی بقائه و غیبته علی حضوره ه یعنی
دیگر آنکه صاحب حقیقت است غائب شده است از مخلوق به دیدن حق
تعالے و فانی شده است از اسباب بدیدن مسبب الاسباب پس آن

Marfat.com

بندہ مشرف بحقیقت کار است ظاہر شدہ است بر او روشنائی آن راہِ
حق را گرفتہ است غالب آمدہ است بر منتہائے آن مگر این قدر ہست
کہ او غرق انوار ناپدید آثار است غالب آمدہ است سکر او بر صحو او و جمع او
و ہر فرق او و فنائے او بر بقاء او و غالب آمدہ غیبت او بر حضور او مقصود
ازین معرفت بیان طائفہ ثانیہ معطی لہم است و این طائفہ مجذوبین محبت
و ہائمین معرفت اند کہ آثار و اسباب بغلبۂ محبت از نظرشان ناپدید گشتہ
و نظرشان بر مسبب الاسباب مؤثر است و ہر چہ می رسد از او میدانند
و این آن طائفہ است کہ غالب آمدہ است سکر آنہا بر صحو آنہا الی آخر
العبارۃ بدانکہ صحو و سکر و جمع و فرق و فنا و بقا و غیبت و حضور الفاظ
مترادفہ است کہ ارباب طریقت در کتب خود تعبیر از مقامات بآن میکنند
حضرت شیخ بر جملہ الفاظ را در محل استشہاد ذکر فرمودہ است و معانی جملہ
ظاہر است۔ قولہ والکمل منہ عبدٌ شرب فازداد صحوا وغاب
فازداد حضورا فلا جمعہ یحجبہ عن فرقہ ولا فرقہ یحجبہ عن
جمعہ ولا فناءہ یصدہ عن بقاءہ ولا بقاءہ یصدہ عن فنائہ
یعطی کل ذی قسط قسطہ ویوفی کل ذی حق حقہ یعنی کامل تر از
طائفہ ثانیہ آن بندہ است کہ نوشید جام محبت را پس غالب شد بر او
ہوش و غائب شد از خود و زیادہ شد از حضورش پس نہ جمع او می پوشد
فرق او را و نہ فرق او می پوشد جمع او را و نہ فنا او باز میدارد او را از بقاء او
نہ بقاء او باز می دارد او را از فنا میدہد ہر صاحب حصہ را حصہ او و ہر
حقدار را حق او و این طائفہ سوم معطی لہم است و این را حضرت شیخ
اکمل از طائفہ ثانیہ فرمود و این آن شخص است کہ مقامات سلوک را

Marfat.com

بترتیب طے کردو فناء اتم و بقائے اکمل حاصل کردہ بمنصب خلافت
برائے ہدایت خلق رجوع بخلق کردہ است کہ از شرب جام محبت و عوض
بیہوشی ہوش او را عطا شد و از خود غائب شدہ در عوض دوری نزدیکی
یافتہ اگرچہ جمع با خدا است در دل با خلق است بظاہر و اگر با خلق است
بظاہر با خدا است در باطن باقی باللہ و فانی فاللہ گشتہ وظائف عبودیت
بکمال بجا می آرند و حقوق منصب خلافت را کما ہو حقہ مراعات میفرمایند
چنانچہ حال انبیاء علیہم الصلوٰۃ والتسلیمات عمومًا و علیٰ اخصہم خصوصًا و
کُل اولیاء امت است رضوان اللہ علیہم اجمعین۔ قولہ وقد قال
ابو بکر الصدیق رضی اللہ عنہ لعائشۃ رضی اللہ عنہا لما نزلت
براءتہا من الافک علیٰ لسان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یا
عائشۃ اشکری رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فقالت واللہ
لا اشکر الا اللہ وکلہا ابو بکر رضی اللہ عنہ علی مقام الاکمال مقام
البقاء المقتضی لاثبات الآثار وقد قال اللہ تعالےٰ ان اشکرلی
ولوالدیک وقال صلے اللہ علیہ وسلم لا یشکر اللہ من لا یشکر الناس
وکانت ہی فی ذلک الوقت مصطلمۃ عن شاہدہا غائبۃ عن الآثار
فلم تشہد الا اللہ الواحد القہار ہ یعنی گفت حضرت صدیق رضؓ مر عائشہؓ
را انگاہ کہ نازل شد آیات براءت او بر زبان رسول خدا صلے اللہ علیہ و
سلم اے عائشہؓ شکرگذاری رسول خدا را کن گفت قسم بخدا است
کہ در آن ثبوت آثار است اما حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا دران وقت
قطع کردہ بود نظر بشریت و آثار را و نمیدید مگر او تعالےٰ را۔ در استدلال
دو طائفہ سابقہ حضرت شیخ این بیان بہ تفصیل فرمود آنکہ مقام اکمل

Marfat.com

داشت چون حضرت صدیق رض اشاره به ثبوت آثار فرمود و حضرت عائشه رض
در آن وقت از آثار گذشته در مقام فنا بود و بجز شکر خدا دیگر به زبانش
نیامد. بدانکه قصهٔ افک قصه ایست عجیب و بسیاری از امور دین بر آن
موقوف است در سورهٔ نور مذکور و در تفاسیر و سیر مسطور اگر خوف طوالت
بودی بالاستیعاب ذکر مرشدی اما چونکه موضوع له این کتاب مقصود دیگر
است هر که اراده تفصیل این قصه دارد به کتب مفصّل رجوع کند حضرت شیخ
را کسی از حدیث وجعلت قرة عینی فی الصلوة پرسید که آن خاص
با واست علیه السلام یا دیگرے را هم دران نصیب هست در جواب فرمود.
قوله ان قرة العین بالشهود علی قدر المعرفة بالمشهود والرسول
صلوات الله علیه وسلامه لیس معرفة غیره کمعرفته فلیس قرة
عین کقرته وانما قلنا ان قرة عینه فی صلوته بشهوده جلال
مشهوده لانه قد اشار الی ذلك بقوله فی الصلوة ولم یقل بالصلوة
اذهی صلوات الله علیه وسلامه لا تقر عینه لغیره به وکیف
وهو یدل علی هذا المقام ویامر به من سواه بقوله صلوات
الله علیه وسلامه اعبد الله کانك تراه وهیهات ان یراه و
یشهده سواه فان قال قائل قد تکون قرة العین بالصلوة
لانها فضل من الله وبارزة من عین ستر الله فکیف لا یفرح
بها وکیف لا تکون قرة العین بها وقد قال سبحانه قل بفضل الله
وبرحمته فبذلك فلیفرحوا الآیة فاعلم ان الآیة قد اومات
الی الجواب لمن تدبر سر الخطاب اذ قال فبذلك فلیفرحوا وما
قال فبذلك فافرح یا محمد قل لهم فلیفرحوا بالاحسان والتفضل

Marfat.com

ولیکن فرحك انت بالمتفضل کما قال فی الآیۃ الاخری قل اللہ
ثم ذرھم فی خوضھم یلعبون ہ یعنی روشنی چشم بہ دیدار او تعالےٰ
بقدر معرفت او تعالےٰ است پس نیست معرفت دیگران چوں معرفت
حبیب الرحمٰن علیہ الصلوٰۃ والسلام پس روشنی چشم دیگران چوں روشنی
چشم حضرت ایشان نیست و ما گفتیم کہ قرۃ عین او در نماز بہ دیدار پروردگار
است زیرا کہ حضرت ایشان خود اشارہ کردہ است باں بقول ایشان
فی الصلوٰۃ و نگفت بالصلوٰۃ زیرا کہ روشنی چشم او علیہ الصلوٰۃ والسلام
بغیر پروردگار نمی شود چطور چنیں نباشد کہ حضرت ایشان خود امر می کنند
دیگران را بحصول این مقام باین قول اعبد اللہ کانك تراہ و محال
است کہ او علیہ الصلوٰۃ والسلام رب را بیند و با او دیگری را بیند اگر
کسے گوید کہ قرۃ عین بنماز باید کہ نماز فضل الٰہی است و ظاہر شدہ است
از احسان او تعالےٰ پس چطور کسے باں خوشنود نشود و روشنی چشم باں
نباشد و حق تعالےٰ می فرماید قل بفضل اللہ و برحمتہ فبذلك فلیفرحوا
بدانکہ ہمدریں آیۃ اشارہ است بجواب اگر کسے فکر کند اسرار خطاب را
زیرا کہ در آیۃ لفظ فلیفرحوا بصیغہ جمع گفت و لفظ فارح بصیغہ افراد
نگفت یعنی اے حبیب من بگو امتِ خود را کہ خوشنود شوند بفضل و
احسان من و خشنودی تو بمن است چنانچہ در آیۃ دیگر فرمودہ است۔
قل اللہ ثم ذرھم فی خوضھم یلعبون۔ بدان کہ نماز بہترین عبادات
و افضل ترین قربات است و نعمتی است فوق تمامی نعم در حدیث
شریف وارد است ما اوتی عبدی الدنیا خیر من ان یؤذن لہ
فی رکعتین یصلیھما کہ دران انقطاع ماسوی و شرف حضور مولیٰ است

Marfat.com

ودران روشنائی چشم روح وخوشنودی قلب مجروح است ازان سبب در
حدیث شریف وارد گشته وَجُعِلَتْ قرة عینی فی الصلوٰة واین آنوقت
فرمود که ارشاد انما حُبِّبَ الیّ من الدُّنیا الطیب والنساء صادر گشت
یعنی اگرچه از امتعه دنیوی آنچه خوش دارم همین طیب ونساء است اما ازاین
کسے نفهمد که در آن خوشنودی رُوح وخنکی چشم است بلکه آن به تحصیلِ
امورِ آخرت است چونکه افضل واعلےٰ اسباب آخرت نماز است ازان وجه
فرمودند وجُعِلَتْ قرة عینی فی الصلوٰة. اما این قره عین مختلف است باختلاف
اشخاص هرچند پایهٔ قرب او مرتفع افتاده قرة عین او زیاده خواهد بود پس
قرة عین رسول مقبول صلوات الله وسلامه علیه چنان است که قرة العیون
دیگران است وحضرت دراین حدیث نکتهٔ عرفانیه ظاهر ساخت که لفظ حدیث
شریف فی الصلوٰة آمده یعنی خوشنودی رُوح من در وقت نماز است که مناجات
خالق بے نیاز را محل است نه آنکه خشنودی به نفس نماز است وکسانے که
مرتبه قرب آنها کم است از طائفه اولےٰ خشنودی آنها به نفس نماز است که نماز
از عطایا ونعم پروردگار است اگر کسے پرسد که نماز چونکه رحمتِ الٰهی است پس
باید که مردم بنفس نماز خشنود باشند بموجب کریمه قل بفضل الله وبرحمته
فبذٰلك فلیفرحوا پس بکدام معنے در تقریر گفته شد که خشنودی سرورِ
هردو جهان علیه الصلوٰة والسلام به نفس نماز نبود حضرت شیخ جوابش در نکته
دیگر بیان فرمود که فلیفرحوا که بصیغه جمع آمده اشاره به دیگران است اما
حضور اقدس صلے الله علیه وسلم مقامش ارفع ازان است که بما سوائے او
تعالےٰ خشنود شوند خشنودی او شان بحر. ذات پاک او تعالےٰ به دیگرے
نیست. قوله الناس فی ورود المنن علیٰ ثلٰثة اقسام فرح بالمنن

Marfat.com

لا من حیث هدیها ومنشئها ولکن بوجود منعته فیها فهذا من
الغافلین یصدق علیه قوله تعالٰی حتی اذا فرحوا بما اوتوا اخذناهم
بغتة وفرح بالمنن من حیث انه شهدها منة ممن ارسلها ونعمة
ممن اوسلها یصدق علیه قوله تعالٰی قل بفضل الله وبرحمته
فبذلك فلیفرحوا هو خیر مما یجمعون وفرح بالله ما شغله من المنن ظاهرا
متعتها ولا باطن منتها بل شغله النظر الی الله عما سواه والجمع
علیه فلا یشهد الا ایاه یصدق علیه قوله تعالٰی قل الله ثم ذرهم
فی خوضهم یلعبون ٥ یعنی مردم در ورود احسان به سه قسم اند کے نے خشنود
می شوند به نفس نعمت ونمی بینند فرینده آنرا بلکه خوشنودی آنها به تلذذ ظاهر
نعمت است پس این طائفه از غافلان اند که اشاره بآن در کریمه حتی اذا
فرحوا بما اوتوا اخذناهم بغتة وکسانے خشنود به نعمت می شوند بجهة
احسان فرینده وکرم آفرینده واشاره است باین طائفه در کریمه
قل بفضل الله وبرحمته فبذلك فلیفرحوا الایه وکسانے خوشنود باو
تعالٰی هستند لذات ظاهری نعم ومنت پذیری باطن آن مشغول نمی کنند
آنها را از حضور او تعالٰی پس نمی بینند مگر او را اشاره است باین طائفه در کریمه
قل الله ثم ذرهم فی خوضهم یلعبون - این معرفت توضیح معرفت سابق
است ومنعم علیهم را بر سه طبقه تقسیم فرمود کسانے به نعمت خشنود من
حیث تلذذه بها ومنعم را بخاطر نیاورند واین طبقه از جمله محرومان و
غافلان است وطبقه ثانیه کسانے اند که خوشنودی آنها به نعمت است من
حیث رؤیته المنعم فیها واین طبقه از جمله مقبولان ومحرمان درگاه اند اما
طبقه ثالثه که مرتبه شان اعلے وارفع است آنها اند که خشنودی آنها به نعمت

Marfat.com

نیست بلکہ خوشنودی ایشان باو تعالےٰ است واشارہ است بآن در کریمہ
قل اللہ ثم ذرھم فی خوضھم یلعبون واین طبقۂ خاصان ومقربان
است۔ قولہ وقد اوحی اللہ تعالےٰ الی داؤد علیہ الصلوٰۃ والسلام یا
داؤد قل للصدیقین بی فلیفرحوا وبذکری فلیتنعموا ہ یعنی او
تعالےٰ وحی کرد مر داؤد را علیہ الصلوٰۃ والسلام ای داؤد بگو مر صدیقین را
کہ من خشنود شوید وبذکر من لذت گیرید۔ شعر

قوم تخللھم زھوٌ بسیدھم ٭ والعبد یزھو علےٰ مقدار مولاہ
تاھو بر ؤیتہ عما سواہ لہ ٭ یا حسن رؤیتھم فی حسن ما تاھوا

قولہ واللہ تعالےٰ یجعل فرحنا وایاکم بہ وبالرضا منہ وان
یجعلنا من اھل الفھم عنہ وان لا یجعلنا من الغافلین وان یسلک
بنا مسلک المتقین بمنہ وکرمہ ہ یعنی حق تعالیٰ خوشنودی ما وشما را
باو تعالےٰ کند وبرضائے او کند واو تعالےٰ بگرداند ما را از اہل دانش
ونکرداند ما را از جملہ غافلان وببرد ما را براہ پرہیزگاران بفضل ورحمت
او۔ این فقرۂ دعائیہ بطریق خاتمہ کتاب آوردہ از حق تعالےٰ توفیق استقامت
ومحبت خاص او خواستہ وطریقہ طبقۂ خاصان ومقربان کہ در فقرۂ
سابقہ بیان فرمودہ بود استدعا نمود حق تعالیٰ بمحض کرم خود دعائے حضرت
شیخ در حقش ودر حق شارحان کتابش ودر حق خوانندگان آن قبول
فرماید وقال رضی اللہ عنہ الٰھی انا الفقیر فی غنای فکیف لا اکون
فقیرا فی فقری الٰھی انا الجاھل فی علمی فکیف لا اکون جھولا فی
جھلی ہ یعنی اے پروردگار من من فقیر ومحتاجم در حالت غنا پس
چطور فقیر نباشم در حالت فقر اے پروردگار من من نادانم در علم خود پس

چگونہ نادان نباشم درحالتِ جہل خود۔ بدانکہ بندگان جملہ بہ نسبت غنائے مولائے خود فقیر اند کریمہ یٰایّھا النّاس، انتم الفقرا الی اللہ و بندگان جملہ نادان اند بہ نسبت علم مولائے خود کریمہ اِنّہ کان ظلوما جھولا۔ غنائے بندہ و علم بندہ اگرچہ بمرتبہ اعلےٰ رسد باز ہم بہ نسبت غنا و علم او تعالیٰ فقر و جہل است چونکہ درعین غنا فقیر است و درعین علم جاہل است پس درحالت فقر و جہل چگونہ فقیر و جہول نباشد۔ حضرت شیخ ابو عثمانؒ فرمودہ است در تفسیر کریمہ ادعوا ربکم تضرعا و خفیۃ تفرع اینکہ پیش تکنی در وقتِ دعا اعمال حسنہ خود را از صلوٰۃ و صیام و قیام وغیرہ و پیش کنی نزد او تعالےٰ فقر و احتیاج و عجز و ضرورت خود ازان جہۃ حضرت شیخ در اوّل الہیات خود فقر و احتیاج و بے علمی خود وسیلہ کرد۔

الٰھی ان اختلاف تدبیرک وسرعۃ حلول مقادیرک منعا عبادک العارفین بک عن السکون الی عطاء و الیاس منک فی بلاء ہ اے پروردگار من مختلف بودن تدبیر تو و بزودی رسیدن تقدیر تو منع کردہ است بندگانِ عارفان را از اینکہ آرام گیرند بہ عطیہ و یا نا امید شوند در بلیہ تلوین احوال و تقدیر ذوالجلال عارفان را از آرام گرفتن و قت احسان و یا نا امید شدن وقت امتحان کہ تعبیر ازین دو حالت در کتاب بہ بسط و قبض رفتہ منع نمودہ است کہ در وقت عطا یا از زوال مامون نیستند و در وقت بلا یا از افضال نا امید نیستند الٰھی منی مایلیق بلؤمی ومنک مایلیق بکرمک ہ اے پروردگار من از من آن صادر مے شود کہ شایانِ دنائت من است و از تو آنست کہ شایان لطف تو است۔ ہر کسے آن کند کہ لایق او است لایق لئیم

Marfat.com

لوم است ولایق کریم کرم۔ الٰہی وصفت نفسك باللطف والرأفة قبل
وجود ضعفی افتمنعنی منهما بعد وجود ضعفی ۱۵ اے پروردگار من ستودی
خودرا باحسان ومہربانی پیش ازظہور ضعف من آیا باز میداری آنرا پس از ظہور
ضعف من یعنی لطف ورافت کہ ازصفات ازلی تست وخودرا بآن پیش
از تخلیق من ستودی کہ آن وقت من محتاج آن نبودم چگونہ مقتضئے کرم باشد
کہ در وقت احتیاجم ازان محروم گردانی۔ الٰہی ان ظهرت المحاسن منی
فبفضلك ولك المنة عليّ وان ظهرت المساوی فبعدلك
ولك الحجة عليّ ۵ اے پروردگار من اگر ظاہر کنی خوبی من پس آن بفضل
وکرم تست وترا منت مسلم است واگر ظاہر کنی بدی من پس آن بعدل و
انصاف تست وترا حجت است برمن۔ اگر او تعالیٰ بندۂ خودرا توفیق اعمال
صالحہ می دہد آن خاص لطف اوست وثبوت احسان بر بندہ وبندہ را
نشاید کہ آن را منسوب بخود کند واگر بندۂ خودرا مظہر اعمال سیئہ کند
آن نیز عدل اوست زیرا کہ نقائص وعیوب ذاتی بندہ است واورا
حجۃ والزام است بر بندہ۔ الٰہی کیف تکلنی الی نفسی وقد توکلت
لی وکیف أضام وانت الناصر لی ام کیف اخیب وانت الحفی لی ۵
اے پروردگار من چطور میگذاری مرا بنفس من وحال آنکہ تو وکیل منی وچطور
عاجز باشم وحال آنکہ تو مددگار منی وچطور بینوا باشم وحال آنکہ تو مہربان
منی۔ بدان کہ وکیل وناصر وحفی از اسماء الٰہی اند وآن مقتضی ظہور آثار است
چونکہ بندہ محتاج آنست کرم او تعالیٰ بالفرورہ مقتضی آنست کہ بمحل احتیاج
آثار آن ظاہر شوند۔ ها انا اتوسل اليك بفقري اليك ۵ این منم کہ
وسیلہ می کنم بحضور تو احتیاج خودرا۔ بدان کہ بہترین وسائل عبد بدرگاہ

Marfat.com

پروردگارش توسّل بفقر و احتیاج است حضرت شیخ بآن توسّل گرفتار باز میگوید

وکیف اتوسل الیك بما هو محال ان یصل الیك چه طور وسیله گیرم بحضور تو بچیزے که ممکن نیست رسیدن آن چیز بتو۔ چونکه غنائے مطلق صفت اوتعالےٰ است و آن از ذات وے غیر منفک است و فقر با وتعالےٰ راه ندارد و وسیله باید که متوسّل الیه راه داشته باشد از ان سبب حضرت شیخ از روئے تعجب میفرماید وکیف اتوسل الی اٰخره۔ راقم آثم گوید این تمهید نسبت بحالی مایان صحیح است اما نسبت با وتعالیٰ هیچ بُعدے ندارد که در آن جا جمع اضداد حالت معمولی است هو الاوّل والاٰخر والظاهر والباطن۔

ام کیف اشکو الیك حالی وهی لا تخفی علیك ٥ آیا چه طور شکایت حال خود بتو کنم و حال آنکه آن بر تو پوشیده نیست۔ شکوه حال بکسے ممکن است که او از ان خبردار نباشد واوتعالےٰ عالم السّرور والخفیات است از ان سبب حضرت خلیل صلوٰة الله وسلامه علیه در حین القای نار نمرود گفت علمه بحالی حسبی من سوالی۔ ام کیف اترجم لك بمقالی وهو منك برز الیك ٥ وچطور بیان کنم ترا حال خود وآن از تو است که ظاهر شده است بسوئے تو۔ ترجمه اظهار زبانی است مر خیال قلبی را واوتعالےٰ توفیق گفتار میدهد پس ترجمه از اوتعالےٰ ظاهر میشود ورجوع آن آخر بسوئے اوست۔ ام کیف تخیب آمالی وهی قد وفدت الیك ٥ وچه طور ضائع می شوند امیدهائے من و حال آنکه امیدهائے من حاضر شده درگاه کریم است وکریم گاهی وفد و مهمان خود را محروم نمی گذارد۔ ام کیف لا اعتس احوالی وبك قامت والیك ٥ وچه طور نیک نشوند حالات من وبتو قیام آن است و بتو رجوع آنست عارفان از جمله احوال خود خشنود می مانند بسبب آنکه خود را از میان کشیده اند

Marfat.com

واحوال را قوام باو تعالٰے میدانند ازاو در ہر حال خشنود اند و بمرتبۂ کمال رضا
متحقق اند۔ الٰہی ما الطفاك بی مع عظیم جهلی وما ارحمك بی مع
قبیح فعلی ہ اے خدائے من چہ مقدار کثیر لطف می کنی با من با وجود کلانی
نادانی من وچہ مقدار بسیار مرحمت میکنی بر من با وجود قباحت فعل من بشہود
کثرت لطف و مرحمت او تعالٰے با وجود کثرت جہل و قباحت بندہ بسبب کثرت
حیا است ازاو تعالٰے۔ الٰہی ما اقربك منی وما ابعدنی عناك ہ اے
خدائے من چہ مقدار است نزدیکی تو بمن وچہ مقدار است دُوری من از تو۔
درصورت قرب او مر بندہ را بعد بندہ از او چطور متصور مے شود مگر بتاویل
اختلاف اوضاع کہ قرب او تعالٰی باعتبار علم و قدرت و بُعد بندہ باعتبار
نامناسبتی ذاتے او۔ الٰہی ما ارفاك بی فما الذی یحجبنی عنك ہ اے
خدائے من چہ مقدار مہربانی بر من پس چیست آنکہ مرا از تو در حجاب کردہ است
چونکہ حضرت شیخ در غلبہ محبت و کثرت رافت او تعالٰے غرق بود از حجاب
بشری خود ذہول در زیدہ بطریق تعجب فرمود فما الذی الٰی آخرہ۔ الٰہی
قد علمت باختلاف الآثار و تنقلات الاطوار انّ موادك منی
ان تتعرف الیّ فی کلّ شیٔ حتی لا اجهلك فی شیٔ ہ اے خدائے
من دانستم باختلاف آثار و تقلبات اطوار اینکہ مقصود تو از من شناختن
خود است بمن در ہر چیز تا کہ غافل نشوم از تو در ہیچ چیز۔ تقلبات زمان از
صحت و مرض و غنا و فقر و عز و ذلت و قبض و بسط و طاعت و عصیان
و نیستی و ہستی و خیر و شر کہ بشتون مختلف وارد می شوند جملہ دال اند بر کمال
قدرت او تعالٰے و اینکہ مقصود ازین شناختن عبد است مر پروردگار خود
را بکمال عظمت و قدرت و اگر شئون مختلف وارد نمی شدند بندہ بر یک

Marfat.com

حالت می ماند البتہ قدرت او تعالیٰ را منحصر در ہمان شان میدانست
پس در حقیقت بندہ راضی بقضائے الٰہی سبب ہمین تقلب احوال در
جنت معجلہ است کہ در ہر وقت حالت جدید کہ بمعنا لنعمت جدید است۔
او را حاصل زیرا کہ آنکہ راضی شد نعمت و نقمت او را یکسان گشت بلکہ
در نقمت زیادہ آرام وارد ذلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء۔ الٰہی
کلما اخرسنی لؤمي انطقنی کرمك وکلما آیستنی اوصافی اطمعتنی
منتك ہ اے پروردگار من ہر گاہ کہ گنگ میکند مرا شرمندگی اعمال خود
گویا میکند مرا لطف تو و ہر گاہ کہ نا امید میکند مرا اوصاف بشریت من
امیدوار می کند مرا احسان تو۔ یعنی نظر بسوئے افعال و ذمائم احوال خود
گنگ و نا امیدم و نظر بلطف تو و احسان تو گویا و امیدوارم۔ الٰہی من
کانت محاسنہ مساوی فکیف لا تکون مساویہ مساوی ومن
کانت حقایقہ دعاوي فکیف لا تکون دعاویہ دعاوی ہ اے
پروردگار من ہر کرا نیکی بدی باشد پس بدی او چطور بدی نباشد و ہر کرا
حقیقت او دعوے باشد پس چطور دعوے او دعوے نباشد بہمین مضمون
سابق نیز فرمودہ است کہ کمالے کہ منسوب است بہ بندہ و آن عین نقصان
است پس چہ حال باشد نقصان او را۔ الٰہی حکمك النافذ ومشیتك
القاہرۃ لم یترک لذی مقال مقالاً ولا لذی حال حالاً ہ
پروردگار من حکم غالب تو و ارادۂ غالبۂ تو نماندہ است برائے صاحب
گفتن گفتے و نہ برائے صاحب احوال احوالے۔ بدانکہ شہود این
حالت بندہ را در خوف می آرد پس اگر کدام شخصی صاحب احوال نیک
باشد باید کہ بآن مغرور نشود کہ تقلبات و غلبات مشیت او تعالیٰ غالب

Marfat.com

وقاہر است۔ الٰہی کم من طاعۃٍ بنیتہا وحالۃ شیدتہا ھدم اعتماد علیہا عدلک بل اقالنی منہا فضلک ۵ اے پروردگار من بسے از عبادتہا را بنا کردم وحالات نیک را بنیاد نہادم کہ منہدم ساعت تکیہ من بر آن عدل تو بلکہ بیزار نمود ازان فضل تو۔ طاعۃ صفت ظاہری بندہ اعلت وحالت صفت باطنی او وبنا کردن طاعۃ وبنیاد نہادن حالت بمعنائے صفائی وصحت واوائے آن بوجہ مرضی مخصوص وآداب مرعی منصوص است چونکہ نظر بعدل افتاد دانستم کہ اگر کار بعدل فرماید ایں جملہ در مقابلہ نعم او تعالےٰ نابود خواہد شد ازاں نا امید شدہ امید خود در فضل تو بستم وفضل ترا نعم البدل از اعمال خود دیدم فسبحان المتفضل المنّان۔ الٰہی انت تعلم وان لم تدم الطاعۃ منی فعدۃً جزماً فقد دامت محبۃً وغرماً ۵ اے پروردگار من تو مے دانی اگرچہ طاعت از من فعلاً بطریق مداومت در وجود نیامدہ است مگر محبت طاعت ہمیشہ در دل متمکن بودہ۔ دریں معرفت ارادہ ومحبت طاعت را وسیلۂ نجات خود فرمودہ بموجب حدیث شریف نیۃ المرء خیر من عملہ۔ الٰہی کیف اعزم وانت القاھر وکیف لا اعزم وانت الآمرہ پروردگار من چطور ارادہ طاعت کنم وتو غالب ہستی بر ارادۂ ما وچطور ارادۂ آن نہ کنم کہ تو امر بآن کردۂ۔ ارادہ طاعت را نظر بہ غلبہ تقدیر او منفی نمود ونظر بفرمان او مثبت ساخت مقصود آنکہ ارادۂ طاعت کہ در معرفت سابق فرمودہ بطریق امر است کہ او تعالےٰ امر بطاعت فرمودہ نہ بطریق تکیہ بر ہمت خود کہ تقدیر او تعالےٰ غالب است یفعل اللہ ما یشاء ویحکم ما یرید۔ الٰہی تردد ی فی الآثار یوجب بعد المزار فاجمعنی علیک

بخد متر تو صلنی الیك ہ پروردگار من تردد من دراکوان دُور می کند مرا
از وصال عطا کن مرا توفیق خدمتے کہ مرا برساند بتو یعنی من بسعی خود
در سلوک قطع این سفر دور و دراز نمی توانم تو بفضل خود توفیقی دہ کہ بکشش
مقناطیسی محبت و سیر قسری معرفت بشرف حضور برسم۔ الٰہی کیف
یستدل علیك بما ھو فی وجودہ مفتقر الیك ایکون لغیرك
من الظھور ما لیس لك حتی یکون ھو المظھر لك متی غبت حتی
تحتاج الی دلیل یدلّ علیك و متی بعدت حتی تکون الآثار ھی التی
توصل الیك ہ پروردگار من چہ طور دلیل گرفتہ بسوئے معرفت تو بآن چیز
کہ او در وجود خود محتاج بتو است آیا غیر ترا آنقدر ظہور است و ترا نیست تا کہ او
دلیل شود بر تو کدام وقت غائب شدی تا کہ احتیاج دلیل برائے
پیدا کردن تو شود و کدام وقت دُور بودی تا کہ بوسیلہ مخلوق نزدیک
شوی۔ بدان کہ در این معرفت بیان تقبیح احوال کسان است کہ دلیل بر
او تعالےٰ بمخلوق می گیرند چنانچہ اصحاب طبائع، اما اصحاب معرفت و شہود
دلیل از مخلوقات و مصنوعات بر خالق و صانع نمی گیرند بلکہ او را مظہر و
خالق و صانع اشیا میدانند و ماسوی را بادی شناسند۔ الٰہی عمیت
عینٌ لا تراك علیھا رقیباہ پروردگار من کور باد چشمی کہ نمی بیند ترا
بر آن حافظ پس ہر کہ خدائے تعالےٰ را بر خود حافظ و نگہبان داند البتہ
بسبب حیا از گنہ و معاصی پرہیز می کند و ہر کہ او تعالےٰ را حافظ نداند و
در فعل معاصی او را شرم از خالق خود نیاید پس کور باد آن چشم۔ چنانچہ
گفتہ اند اگر گناہ کنی باری ورجائی کن کہ او تعالےٰ ترا نہ بیند از بزرگے
پرسیدند بکدام چیز بندہ نظر خود از محرمات نگاہ داشتہ می تواند گفت

Marfat.com

بہ فہمیدن اینکہ پیش از نظر من باین محرم نظر او تعالے بر ما و اوثابت است
قال اللہ تعالے وما تکون فی شان وما تتلو منہ من قرآن ولا تعملون
من عمل الا کنا علیکم شہودا اذ تفیضون فیہ۔ وخسرت صفقۃ
عبد لم یجعل لہ من حبک نصیبا۔ وزیان کار شود معاملہ شخصی
کہ نباشد او را از محبت تو حصۃ۔ بدانکہ محبت او تعالے مر بندہ را
نزول رحمت است بر بندہ وثناء او تعالے بندہ را احسان او است
با بند۔ ومحبت بندہ با خالق بجا آوری طاعت اوست وموافقت امر
او و تعظیم او وخوف از او۔ ومحبتی کہ مضاف بکاف خطاب می شود۔
چنانچہ حبک دو وجہ دارد حب خدا بندہ وحب بندہ با خدائے تعالیٰ
واصل حب خدائے تعالے است با بندہ قال اللہ تعالے یحبہم و
یحبونہ پس ہر کرا ازین حب حصۃ داد رستگار شد و بیافت خیر ہر دو
جہان را و ہر کہ محروم شد ازان حب محروم شد از خیر دنیا و آخرت۔
الٰہی امرت بالرجوع الی الآثار فارجعنی الیہا بکسوۃ الانوار
وہدایۃ الاستبصار حتی ارجع الیک منہا کما دخلت والیک
منہا مصون البصر عن النظر الیہا و مرفوع الہمۃ عن الاعتماد
علیہا انک علیٰ کل شیٔ قدیر۔ پروردگار من امر فرمودی رجوع بمخلوقات
پس مرا راجع کن بسوئے آن بلباس تقویٰ وراہ روی بینائے تا کہ رجوع
کنم بتو چنانچہ داخل شدہ بودم بحضور تو در حالت نگہ بانی باطن از نظر قلبی
بسوئے مخلوق و بلند ہمت از تکیہ کردن بر آن علیٰ کل شیٔ قدیر۔ این
معرفت بیان حال سالک مجذوب و عارف محبوب است کہ در وقت
سلوک نظرش از خلق برداشتہ شدہ فانی فی اللہ گردید بعد ازان با مر او

Marfat.com

تعالیٰ رجوع بخلق برائے ہدایت وارشادمی فرمایند مقصود حضرت شیخ آنکہ ہرگاہ امر برجوع شد آن بچشم قبول اما عرض این است کہ انوار معرفت وہدایت وتوفیق استقامت ہمراہ باشد وبقا باللہ حاصل آید تاکہ درآیم چنانچہ برآمدم کہ تعلق قلبی بآن نباشد وتکیہ برحالات ننمایم وبحول الاحوال

پردازم - الٰہی ھذا ذلی ظاھر بین یدیك وھذا حالی لا یخفی علیك ہ پروردگار من این عاجزی من ظاہر است نزد تو واین حال ضعیفی من پوشیدہ نیست بر تو. این دعائے حضرت شیخ اصل وعماد مناجات است کہ در حضور مولائے عبد آبق را بجز ذل وانکسار وعجز وافتقار دیگر چیزے وسیلہ نیست حضرت نہر جوری راکسی عرض کرد کہ از سختی دل خود بجان آمدم بزرگی را عرض کردم امر بصیام نمود فائدہ نکرد دیگرے را عرض کردم امر بقیام نمود فائدہ نکرد شیخ اورا فرمود ملتزم کعبہ را بگیر وقتے کہ مردم درخواب شوند وبگوائے پروردگار من درماندم وتحیر شدم درکار خود پس بگیرد ست مرا پس اوچنین کرد آن قسوۃ قلب او

برطرف شد منك الطلب الوصول الیك وبك استدل علیك ہ ازتو میخواہم وصول بتو وبتو دلیل می گیریم برتو. زیراکہ تو ظاہر ہستی از ہر چیز وموجود ہستی پیش از ہر چیز از عارفے پرسیدند بچہ شناختی پروردگار خود را گفت شناختم رب خود را برب خود واگر نبودی رب من نمی شناختم

رب خود را - فاھدنی بنورك الیك واتمنی بصدق العبودیۃ بین یدیك ہ پس راہ نما بنور خود مرا بسوئے تو واستادہ کن مرا بصدق بندگی درحضور خود. تاکہ فرمان بردار امر تو باشم ودر تسلیم قضائے تو ثابت قدم باشم - الٰہی علمنی من علمك المخزون وصنی بسترا سمك المصون ہ

Marfat.com

پروردگارمن بیاموزمرا از علوم لدنی خود که در خزانہ غیب تو مودع است
ونگاہدارمرا بحرمت نامِ مبارک تو کہ آن اسم اعظم است - بدان کہ
اضافتِ علم بسوی اوتعالےٰ بجہۃ تشریف است و مراد از علم مخزون علم لدنی
است کہ بعض مخصوصین اولیاء اللہ را عطا فرمودہ است چنانچہ درشان
حضرت خضرؑ میفرماید وعلمناہ من لدنا علما ۵ نگاہ داشتن خواستہ است

بحرمت اسم اعظم از دیدن اغیار بسبب ورود اسرار - الٰہی حققنی بحقائق
اہل القرب واسلک بی مسالک اہل الجذب ۵ پروردگارمن برسان
مرا بمراتب مقربان و ببر مرا براہ محبان مجذوبان - حقایق اہل قرب فنا
اتم در توحید و عرفان اوتعالےٰ است و ترقی از رویت اسباب و زوال
ہر ستر و حجاب است و خواستہ است راہ مجذوبان کہ سلوک مجذوبان بغیر
تکلیف است ، وصول است بجذبات محبت بمراتب قرب ومعیت بغیر تعب
ریاضات شاقہ واربعینات متوالیہ الٰہی اغننی بتدبیرک عن تدابیری

وباختیارک لی عن اختیاری واوقفنی علی مراکز اضطراری ۵
پروردگارمن غنی گردان مرا بتدبیر خود از تدبیر من و بہ پسندی خود از پسندی
من وخبردار گردان مرا بر مراتب عجز من - بدانکہ در حقیقت تدبیر و اختیار و
مشیت واقتدار خاص مر اوتعالےٰ را است وہر کہ مدعی یکے ازین امور شود
او گویا مدعی ربوبیت است عیاذا باللہ واین خلاف مسلک عبودیت است
ازان لسبب حضرت شیخ ازان امور پناہ خواست وخبرداری خواستن
بر مراتب عجز بجہۃ آن است کہ بندہ تا کہ بر صفات بشریۂ خود مطلع نیست
صفات اوتعالےٰ بر دلش جلوہ گر نمی تواند گشت و دیدن صفات کمالیہ اوتعالےٰ
بقدر دیدن صفات زوالیۂ خود است ، الٰہی اخرجنی من ذل نفسی و

Marfat.com

طهّرنی من شکی و شرکی قبل حلول رمسی بک استنصر فانصرنی و
علیک اتوکل فلا تکلنی و ایاک اسئل فلا تخیّبنی و فی فضلک ارغب
فلا تحرمنی و لجنابک انتسب فلا تبعدنی و ببابک اقف فلا تطردنی ه
پروردگار من برار مرا از ذلت نفس من و پاک گردان مرا از شک شرک پیش
از دخول قبر بتو نصرت می خواهم پس نصرت ده و بر تو توکل است پس مگذار
مرا و خاص از تو سوال میکنم پس نا امید مگردان مرا و در فضل تو امیدوارم
پس مرا محروم مکن و بجناب تو منسوبم پس دورم مکن و بر در رحمت تو
ایستاده ام پس مران مرا - بدانکه ذلت نفس حرص و طمع است و بسبب
این دو خصلت مذموم شک و شرک است در مقادیر و مواعید او تعالے
در حدیث شریف وارد است ان الله بقسطه و عدله جعل الروح
والفرح فی الرضا و الیقین و جعل الهم والحزن فی الشک والسخط
و حضرت شیخ در مقام رفع وسائط خاص از او تعالے نصرت خواسته است
و براه توکل در حصول مامول نموده و عجز و ذلت خود را وسیلهٔ درگاه مقدس
او تعالے بکمال نیاز عرض قبول نموده - حق تعالیٰ بفضل عمیم خود از او و از جمیع
مومنین قبول فرماید و از درگاه خود محروم نگرداند - الٰهی تقدّس رضاءک
ان تکون له علة منک فکیف تکون له علة منّی ه پروردگار من پاک
است رضائے تو از انکه ورا علت باشد از تو پس چطور میتواند شد که او را
علتی شده تواند از من - بدانکه رضا صفتی است از صفات او تعالے و
صفات او قدیم اند از آن وجه آنرا علتی نیست که تقدیم علت بر معلول
ضروری است و اگر او را علتی باشد قدم باقی نماند پس هرگاه صفات او
تعالے را علتی از او نتواند شد پس از بنده چطور علة پیدا شده تواند بلکه

Marfat.com

رضا و سخط او تعالیٰ سبب و علة نیک و بدبندگان است که نیکی اثر رضاء و
بدی اثر سخط اوست تعالیٰ وتقدس ۔ انت الغنی بذاتك عن ان یصل
الیك النفع منك فکیف لا تکون غنیاً عنی ۵ تو غنی هستی بذات خود از
اینکه بتو نفع رساند از تو پس چطور غنی نباشی از من ۔ در این مقوله هم مضمون
مقولهٔ سابقه فرموده است زیرا که غنا هم صفت قدمیهٔ اوست چونکه در غنای
خود محتاج خود نیست که لفظ غنا احتیاج را قبول نمی کند پس محتاج دیگرے
چه طور باشد۔ الهٰی ان القضاء والقدر غلبنی وان الهوی بوثائق الشهوة
اسّر نی فکن انت النصیر لی حتی تنصرنی و تنصر بی واغننی بفضلك
حتی استغنی بك عن طلبی ۵ یعنی ورد گارمن قضا و قدر بر من غالب آمدند
وهوائے نفس بر رسن هائے شهوت محکم بست مرا پس تو مددگار من باش که
تو نصرت یابم و بمن دیگران نصرت یابند و غنی گردان مرا بفضل خود تا که
غنی شوم بتو از خواهش خود ۔ حضرت شیخ در این مناجات عذر قصور خود
به نهایت عجز و ذلت ظاهر کرده است و در ذیل خواهشات نفسانی خود را
مقید و ناسور دانسته طلب رستگاری و نجات هم از او تعالےٰ خواسته و
از کمال خلق نصرت دیگران هم بخود خواسته چنانچه حضرت ابو الحسن شاذلی
گفته واجعلنا سبب الغنی لاولیائك و طلب غنا کرده تا که غنی شود
او تعالےٰ از طلب حاجاتِ خود چنانچه حضرت ممدوح گفته والسعید
حقاً من اغنیته عن الطلب منك ۔ انت الذی اشرقت الانوار فی
قلوب اولیائك حتی عرفوك و وحدوك وانت الذی ازلت الاغیار
من قلوب احبابك حتی لم یحبوا سواك ولم یلجئوا الی غیرك
انت المونس لهم حیث اوحشتهم العوالم وانت الذی هدیتهم حتی

Marfat.com

استبانت لهم المعالم ۵ تو آن خدائی که روشن کردهٔ انوار معرفت را در دلهائے دوستان خود تا که ترا شناختند و وحدانیت تو نمودند و تو آن خدائی که زائل کردی ماسوئی را از دلهائے دوستان خود تا که دوستی نکردند و تو آن خدائی که زائل کردی ماسوی را از دلهائے دوستان خود تا که دوستی نکردند بما سوائے تو و نه پناه گرفتند بغیر از تو و تو غمخوار ایشان هستی وقتیکه نفرت کردند از آنها مخلوقات و تو آن خدائی که راه دادی آنها را بسوئی خود تا که ظاهر شد آنها را نشانهائے حقیقت حضرت شیخ در این جمله ها بصورت اخبار انشاء دعا و مناجات می کند و اشارات لطیفه در هر فقره ظاهر است - ماذا وَجَدَ من فقدَكَ و ما الذی فقدَ من وَجَدَكَ ۵ چه یافت آنکه ترا نیافت و چه نیافت آنکه ترا یافت - چونکه مکرر گذشت که عالم عدم است و وجود حقیقی خاص مر او تعالے را است پس بنابران آنچه حضرت شیخ فرمود حق و نفس الامر است یعنی آنکه ترا نیافت و بما سوئے مشغول شد در عوض وجود عدم را اختیار نمود و این کمال خسران است و آنکه ترا یافت در عوض عدم وجود حقیقی را یافت و آن کل رنج و وجدان است لقد خاب عن رضی دونك بَدَلا و لقد خسر من ابتغی عنك متحوّلا ۵ بدرستیکه زیان کار شد آنکه بغیر تو راضی شد و خاسر شد آنکه از تو روگردانید - این مضمون در عبارت سابقه گذشت و چرا خائب و خاسر نباشد کسیکه او را گذاشت و بما سوئی راضی شد و وجود را گذاشته بعدم پرداخت

الٰهی کیف یرجیٰ سواك و انت ما قطعت الاحسان و کیف یطلب من غیرك و انت ما بدّلتَ عادة الامتنان ۵ پروردگار من چطور امید بما سوی شود و حال آنکه تو قطع نکرده احسان خود و چطور خواستگاری شود

از غیر تو دحال آنکه تو عادت لطف خود نگذ اشتند حضرت شیخ این مقولہ
بطریق تعجب بیان فرمود و حق است تعجب از کسیکه باوجود احسان و لطف
او تعالے که صورۃً و معنیً روز و شب شامل هر بنده است او را گذاشته میں
اشیاء از دیگری خواهد و معلوم که از دیگر او را هیچ فائده نخواهد شد الاٰن یشاء
ربی وسع ربی کل شیئ علما ۔ یا من البس اولیاءہ ملابس هیبتہ فقاموا
بعزتہ مستعزین ۵ اے آنکه پوشیدی دوستان خود را جامهٔ جلال خود
پس آنها استادند بعزت او عزت مندان ۔ هرگاه او تعالے دوستان خود
را لباس هیبت خود پوشانید دهاز هیبت او ترسان و لرزان شدند عزت و
هیبت آنها در دلهائے مخلوق متمکن می شود ازان جا گفته اند اذا عظم
الرب فی القلب صغر الخلق فی العین ۔ انت الذاکر من قبل الذاکرین
وانت البادی بالاحسان من قبل توجہ العابدین وانت الجواد بالعطاء
من قبل طلب الطالبین وانت الوهاب ثم انت لما وهبتنا من
المستقرضین ۵ تو ذاکر هستی پیش از ذاکران و تو احسان میکنی پیش
از کوشش عابدان و تو بخشنده عطا هستی پیش از طلب طالبان
و تو دهنده مال هستی باز تو همان عطائے خود را از ما بطریق قرض خواهانے
بدانکه اولیت در هر چیز او تعالے را است شیخ ابو یزید بسطامی رحمہ اللہ
تعالے فرموده من در ابتداء سلوک غلط شدم در چهار چیز خیال کردم که
من ذکر او میکنم و معرفت او یافته ام و او را دوست می دارم و او را
طلبم چونکه به نهایت سلوک رسیدم دیدم که ذکر او مقدم بود بر ذکر من
و معرفت او مقدم بود بر معرفت من و محبت او مقدم بود بر محبت من
و طلب او مقدم بود بر طلب من ۔ الٰهی اطلبنی برحمتک حتی اصل

الیك واجذبنی بمنتاك حتی اقبل علیك ٥ پروردگارمن مرا بخواه بفضل خود تاکه بحضور برسم وجذب کن مرا باحسان خود تاکه روآرم بسوئے تو زیرا که وصول واقبال بجز طلب وجذب او بنده را ممکن نیست تا او بخود نه طلبد نتواند حاضر گشت وتا جذبه کشش او نباشد نتواند بسوئے او روآورد ن

الٰهی ان رجائی لاینقطع عنك وان عصیتك کما ان خوفی لایزایلنی وان اطعتك ٥ اے رب من بدرستیکه امید من از تو قطع نمی شود اگرچه نافرمان شوم چنانچه خوف از قهر تو شامل حال من است اگرچه فرمانبردار شوم. بدانکه خوف ورجا هردو صفت بندهٔ مؤمن است وباید که هردو بحدِ اعتدال باشند. وگناه را سبب ناامیدی وطاعت را سبب امید نداند. چنانچه در اوّل کتاب همین مضمون در مقولهٔ من علامة الاعتماد علی العمل نقصان الرجاء عند وجود الزلل اداء فرموده است

الٰهی قد دفعتنی العوالم الیك وقد او قفنی علمی بکرمك علیك ٥ اے رب من بتحقیق بیندا خت عالمیان مرا بسوے تو واستاده کرد علم من بلطف تو بحضور تو. عارف را از جمیع خلق وحشتی است که بجز او بدیگر چیز آرام نمی گیرد واستغراق در بحر الطاف او راحاضر جناب قدس او میگرداند. الٰهی کیف اخیب وانت املی ام کیف اهان وعلیك متکلی ٥ اے رب من چه طور نا امید شوم وتو جائے امید من ہستی وچطور بے قدر شوم وبر تو توکل من است جضرت شیخ چونکه تکیه گاه خود درگاه مقدس او تعالےٰ نمود وتوکل خود بر ذات پاک او کرد بطریق تعجب خیبت وخسران واهانت وحرمان بیان فرمود وحق همین است کسیکه چنان شد چنین خواهد شد. الٰهی کیف استعز

Marfat.com

وانت فی الذلة ارکنی تنی ام کیف لا استعز وابیک نسبتنی ام
کیف لا افتقر وانت الذی فی الفقر اقمتنی ام کیف افتقر وانت
الذی بجودک اغنیتنی ۵ اے رب من چہ طور عزیز شوم وحال آنکہ
تو مرا در ذلۃ داشتۃ وچطور عزیز نباشم کہ منسوب بتوام وچطور فقیر نباشم
کہ تو مرا در فقر داشتی وچطور فقیر باشم کہ تو بلطف خود غنی ساختۃ مرا۔
بدانکہ ورود این احوال متضادہ بر قلب عارف بسبب تلوّن حال او است
ومراد از ذلت ذلت خلقیت وعبودیت نسبت باد تعالےٰ است کہ
بندہ فلان است واین کمال مرتبۂ عزت است۔ انت الذی لا الٰہ
غیرک تعرّفت لکل شیٔ فما جھلک شیٔ وانت الذی تعرّفت
الیّ فی کل شیٔ فرایتک ظاھرا فی کل شیٔ فانت الظاھر لکل
شیٔ ۵ تو آن خدائی کہ نیست غیر تو ہیچ معبود برحق عرفان وادی ہر چیز
را پس شناخت ترا ہر چیز و تو آن خدائی کہ معرفت خود عطا کردی من
در ہر چیز پس ترا ظاہر دیدم در ہر چیز پس تو ظاہر ہستی مر ہر چیز را مضمون
این معرفت مکرر در کتاب مذکور شدہ است۔ یا من استوی برحمانیتہ
علی عرشہ فصار العرش غیبا فی رحمانیتہ کما صارت العوالم
غیبا فی عرشہ ۵ اے آنکہ غالب شدۂ برحمت خود بر عرش خود پس عرش
مستور شدہ در رحمانیۃ او چنانچہ عالم مستور است در عرش او۔ بدانکہ
عرش اعظم چنانچہ در شرف اتم است در عظمت اکمل است ہفت آسمانہا
بما فیہا در کرسی مستور و کرسی با عظمت خود در عرش مستور و عرش اعظم
محتوی جمیع عوالم علوی وسفلی است باکمال عظمت خود در غلبۂ رحمانیت
او تعالےٰ مغیب از اینجا احاطہ رحمانیت او تعالیٰ باید فہمید یا نا کہ مراد از

کریمہ و رحمتی وسعت کل شئ ہمین احاطۂ رحمانیت او باشد مرعرش اعظم را کریمہ الرحمٰن علی العرش استوی یا ثم استوی علے العرش ایں استوی بمعنائے تقریر نیست اگرچہ بلاکیف گویند چنانچہ وہابیہ غیر مقلدین می گویند تبعًا للمجسمیہ بلکہ استوی درینجا از قبیل متشابہات قرآنی است ایمان آریم کہ او تعالےٰ بر عرش استوے دارد و کیفیت آن مفوض بعلم او تعالےٰ است واین طریق در جمیع متشابہات قرآنی و حدیثی چوں وجہ و ساق ویدو نزول و عرج و صورت و ہیئت و غضب و رحمت وغیرہ اسلم و احسن است و بعضی علماء کہ تاویل کردہ اند معنائی استوی بقہر و غلبہ کردہ اند و حضرت شیخ تاویل استوی در این مقولہ

بہ رحمانیت کرد والعلم عند اللہ تعالیٰ۔ تحفت الاثار بالاثار و محوت الاغیار بمحیطات افلاک الانوار ہ مستور کردی عالمے را در عالمے و محو کردی ماسوی را در احاطہ آسمانہائے انوار مستور کردن عالم در عالم چنانچہ احتوائے افلاک در عرش اعظم و محو کردن ماسوی در محیطات افلاک انوار چنانچہ عرش بما فیہ محو و مغیب در رحمانیت او تعالےٰ است یا مراد از افلاک الانوار مراتب صفات و اسماء حسنیٰ او تعالےٰ است۔

یا من احتجب فی سرادقات عزہ عن ان تدرکہ الابصارہ اے آنکہ پوشیدہ گشتہ در پردہ ہائے عزت و جبروت خود از دیدن نظرہائے عارفان بدانکہ حق تعالےٰ عزیز است و تقاضائے عزت او تعالےٰ آنست کہ محجوب باشد از نظرہا و ادراک غیر منیع است و منیع آنرا گویند کہ وصول بآں غیر ممکن باشد نظرًا و عقلاً و تعبیرًا و تقدیرًا۔ یا من تجلّی بکمال بہائہ فتحققت عظمتہ الاسرارہ

اے آنکہ روشنائی کردی بر دلہائے عارفان بہ صفت ہائے نیک خود جلالاً وجمالاً پس محقق گشت بلندی شان تو مر بواطن قلوب عارفین را۔ کمال بہاء او تعالےٰ محاسن صفات واسماء او تعالےٰ است پس سبب ظہور آن بر قلوب عارفین عظمت او را شناختند۔ کیف

یخفی وانت الظاہر ام کیف تغیب وانت الرقیب الحاضر واللہ الموافق وبہ استعین ۵ یعنی چہ طور پوشیدہ میشوی وحال آنکہ تو ظاہر ہستی وچہ طور غائب می شوی وحال آنکہ تو نگہبان وحاضر جمیع حالات ہستی واو تعالےٰ توفیق دہندۂ خیرات واستعانت بخش مبرات واین فقرۂ اخیرہ اعنی واللہ الموفق الی آخرہ۔ در اکثر نسخ غیر موجود وھو اللہ تعالیٰ ربنا نعم المولے ونعم المعبود۔ و براین فقرہ ختم کرد حضرت شیخ کتاب خود را وختم مے کنم من شرح خود را باین ابیات ؎

الٰہی ان تعذ بنی فانی ۔۔۔ حقیق بالذی قد کان منی
وکم من زلۃ لی فی الخطایا ۔۔۔ سترت وانت ذو فضل ومنّ
یظن الناس بی خیرًا وانی ۔۔۔ لشر الناس ان لم تعف عنی
فما الی حیلۃ الا رجائی ۔۔۔ لعفوک ان عفوت وحسن ظنی
الٰہی عبدک العاصی اتاکا ۔۔۔ مقرًا بالذنوب وقد دعاکا
فان تغفر فانت لذاک اہل ۔۔۔ وان تطرد فمن یرحم سواکا
الٰہی ما عصیتک من عناد ۔۔۔ ولکن شقوتی بلغت مناہا
فان تغفر فانت لذاک اہل ۔۔۔ فان تطرد فآہا ثم آہا

وکان الفراغ من تحریر ہذہ النسخۃ الشریفۃ یوم

Marfat.com

السبت التاسع والعشرون من شهر صفر المظفر المنسلك
فی شهور سنه اربع واربعین بعد الالف وثلثمائة
ربنا اختم لنا بالایمان بحرمة سیّد ولد عدنان
صلے اللہ علیہ والہ وسلّم
علےٰ ید مؤلفہا الفقیر محمّد حسن الفاروقی عفی عنہ

ے

زہر بدی کہ تو دانی ہزار چندانم
مرا نداند ازین گونہ کس کہ من دانم
بآشکار بدم در نہاں زبد بترم
خدائے داند ازین آشکار و پنہانم

حضرات عُلماءِ اہلِ سُنّت کا متّفقہ اعلان

برادران اہلِ سُنّت والجماعۃ! اگر آپ اپنے ایمان کو کامل کرنا چاہتے ہیں اور اپنے اعتقاد کو مضبوط رکھنا چاہتے ہیں اور اپنی اولاد کو نیک و ایماندار بنانا چاہتے ہیں۔ تو

اخبار "الفقیہ" امرتسر

جو ہر مہینے ۷/۱۴ و ۲۱/۲۸ تاریخوں پر نہایت آب و تاب سے ۲۲ سال سے برابر جاری ہے، ضرور خریدیئے، اور مطالعہ کیجئے۔ اگر پڑھنا نہیں جانتے ہو تو اردو خوان سے پڑھوا کر مطلب سُنیئے۔ اور اس کی ہمیشہ خود خریداری رکھیئے اور اپنے خویش و اقارب اور دوستوں کو خریداری کی ترغیب دیکر ثواب حاصل کیجئے۔ سالانہ چندہ چار روپیہ پیشگی۔ نمونہ مفت۔ ملنے کا پتہ:- ریاض الدین احمد منیجر اخبار الفقیہ امرتسر

دو قیمتی اشتہار جواہر ریزے واجب الاظہار

یوں تو حضرت علام ناشر کتاب ہذا عالیجناب قبلہ وہ مشائخ زمن منبع فیوضات قدس صفات حضرت مولانا و مقتدانا المولوی الشیخ محمد حسن جان صاحب مجددی فاروقی سجادہ نشین ٹنڈو سائیندا حیدرآباد سندھ دامت برکاتہم کی ہر ایک تحریر اور ہر ایک تقریر مسترشدان حلقہ ارادت کیلئے خضر راہ کا کام دیتی ہے اور تشنگان بادۂ معرفت الٰہی کی خوش قسمتی کہ خدا تعالیٰ نے آپکی تالیفات و تصانیف کو بادۂ آبحیات کی تاثیر عطا فرمادی ہوئی ہے مگر تاہم یہ دو کتابیں جنمیں حضور کے خاص ملفوظات اور مخصوص تحقیقی مسائل درج ہیں انکو سب پر فوقیت حاصل ہوچکی ہے۔ جن کا ہر ایک حنفی کے پاس رہنا از حد ضروری ہے۔

(اوّل) طَرِیْقُ النَّجَاۃِ

جس میں آپنے یہ بتایا ہے کہ مسلمان کو ادائیگی فرائض کے بعد کن صفات کے حاصل کرنے کی ضرورت ہے اور کن عقائد پر راسخ الاعتقاد ہونا ضروری ہے۔ یا کن بدعقائد اور بد اخلاق یا بد افعال سے انسان کو کنارہ کشی لازم ہے اور اس کتاب کی ضرورت یوں محسوس ہوئی کہ آجکل غیر مقلدوں نے عموماً اور دیگر محرفین اسلام نے خصوصاً مذہبی فضا بالکل مکدر کردی ہے اور حق و باطل آپسمیں ایسے مشتبہ ہوچکے ہیں۔ کہ عموماً حق کو باطل اور باطل کو حق سمجھا جارہا ہے۔ اس لئے یہ کتاب عربی بحر ترجمہ اردو شائع کیگئی۔ تاکہ طالب حق پر صحیح طور سے طریق نجات منکشف ہوجائے۔ اور دل میں ایک ایسا نور پیدا ہوجائے کہ جس سے حق و باطل میں، آب و آتش کا تضاد و امتیاز معلوم ہونے لگ جائے۔ قیمت موجھصول ڈاک ایکروپیہ چھ آنے

(پتہ) تعداد صفحات ۲۶۶ ۔ طباعت دیدہ زیب۔

Marfat.com

(دوم) اَلْاُصُوْلُ الْاَرْبَعَۃُ فِیْ تَرْدِیْدِ الْوَھَّابِیَۃِ

احناف اور مبتدع فرقہ وہابیہ کے درمیان اصولی اختلاف صرف چار مسائل تک محدود ہے۔ (۱) التعظیم لغیر اللہ (۲) التوسل بارواح الصلحاء والاستمداد بھما (۳) النداء للغائب وسماع الموتی (۴) والاتباع والتقلید لارباب المذاھب الاربعۃ۔ اس لئے حضرت شیخ زید مجدہٗ نے اس کتاب میں یہ چار مسائل اصول اربعہ قرار دیکر وہابی مذہب کی مکمل تردید کی ہے۔ اور ثابت کیا ہے کہ خدا تعالےٰ کی متبرک نعمتوں اور متبرک مقامات کا احترام از حد ضروری ہے۔ انبیاء علیہم السلام اور ارواح صلحائے امت واولیائے کرام سے استفادہ روحانی اور استمداد ہر وقت حاصل ہو سکتی ہے۔ اور اسلام میں اس کو ناجائز قرار دینے کی کوئی وجہ موجود نہیں۔ اس کے بعد درود ندائیہ پر سیر کن بحث کی ہے۔ اخیر میں جناب حضرت امام اعظم رحمہ اللہ کے تاریخی حالات ومناقب درج فرما کر یہ ثابت کیا ہے کہ آجکل جبکہ چاروں طرف گمراہی کے علمبردار انشقاق وافتراق بین المسلمین کو دعوت اتحاد جدید کے رنگ میں پیش کر رہے ہیں۔ یہ ضروری ہے کہ ایسے رہزنوں سے ناموس اسلام کو بچا کر اور تقلید شخصی کے آہنی قلعہ میں داخل ہو کر اپنے ایمان کو بچا لیا جائے۔ اس کے علاوہ شروع کتاب میں وعیدات عمل بالحدیث اور مدعیان توحید یعنی وہابیوں کے عقائد اور چیدہ چیدہ مسائل بھی درج کر دیئے ہیں جن سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ وہابی فرقہ دیگر فرقوں کی طرح اسلام سے الگ ہے اور ایسی بدعات منکرہ کا مرتکب ہو رہا ہے کہ جن میں سے ایک کا ارتکاب بھی ایمانی تباہی کے لئے کافی ہو جاتا ہے

قیمت صرف دس آنے مع محصول ڈاک صفحات ۱۲۸۔ طباعت دیدہ زیب۔

ملنے کا پتہ:۔ مولانا مولوی حکیم حاجی حافظ خواجہ محمد ہاشم مجددی

ٹنڈہ سائنداد ڈاکخانہ ٹنڈہ محمد خان ضلع حیدرآباد سندھ

محلِّ وصُول

اینِ کتاب

مولٰنا مولوی حکیم حاجی حافظ

خواجہ محمّد ہاشم جان صاحب مجدّدی

(دام مجدہ)

ٹنڈو سائیں داد

ڈاک خانہ ٹنڈہ محمد خاں

ضِلع حیدر آباد

(سندھ)

Marfat.com